

5205

ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Наш језик

НАШ ЈЕЗИК

XXXVI/1-4

**БЕОГРАД
2005**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, мр Владо ЂУКАНОВИЋ,
др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, др Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО,
др Љубомир ПОПОВИЋ, др Милица РАДОВИЋ-ТЕШИЋ, др Стана РИСТИЋ,
др Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Срето ТАНАСИЋ, др Драго ЂУПИЋ,
др Егон ФЕКЕТЕ

Секретар:
Марина Спасојевић

Уредник:
др МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ

Према Мишљењу Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије
бр. 413-00-1715/2001-01 ова публикација је од посебног интереса за науку.

НАШ ЈЕЗИК, часопис за српски књижевни језик, покренуло је 1932. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од књ. X/3–4 до XXI/1–2 уредник часописа био је Михаило Стевановић, а у периоду од 1975. до 1996. г. (књ. XXI/3–XXX) Митар Пешикан. — *Наш језик* излази у четри годишње свеске, које чине једну књигу. Издаје га и прима рукописе Институт за српски језик САНУ, Ђуре Јакшића 9. Рукописи се не враћају. Претплату у износу од 200 динара за књигу уплатити на жиро-рачун Института бр. 40806–603–4–864. Цена појединачне свеске износи 100 а двоброја 200 динара.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81

НАШ језик / уредник Мирослав Николић. — Год. 1, бр. 1 (1932/1933) — год. 8, бр. 1 (1941); Н. С. Књ. 1 (1949/1950) — . — Београд : Институт за српски језик САНУ, 1932/1933– (Београд : Чигоја штампа). — 22 cm

Тромесечно

ISSN 0027–8084 = Наш језик

COBISS.SR-ID 615951

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXVI

Св. 1–4 (2005)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

О тзв. „транзитивним именицама“ које означавају људска бића (МИЛКА ИВИЋ)	1
Грамматичке особине дискурса електронских ћаскаоница (БИЉАНА РАДИЋ-БОЈАНИЋ)	6
Деклитизација везника — неки теоријски и практични проблеми (теоријско-терминолошки приступ) (ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ)	16
О везном вокалу и везном морфему у неким основним типовима сложеница у српском језику (СТАНИМИР РАКИЋ)	35
Префиксална творба речи — деривација или композиција (наставни и ваннаставни аспект) (ЈОВАНКА РАДИЋ)	54
Метафорични појам 'лица' у контексту теорије о учтивости (БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ)	68
О једном типу морфосинтаксичког речника (ГОРДАНА ШТРБАЦ)	76
Значења изведених апстрактних именица у српском језику (на материјалу из Речника САНУ и Речника МС) (НЕНАД ИВАНОВИЋ)	86
Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица (ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ)	100
Семантичко-деривационо гнездо лексеме <i>радићи</i> (МИРЈАНА ГОЧАНИН)	104

П р и к а з и

Милка Ивић, О речима. Когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике. Лингвистички огледи, пет, Библиотека XX век 151, Београд, 2005, 139 стр. (МАРИНА СПАСОЈЕВИЋ)	127
Срето Танасић, Синтаксичке теме (ИВАНА КОЊИК)	134
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика, Део I, од стимулуса ка реакцији, Београд, 2005, 525 стр. (ДРАГАНА РАДОВАНОВИЋ)	139
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 2005, 5–525, изд. Београдска књига, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Службени лист (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	143
Милорад Радовановић, Планирање језика и други списи (СРЕТО ТАНАСИЋ)	146
Српски језички саветник (НАТАША ВУЛОВИЋ)	150

МИЛКА ИВИЋ
(САНУ, Београд)

О ТЗВ. „ТРАНЗИТИВНИМ ИМЕНИЦАМА“ КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ЉУДСКА БИЋА

После осврта на појаву и смисао термина „транзитивне именице“ и на (у стручној литератури) описану посебност семантички релационо устројених лексичких представника те именичке категорије, дају се примери који илуструју неке досад неуочене појединости о семантичко-синтаксичком понашању транзитивних назива људи, уз навођење разлога због којих би продубљенија анализа тог понашања била од знатне научне користи.

Кључне речи: именичка транзитивност, релационе именице, релациона семантика реципроцитета, релациона семантика (несиметричне) узајамности, приступ синтаксичкој позицији предикатског лексичког језгра, недоступност приступа синтаксичкој позицији предикатског лексичког језгра.

У граматичкој традицији многих народа, па и српског, појава означена термином *прелазности* везује се искључиво за глаголску реч, такву која, на плану исказа, добија уз себе одређену семантичко-синтаксичку допуну. Међутим, већ поодавно продубљенији увиди меродавних у језичке датости нагнали су их да прошире употребу тог термина и на друге врсте речи. Ту околност, нарочито почетком седамдесетих година прошлог века, језички стручњаци из разних средина нису пропустили да помену. Тако, на пример, исте, 1973. године, имамо информацију о томе с једне стране од Г. А. Золотова, а с друге од Jamesa D. McCawley-ја.

У својој књизи Золотова 1973 (в. стр. 46, посебно напомену 37) ауторка подсећа на то ко је све од Европљана приметио да именице као *ћарче* или *браћ* обавезно захтевају уз себе одговарајућу допуну, док је McCawley у жижу стручне пажње поставио паралелизам који постоји између дистинкције транзитиван / интранзитиван глагол и разликовања „прелазних“ именица типа енглеске лексеме *wife* (= 'супруга'), која обавезно тражи одговарајућу допуну уз себе, и „непрелазних“ типа енглеске лексеме *woman* (= 'жена' у смислу 'женско биће'), које таквом захтеву не подлежу („the difference between transitive and intransitive verbs is exactly paralleled by the difference between transitive nouns such as *wife* ... and intransitive nouns such as *woman*“ — McCawley 1973, стр. 274).

Десет година касније, у својој књизи Jackendoff 1983, пошто се претходно осврнуо на чињеницу да „способност управљања аргументима није ограничена на глаголе“ („the property of being able to govern arguments is not restricted to verbs“ — op. cit., стр. 59–60), Ray Jackendoff је посебно нагласио да се таквом способношћу одликују не само поједине именице, већ и поједини придеви. Ту своју тврдњу он је поткрепио указивањем на постојање изјава као што су с једне стране *the author of the book* /= аутор *џе књиге*, а с друге *angry at Sam* /= љути на *Сам*.

Релативно сасвим скоро, у раду Rakhilina 2003 (стр. 433), доби-ли смо од Ekaterine V. Rakhiline обавештење да данас у свету водећи представници општелингвистичких проучавања такве релационо семантизоване изразе као што је наш израз *браћ* доследно називају или *џранзитивним*, или *релационим именицама*.

О релационој семантизованости назива људи било је у нашој до-мањој стручној средини говора још средином осамдесетих година прошлог века. Тада је, наиме, у својој књизи Клајн 1985 (стр. 92), Иван Клајн, између осталог, нагласио да треба разликовати „изразе у реци-прочном семантичком односу, као *неџријашељ*, *сусед*, *рођак*, *браћ*, *се-сџира* (последња два само ако је реч о особама истог пола), где постоји симетрија: ако је А сусед Б-у, онда је и Б сусед А-у“ од изрази „као *оџац*, *мајка*, *син*, *кћи*, *браћ* (у односу на сестру) и *сесџира* (у односу на брата), *џоџчињени*, *џреџџосџављени* итд., где постоји узајамни од-нос али несиметричан: ако је А отац Б-у, Б је његов син“.

Тим релационим именицама које је Клајн споменуо морали би наши домаћи лингвисти поклањати убудуће знатно више пажње него досад како би нас двоструко обогатили — и прибављањем нових увида о утицају лексичке семантике на синтаксичко понашање речи, и пови-шењем броја освојених сазнања о могућим значењским интерпретаци-јама српских језичких датости.

Овом ћемо се приликом осврнути на именице *оџац*, *браћ* и *џе-ча*, а смисао тог осврта биће да се укаже на то какве се све поједино-сти о именицама релационо семантичког типа могу обелоданити кон-фронтацијом њиховог семантичко-синтаксичког понашања, поготову ако се при том доследно води рачуна о оној релевантној значењској дистинкцији на коју је Клајн указао: однос реципроцитета / однос (не-симетричне) узајамности.

За разлику од именице *браћ*, именица *оџац* егземплификује со-бом маркирану (у јакобсоновском смислу термина) језичку категорију, будући да *оџем* увек називамо само такву мушку особу која је успо-ставила специфичан, биолошки условљен, однос (несиметричне) уза-јамности с особом којој одговара у том случају назив *деџе*, односно *син* или *ћерка*.

Што се тиче именице *браћ*, немаркираност њене семантичке природе егземплификује следеће:

Кад, рецимо, неки *Пера* за неког *Ђоку* каже: *То ми је браћ*, он-да је сасвим јасно да именоване мушке особе повезује однос реципро-

цитета; јер — ако је Ђока Пери брат, онда је то исто и Пера Ђоки. Деси ли се, међутим, да истоветну изјаву *То ми је браћ*, која упућује на Ђоку, не изговара Пера, већ Перина и Ђокина сестра Мара, онда се ради само о односу узајамности, никако о односу реципроцитета; јер — Ђока јесте Мари брат, али она њему није брат, него сестра.

Синтаксичко понашање релационих именица често бива упадљиво различито.

Именица *браћ*, на пример, никад не заузима синтаксичку позицију предикатског лексичког језгра без одговарајуће лексичко-граматичке допуне (уп. *Он је мој браћ*, *Он је браћ Ђоке Ивановића* и сл., али не и **Он је браћ*), нити се повезује с глаголом *џосџаџи* (образујући конструкцију **Посџао је браћ*), док су именици *оџац* исте те синтаксичке остварености сасвим доступне зато што се њено лексичко значење подаје интерпретацији у смислу 'човек који има свог порода' (уп. *Он је оџац*, *Он је џосџао оџац*, поред *Он је њен оџац*, *Он је оџац Пеџра Поџовића* и сл.).

У родбинске називе који су, као назив *оџац*, семантички маркирани обавезом доследног обавештавања о релацији узајамности спада и именица *џеча*. Тој именици, међутим, уколико је лишена допуне, не одговара постављање у предикатску синтаксичку позицију (уп. *Пера је Надин џеча*, *Пера је џеча Наде Поџовић* и сл., али не и **Пера је џеча*), што се не може рећи и за њено присуство у конструкцији с глаголом *џосџаџи* — уп. прихватљивост реченице *Пера је џосџао џеча*.

Та реченица иначе, због свог комплексног информативног садржаја, заслужује посебну пажњу. Наиме, особа која је њу изговорила дала нам је разумети следеће: 'Перине жене сестра је родила дете, а тај је факат Пери аутоматски доделио статус онаквог рођака каквог у српском именујемо изразом *џеча*'.

Сасвим је разумљиво да се транзитивношћу безусловно морају одликовати све оне именице изведене од транзитивног глагола које приказују собом људске створове као извршитеље онога што дати прелазни глагол саопштава — *обожаватељка Марије Калас* = 'особа која обожава Марију Калас', *џродавац обуће* = 'онај ко продаје обућу', *џљачкаш банке* = 'онај ко је опљачкао банку', *убица соџственог оца* = 'особа која је убила сопственог оца' и сл. Има, међутим, и таквих назива људи који ни са каквим глаголом не стоје у етимолошкој вези, па ипак, зато што имплицирају својим лексичким значењем било одређени акциони потез онога коме се дати назив приписује, било његово професионално обављање те и те радње, обавезно добијају уз себе одговарајућу допуну. Први од та два случаја егземплификује собом именица *ауџор* — уп. *ауџор књиге Семољ земља* = 'онај ко је написао књигу са насловом *Семољ земља*', а други именица *џрофесор* остварена у конструкцији *универзитџеџски џрофесор руског језика* = 'човек који, у својству универзитетског професора, предаје руски језик'.

И синтаксичко понашање оваквих нерелационо семантички устројених назива појединих представника људског рода такође је врло неуједначено и захтева студиозну анализу, па се и та анализа неми-

новно укључује у списак будућих истраживачких задатака наших граматицара. А ја ћу се, у излагању које следи, опет само примера ради, осврнути на неколико појединости у вези с употребом тог другачијег семантичког типа транзитивних именица.

Маркираност именице *ауџор* транзитивношћу најбоље се уочава при конфронтирању њеног употребног потенцијала с употребним потенцијалом семантички јој блиске, а у истом том погледу немаркиране именичке лексеме *џисац*.

Поред *Он је ауџор књиге Семољ земља* могуће је рећи и *Он је џисац књиге Семољ земља* зато што је и изразу *џисац* својствена значењска интерпретација у смислу 'онај ко је /то и то/ написао' (уп. поред *џисац књиге* још и *џисац графитџа*, *џисац џоруке* и сл.). Али — иста та реч *џисац* служи и томе да човека означи као литерарног ствараоца, а ако је то означавање посреди, онда јој, и кад је лишена било какве допуне, без тешкоћа додељујемо функцију предикатског лексичког језгра (уп. *Он је џисац*, и *џо славни џисац* и сл.). Именици *ауџор*, међутим, ако није здружена с одговарајућом допуном, та семантичко-синтаксичка функција остаје апсолутно недоступна у свим приликама, осим у једној, сасвим специфичној — кад се та именица исказује одговором на питање које управо њу помиње, тако да њено присуство у датом одговору није ништа друго до својеврсна реприза њеног претходног исказивања (уп. *Да ли је Жика ауџор џог џамфлеџа?* — *Не, Мирко је ауџор* и сл.).

Има назива намењених људима који су маркирани интранзитивношћу упркос чињеници да су непосредно изведени од транзитивних глагола. Пример за то је, рецимо, именица *кувар*. Ми можемо рећи *Он кува сџу*, а не можемо **Он је кувар сџе*. Ово стога што се речју *кувар* појединац не именује као акционо ангажована јединка, већ као представник људи одређене професије.

Није, међутим, искључена ни та могућност да иста именица исказује у неким приликама само професионално звање појединца, а у другом ону акциону ангажованост која из тог звања проистиче. Такав случај илуструје својим семантичко-синтаксичким понашањем именица *џрофесор*. Кад кажемо, рецимо, *Није он доцентџ, он је већ одавно џрофесор* — указали смо на одређено звање онога о коме говоримо, а ако наша изјава о њему гласи *Он је мој џрофесор истџорије језика*, онда под речју *џрофесор* подразумевамо 'онај ко /мени/ предаје историју језика'.

Звање, разуме се, аутоматски искључује устројавање именичке транзитивности. Отуда именичка ознака *доцентџ*, која доследно имплицира својим значењем само податак о звању, никад уз себе не добија допуну какву може добити назив *џрофесор* (уп. *Он је џрофесор француског језика на нашем факултетџу*, али не и **Он је доцентџ француског језика на нашем факултетџу*).

Ово што је досад у овом раду изложено ставља, у ствари, у жижу пажње потребу да се убудуће наши синтаксичари доследније баве лексичком семантиком оних речи које јесу / нису способне да својим присуством устроје такву и такву синтаксичку конструкцију, а лекси-

колози да обратe пажњу на оне синтаксичке конструкције у којима лексичка јединица чија им је семантика у непосредној истраживачкој визури добија / не добија неку посебнију интерпретацију.

Удовољењем те потребе битно би се унапредила упућеност стручњака у српске језичке особености, па би потом, у тим сад на ваљан начин протумаченим особеностима, когнитивистички оријентисани представници савремене лингвистике могли наћи себи податке корисне за стицање што потпуније спознаје могућих принципа по којима, у разним социјалним срединама, функционише она најважнија а најтајанственија овоземаљска појава — људски ум.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Золотова 1973: Г. А. Золотова, *Очерки функционального синтаксиса русского языка*, Академия наук СССР, Институт русского языка, Москва 1973.
- Jackendoff 1983: Ray Jackendoff, *Semantics and Cognition*, The MIT Press 1983.
- Клајн 1985: Иван Клајн, *О функцији и њроуди заменица*, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с. књ. 7, Београд 1985.
- McCawley 1973: James D. McCawley, *Syntactic and Logical Arguments for Semantic Structures*, *Three Dimensions of Linguistic Theory*, Tokyo 1973, 259–396.
- Rakhilina 2003: Ekaterina V. Rakhilina, *The Case for Russian Genitive Case reopened*, / *Formal / Approaches to / Slavic / Linguistics. The Amherst Meeting 2002*, Michigan Slavic Publications, Ann Arbor 2003, 433–450.

S u m m a r y

Milka Ivić

ON THE SO-CALLED “TRANSITIVE NOUNS“ DENOTING HUMAN BEINGS

Relational terms, such as *brother* and *friend*, as well as “action nominals”, such as *author* and *teacher*, have so far received little attention in Serbian linguistic literature. The main task of this paper is to highlight reasons why it would be necessary to undertake a fine-grained analysis of both their non-identical semantic interpretations and their non-identical syntactic behaviour.

БИЉАНА РАДИЋ-БОЈАНИЋ
(Филозофски факултет, Нови Сад)

ГРАМАТИЧКЕ ОСОБИНЕ ДИСКУРСА ЕЛЕКТРОНСКИХ ЋАСКАОНИЦА

У раду се анализирају оригинални текстови из електронских ћаскаоница на српском језику на нивоу граматике са циљем да се утврди да ли ти текстови носе више особина говореног или писаног језика. Анализа се врши на плану морфологије и синтаксе, где се посматрају лични облици као показатељи персоналности, сложеност синтаксичке структуре и елипса граматичких и лексичких елемената. Рад се кратко осврће и на споредне индикаторе, као што су интонацијска питања, грешке и учесталост пасивних структура. На крају се нуди табеларни преглед статистичких података добијених анализом корпуса.

Кључне речи: електронске ћаскаонице, морфологија, синтакса, лични облици, синтаксичка сложеност, елипса, интонацијска питања.

0. Увод

Карактеристике језика електронских ћаскаоница умногоме личе на језик свакодневних разговора, иако је ћаскање писани облик комуникације. Тако је говорење веома везано за контекст у коме настаје, а саговорници деле велику количину знања о свету и о дискурсу, што олакшава и убрзава комуникацију. Истовремено, они су ограничени стварањем текста, које се дешава истовремено са његовим планирањем, што значи да постоји когнитивни врх за синтаксичку и лексичку сложеност. Кад се превише информација представи на сувише сложен начин, може да отежа праћење дискурса. На исти начин у електронском ћаскању, које је, формално гледано, писани текст, и ћаскачи морају да воде рачуна о когнитивном врху, тј. да не унесу превише информација и да их не представе на сувише сложен начин, јер то онемогућава сућаскачима да прочитају исказе, запамте све информације и прате даљу комуникацију са једнаком пажњом и знањем.

У овом раду биће речи о оним граматичким појавама у језику електронских ћаскаоница које одсликавају ове ванјезичке факторе, а покушаће се установити да ли се и на нивоу микроанализе дискурса електронских ћаскаоница више поклапа са говореним или писаним језиком. На плану морфологије разматраће се учесталост употребе личних облика, као показатеља персоналности или имперсоналности изражавања, и елиптични облици глаголских времена. На плану син-

таксе анализираће се сложеност реченичне структуре, али без појединости везаних за врсте зависних клауза, као и елиптичне реченичне структуре. Кроз анализу на нивоу граматике покушаће се утврдити колико околности процеса настанка текста (синхрона комуникација, брзина комуникације, писање и могућност прегледања исказа пре слања у ћаскаоницу, итд.) утичу на дужину и сложеност исказа и да ли коначни резултат више личи на писане варијетете или спонтани говорени језик. Истраживање је вршено на текстовима из електронских ћаскаоница на српском језику дужине од око 2.000 исказа, а примери који се дају у раду узети су у потпуности из тог корпуса, без икаквих измена.

1. Лични облици

Лични облици су један од најбољих начина да се утврди до које мере говорник или писац упућује на себе и остале учеснике у комуникацији, као и до које мере уопштава исказе ради дистанцирања од теме и предмета комуникације. Ранија истраживања показују (Тошовић 2002: 403) да је у говореном језику изражена употреба заменица, нарочито првог и другог лица, док се у писаном језику много чешће користи треће лице. Разлози за то повезани су са мотивима говорника или писца: говорник, с једне стране, улази у дијалог у жељи да са саговорником размени информације, што често укључује изражавање њихових ставова, мишљења и осећања, где нимало не смета субјективност исказа, док писац, с друге стране, пише текст, нарочито у научном или административном регистру, да би изнео објективно мишљење или макар своје мишљење представио као објективно виђење. Стога се у писаном језику чешће користе средства којима се писац удаљава од текста (пасив, номинализација, употреба трећег лица јединине или множине), док се у говореном језику најчешће подразумева употреба средстава која говорника и саговорника чине активним учесницима у размени информација (актив, лични облици за прво и друго лице јединине и множине). Овде се стога испитивало која је од ове две стратегије доминантнија и зашто, у циљу одређивања сличности регистра електронских ћаскаоница са осталим регистрима говореног и писаног језика. Важно је истаћи да, приликом анализе корпуса, нису узимане у обзир само личне заменице као експлицитно изражена језичка средства него и сваки лични глаголски облик уз који није стајала заменица, пошто је карактеристично да се у језику ћаскаоница изоставља велик део садржаја, о чему ће речи бити касније. Уз то, ако је на месту субјекта стајала нека именичка синтагма, то је такође укључено у анализу, јер је и то једна од манифестација трећег лица јединине или множине.

С обзиром на дијалогски карактер комуникације у електронским ћаскаоницама, нимало не изненађује чињеница да су најчешћи лични облици прво и друго лице јединине: показало се да сачињавају скоро три четвртине личних облика, а треће лице јединине и сва три лица множине чине остатак. Тако се у корпусу прво лице јединине користи у 35,3% случајева, а друго у 38,3%.

Што се тиче разлога употребе личних облика, прво лице једнине користи се искључиво да би писац поруке, тј. ћаскач, упућивао на себе и говорио о себи, својим ставовима, мишљењима, осећањима:

- (1) *<poblessavita> ja sam zena sa obavezama*
<Pune_gace_peska> takve volim
<Pune_gace_peska> ma jesam a l sam prebukiran ovih dana

Друго лице једнине користи се првенствено ради обраћања саговорнику:

- (2) *<poblessavita>aj bar reci iz kog su grada*
<JANJA_beba> sta se deres?

Понекад се друго лице једнине користи у уопштеним изјавама, иако у много мањој мери:

- (3) *<Tharam> ali sta ces nije bilo drugogo ovako kasno*
<^Jordan^> vidi ga kako je pokvaren deki auuu

Треће лице једнине заступљено је у корпусу мање него прво и друго лице, и то у 15,3% случајева. Оно се користи у следећим ситуацијама: (а) када се говори о неком учеснику у комуникацији који је присутан, а коме се у том тренутку ћаскач не обраћа:

- (4) *<f_flex> pfc ih smorio do smrti*
<steker> izbaci je ovaj majmun

(б) када се треће лице једнине односи на тему разговора:

- (5) *<daxPFC> neka dodje večeras opet, kazi seshi*
<f_flex> e koji to degen navija za partizan...

(в) када су у питању безличне реченице:

- (6) *<steker> prica li ovde ko sta mormalno*
<iLLeGal> e pa sta se ovde desava?

Што се тиче личних облика у множини, анализа корпуса је показала да се они веома ретко употребљавају (укупно у 11,1% случајева). За то постоји више разлога, о којима ће управо бити говора. Прво лице множине користи се у 3,6% случајева. Овако мала употреба вероватно је резултат тога што се већина учесника не познаје лично, него само путем електронских ћаскаоница, а неки од њих су се можда тако тек упознали. Стога је сасвим природно што не размишљају о себи и још некеме као истомишљеницима или блиским познаницима и углавном изражавају индивидуалне ставове у комуникацији. Ретки примери када се то дешава су:

- (7) *<DekiPariz> njam iskljuci glupu zastitu za kanal, nismo na SC ovde*
<^Jordan^> njoj nudis
<^Jordan^> a nama ništa

Друго лице множине се користи у 2,6% случајева у корпусу. Овај лични облик ретко се употребљава, као и прво лице множине, и то из сличних разлога: ћаскач ретко кад види друге учеснике у кому-

никацији као особе које деле ставове и мишљења или као особе које се налазе на истом месту, једни поред других (у смислу физичког простора), али понекад то јесте случај:

(8) *<steker> ajd ebre ljudi razmrdajte se malo*

Треће лице множине мало се чешће користи него прво и друго, среће се у 4,9% случајева. До овог повећања учесталости вероватно долази због тога што се треће лице множине употребљава кад је реч о теми комуникације, а ређе када је реч о учесницима који су присутни, али им се нико не обраћа:

(9) *<magla> kako su neki kreativni
<PoslednjiDon> djesu ti ushtipci*

2. Сложеност реченичне структуре

Chafe (1985: 106–112), говорећи о разликама између говореног и писаног језика, поставља хипотезу да идејна јединица садржи ону количину информација коју говорник може да обради одједном, што поставља ограничења на сложеност реченичне структуре. У писаном језику, због више времена потребног при писању, читању и разумевању текста, реченична структура може да достигне високу сложеност, док се у говореном језику реченице обично нижу једна за другом са релативно ниским степеном сложености. Зато су реченице у говору краће и чешће имају независну структуру него у писању, али су и лошије организоване, са погрешним почецима, преформулацијама, понављањима и исправкама. Стога је занимљиво истражити до које мере су ове карактеристике говореног и писаног језика заступљене у електронским ћаскаоницама.

Crystal (2001: 40) тврди да поруке у ћаскаоницама могу да се записују на планирању унапред, на размишљању о томе шта ће се рећи пре него што се порука напише и на провери текста пре слања у ћаскаоницу, што се углавном не дешава кад је у питању спонтани разговор. С друге стране, време које учесници у ћаскаоницама имају на располагању не може да се поистовети са временом које има писац када припрема текст за читаоца, тако да ограничења у планирању, куцању и провери текста ипак постоје. Да није тако, у исказима из електронских ћаскаоница не би се проналазиле грешке у куцању и одступања од правила синтаксе, реченична структура би била много сложенија, а вокабулар којим се ћаскачи служе био би много разноврснији. Зато се може рећи да се, у погледу планирања и писања текста, језик електронских ћаскаоница налази на пола пута између спонтаног говора и писаног језика. У сваком случају, једино би студије које би укључивале коришћење камера и снимања више ћаскача истовремено откриле до које мере се искази планирају, читају, исправљају или потпуно бришу пре него што се пошаљу у ћаскаоницу, ово због тога што готов текст, који се анализира у овом раду, даје само увид у то какав је резултат, а не и како тече процес настанка текста.

Овим се долази до разлога анализе сложености реченичне структуре, о којој ће у наставку бити речи. Наиме, овако се покушава утврдити когнитивни врх који ћаскачи имају у писању исказа и видети како време и брзина комуникације утичу на степен сложености исказа. Иако ћаскачи теоретски имају на располагању времена колико им је потребно и колико желе, у пракси се види да, ако неко не реагује брзо и не пошаље свој исказ у ћаскаоницу, тај исказ убрзо губи на актуелности, нарочито зато што нико од сућаскача неће чекати да би видео шта неко има да каже. У овом смислу, правила комуникације су немилосрдна и јасно је да ће ћаскача брзо заборавити ако не држи корак са осталима у размени порука, прећи ће на неку другу тему и његов глас се више неће сматрати важним. У складу са свим реченим, истраживање је имало за циљ да утврди однос простих и сложених реченичних структура у исказима, као и степен сложености у реченицама са више клауза. Тако су у корпусу избројане сложене реченице, с једне стране, и просте и специјалне независне реченице, с друге. Добијени подаци су следећи: у корпусу само 7,4% исказа има сложену структуру, тј. мање од једне десетине исказа сачињено је од две независне или једне независне и једне или више зависних клауза (пр. 10). Што се тиче степена сложености унутар појединачних реченица, анализа је показала да се у једној реченици најчешће налазе две клаузе, а ретко кад три или четири (пр. 11).

- (10) <Mirko_Cg> *poblessavita pa ne bih je pjevaao da neznam*
<JANJA_beba> *ma nikad bolje ali kad bi se lagalo:))*
- (11) <manitaca> *tomak zasto si napao na mene da se upoznamo cujemo itd ja tebe ni ne poznajem niti znam ista o tebi i jos samo pricamo 5 minuta a ja tako lako ne dajem*
broj telefona ako shvatas to oki ako ne sori i caos
<DADA_syd> *BOSANKO ma znam ja da ti mene voliš heheheh i nejedem ja nego DLZ*

Преко 90% исказа има просту реченичну структуру, која садржи или просте реченице или специјалне независне реченице. Просте реченице могу да се подударају с једним исказом или, у мањем броју случајева, могу да се нижу једна за другом у оквиру једног исказа:

- (12) <steker> *ti si moj adevojka*
<hladisha> *tito je takve voleo*
<ZORANA> *ja idem ugodan chat svima*
<DekiPariz> *NaDrNdaNa dodji kod dekija :) pusti klinca :)*

Специјалне независне реченице дефинисане су као типови реченица који својом синтаксичком конструкцијом чине формулацију поруке прилагођену комуникативној ситуацији, односно контексту, као и одређеним експресивним потребама говорника (Станојчић–Поповић 2005: 378). „У таквим реченицама употребљена је минимална формулација потребна да се у конкретним комуникативним условима пренесе одређена порука ... Захваљујући томе, реченица је лишена комуникативно сувишних језичких елемената, чиме је постигнута максимално

економична формулација“ (Станојчић–Поповић 2005: 378–379). Примери таквих реченица, којима корпус обилује, јесу:

- (13) <poblessavita> *Lalo, bre*
 <Pune_gace_peska> *kakav inventivan nik*
 <hoofbite> *seljak iz panceva*
 <JANJA_beba> *Darko lakše to malo*

Овакве реченице имају економичнији израз у односу на предикатске реченице и изразито се често користе у говореној комуникацији (Станојчић–Поповић 2005: 379), те се по тим својим карактеристикама уклапају у језик електронских ћаскаоница, који тежи краткоћи израза ради брзине комуникације са којом ћаскачи морају да држе корак. Стога ће у наредном одељку бити речи о разним начинима скраћивања израза на морфолошком и синтаксичком плану, тј. о елиптичним структурама у језику електронских ћаскаоница.

3. Елиптичне структуре

Елиптичне структуре се јављају на плану морфологије и синтаксе, што се у овом раду често поклапа (нпр. крњи перфекат је елиптична структура на плану флективне морфологије, али се подудара и са елипсом на синтаксичком плану, јер скраћује и реченицу). Анализом је утврђено да се елиптичне структуре могу поделити у две велике групе: (1) изостављају се грамаптичке речи, као што су помоћни глаголи или заменице; (2) изостављају се лексичке речи које су раније споменуте у дијалогу, те се њиховим изостављањем не нарушава разумевање исказа.

Пошто грамаптичке речи не носе главни део значења исказа, а могу се реконструисати на основу осталих структура и грамаптичких сигнала, сасвим је природно да их у начину комуникације који захтева брзину и краткоћу израза учесници не користе. Наиме, у овим текстовима се може приметити изостављање личних заменица, и то веома често. Пошто се у српском језику лице, број и род субјекта виде у личном глаголском облику, грамаптика дозвољава изостављање саме заменице, што значи да елипса овде не крши синтаксичка правила.

- (14) <Pune_gace_peska > *dok sam kampovo na exitu*
 <poblessavita> *Mirko, aj se kladimo da nemaš pojma koja je to gurpa*
 <daxPFC> *kickovali su hoof-a*
 <daxPFC> *smorim ti ja seshu*

Уз личне заменице изостављају се и помоћни глаголи код перфекта, чиме се добија честа структура својствена говореном језику, а то је крњи перфекат.

- (15) <f_flex> *pfc ih smorio do smrti*
 <[-Jelena-]> *sandra pricala lujka*
 <ZORANA> *ajmeeee al mi sos danas uspio*

Осим тога, јављају се елиптична питања у којима недостају упитне речце *да, ли* и њихове комбинације. Њиховим изостављањем исказ често добија облик изјавне реченице, али функционише као питање, што се или закључује из контекста, или је очигледно на основу упитника на крају исказа.

- (16) <steker> *jesi cuo
naj mila : ti bas samo citas?
<Volim_Sex> Neka devojka za RAZGOVOR
<PoslednjiDon> dotle doshlo ?*

На основу целокупне анализе и наведених примера види се да по елиптичности израза језик електронских ћаскаоница дели карактеристике говореног језика, који одликују елиптични облици и конструкције (Тошовић 2002: 403–404). Као и у говору, до елипсе долази код лексичких речи које се могу реконструисати на основу контекста. Све те информације још су присутне у свести саговорника, те се не пишу да би се избегло непотребно понављање.

- (17) <CmokCmok> *ma na selu sam u vojvodini
<KADZASTER> ihaj pa sta ti fali
<CmokCmok> bila sam i proste leto i bilo mi super*

Ова ситуација понекад може да доведе до неспоразума, па учесници морају да појасне свој исказ. Тако се долази до ситуација када се ипак нарушавају правила економичности и нема елипсе у исказу. Често је у питању жеља да се јасним и експлицитним информацијама избегне неспоразум. Осим тога, учесници не скраћују исказе када нешто објашњавају (пр. 18) или када желе да буду учтиви према својим саговорницима (пр. 19).

- (18) <DekiPariz> *NaD,daj ohladi klinca,reci mu da ne mašta :)*
<NaDrNdaNa> *eh pa mene mama uchila da budem fina*
<DekiPariz> *opa opa*
<^Jordan^> *zna ona koje pravi za nju ;))*
<NaDrNdaNa> *a ja dodushe nisam bash poslushala mamu u mnogo chemu, ali to ipak jesam :))*
<DekiPariz> *:)*
<^Jordan^> *bas si fina*
* *NaDrNdaNa polaskana*
- (19) <Toronto3> *koliko nadrnadana ima godina ako sme da se pita?*
<NaDrNdaNa> *sme*
<NaDrNdaNa> *ja cu kazem ali kad ti prvo kazesh*

4. Остала граматичка својства

На крају ће се разматрати још неколико значајних особина језика електронских ћаскаоница, а то су ред речи код питања, употреба актива и пасива и грешке у примени граматичких правила на плану флексије и на плану синтаксе. Ове, на први поглед, неповезане појаве служе да би се још неким својствима поткрепило колико је језик ћа-

ска­о­ница сличан го­во­ре­ном, а ко­ли­ко пи­саном јези­ку. Та­ко ред речи код пи­та­ња о­да­је ве­зу елек­трон­ског дис­кур­са са го­во­ре­ним јези­ком, јер се као че­ста струк­ту­ра јав­ља ин­то­на­ци­јско пи­та­ње, тј. ис­каз са из­јав­ним ре­дом речи, че­сто са упит­ни­ком на кра­ју, а функ­ци­јом пи­та­ња.

- (20) <Pune gace peska> ti nisi bila?:)s
<DekiPariz> NaDa ti u toronto?

Још јед­на карак­терис­тика го­во­ре­ног јези­ка јесу греш­ке до ко­јих до­ла­зи због ве­ома крат­ког вре­ме­на ко­је го­во­р­ни­ци има­ју на рас­по­ла­га­њу при­ли­ком пла­ни­ра­ња ис­каза. То­шовић (2002: 404) при­ме­ћу­је да у го­во­ру „због не­мо­гућ­но­сти ве­ћег раз­ми­шља­ња до­ла­зи до не­пре­ци­зно­сти у об­ли­ко­ва­њу син­так­сич­ких цје­ли­на. То до­во­ди до по­ја­ве не­об­ич­них кон­струк­ци­ја, че­стих пау­за из­ме­ђу ди­је­ло­ва ре­че­ница и са­мих ре­че­ница“. У јези­ку елек­трон­ских ћас­ка­о­ница, упр­кос де­ли­ми­чној спонтаности из­ра­за на­ста­лој као ре­зултат син­хро­ног ко­му­ни­ци­ра­ња, и­пак има ре­ла­тив­но ма­ло греш­ака на пла­ну мор­фо­ло­ги­је и син­так­се. Ве­ро­ват­но се ра­ди о то­ме да сва­ки ћас­кач, упр­кос бр­зи­ни ко­му­ни­ци­ра­ња, има ма­кар вре­ме­на да прочи­та свој ис­каз пре не­го што га по­ша­ље у ћас­ка­о­ницу, па се са­мим тим сма­њу­је број греш­ака. Осим то­га, зна­чај­ну улогу игра и ру­тина, ко­ју ћас­ка­чи сти­чу на­кон из­вес­ног вре­ме­на про­ве­де­ног у елек­трон­ским ћас­ка­о­ница­ма, те за­то по­ста­ју ве­шти у то­ме да исто­вре­ме­но прате ис­казе на е­к­рану и пла­ни­ра­ју вла­сти­ти. Ка­да се де­се греш­ке на пла­ну мор­фо­ло­ги­је и син­так­се, че­шће је у пи­та­њу на­ме­ра ћас­ка­ча, не­го слу­чај­ност. Ов­де се ра­ди о же­љи да, опона­ша­ју­ћи де­чи­ји го­вор са греш­ка­ма или на­мер­но пра­ве­ћи греш­ке, по­не­кад свој­ствене и не­ким ди­ја­лек­ти­ма, ћас­ка­чи стек­ну сим­па­ти­је су­ћас­ка­ча, па кваре и искривљу­ју струк­ту­ре. Овак­вих греш­ака је ма­ло у ко­р­пу­су, а при­мери су сле­де­ћи:

- (21) <^Jordan^ necem vise
<MISTER_x> ima li koja lepotica za razgovor? ????????,ima javi se kod
natasa
<STVOREN-od-BOGA> super pa ce se vidimo
<N_a_T_a_S_A> ja cu ih zabraniti u australiju

На кра­ју, по­ред две осо­бине го­во­ре­ног јези­ка, украт­ко ће се спо­менути и пасив, мно­го че­шћи у пи­саном јези­ку, нарочито у на­уч­ном ре­гистру. С об­зи­ром на степен лич­не умешаности ћас­ка­ча у раз­говор, мо­же се из­вес­но оче­ки­вати да се пасив ве­ома ре­тко упо­треб­ља­ва, а је­дине си­туаци­је у ко­јима се пасивне кон­струк­ци­је мо­гу оче­ки­вати су на­мер­но фор­мал­ни ис­кази, ко­ји звуче из­веш­та­чено, где је ћас­ка­чи­ма циљ да се не­ко­ме руга­ју или да ис­ме­ва­ју не­ку тему. Пасивних струк­ту­ра у а­на­ли­зи­ра­ним тек­сто­ви­ма не­ма, што не значи да се и­на­че, у дру­гим тек­сто­ви­ма, неће наћи.

5. Закључак

У закључ­ку овог ра­да да­је се табелар­ни преглед нај­ва­жни­јих карак­терис­тика на ни­воу гра­ма­ти­ке, ко­је ће се по­том ко­мен­та­ри­са­ти.

<i>Грамађичке особине</i>	<i>Корпус</i>
Прво лице једнине	35,3%
Друго лице једнине	38,3%
Треће лице једнине	15,3%
Прво лице множине	3,6%
Друго лице множине	2,6%
Треће лице множине	4,9%
Сложене реченице	7,4%
Број клауза	~2
Просте реченице	✓
Специјалне независне реченице	✓
Елипса личних заменица	✓
Елипса помоћних глагола	✓
Елипса упитних речци (<i>да, ли</i>)	✓
Елипса лексичких речи	✓
Интонацијска питања	✓
Намерне грешке	✓
Пасив	—

На основу података о учесталости личних облика, може се закључити да постоји велика сличност између говорења и електронских ћаскаоница у погледу персоналности, као и сложености реченичне структуре. Осим тога, та два вида комуникације слични су и по начинима скраћивања израза, тј. по врстама речи које се изостављају да би се постигао економичнији исказ, као и по присуству интонацијских питања и одсуству пасивних облика. С друге стране, одступања постоје у домену грешака које се јављају у корпусу — у електронским ћаскаоницама их нема толико колико у говору, тако да у овоме више сличности постоји са писаним језиком. Дакле, на нивоу грамађичке анализе може се закључити да језик електронских ћаскаоница има више сличности са говором, него писањем, али коначни закључци би могли да се донесу тек након што се изврши анализа и на другим језичким нивоима.

ЛИТЕРАТУРА

- Chafe 1985: Wallace Chafe, "Linguistic differences produced by differences between speaking and writing". У: Olson, D., Torrance, N., Hildvard, A. (editors) (1985). *Literacy, Language and Learning*. Cambridge University Press. Cambridge. (105–123).
- Crystal 2001: David Crystal, *Language and the Internet*. CUP. Cambridge.
- Станојчић–Поповић 2005: Живојин Станојчић – Љубомир Поповић, *Грамађика српскога језика*. Десето издање. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.
- Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилкови*. Београдска књига. Београд.

S u m m a r y

Biljana Radić-Bojanić

GRAMMATICAL FEATURES OF THE DISCOURSE OF ELECTRONIC CHATROOMS

Original texts from electronic chatrooms in Serbian are analyzed in this paper at the level of grammar, with the purpose of establishing if these texts bear more features of spoken or written language. The analysis is conducted at the level of morphology and syntax and analyzed are the following linguistic features: personal pronouns, as the indicators of the level of personalization, the complexity of syntactic structure and the ellipsis of grammatical and lexical elements. The paper then briefly observes the marginal indicators, such as intonation auestions, errors and the frequency of passive structures. It ends with a table containing statistical data obtained in the analysis.

ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ
(Филолошки факултет, Београд)

ДЕКЛИТИЗАЦИЈА ВЕЗНИКА — НЕКИ ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ ПРОБЛЕМИ (ТЕОРИЈСКО-ТЕРМИНОЛОШКИ ПРИСТУП)

У раду се *деклитизација везника* дефинише као (а) *џонска антиципација* везника и њихово одвајање паузом од потоњег контекста; као (б) *интениционална џојава* јер долази од говорникове намере да тонски и комуникативно појача везник; и као (в) *факултативна џојава* — са структурнога гледишта — па се интерпункцијски модели сврставају у област стилски мотивисане интерпункције.

Кључне речи: везник, везничка реч, деклитизација, интонацијска пауза, проклитика, тонска антиципација.

1. Приступ теми

0. У *Српској синтакси* анализирана је — из језика Слободана Јовановића — конструкција: ... напредњаци су исто тако као и радикали били противни владалачкој свемоћи, *али*, за разлику од радикала, који су мислили да ограниче владоаца сељачком скупштином, напредњаци су мислили да то учине дводомним парламентом. — У коментару (Симић–Јовановић 2002: 770) између осталог стоји: „Ритамска структура је врло рељефна, чак је покренула аутора да постави зарез између везника 'али' и ритамског језгра конструкције која следи. Но такав тип интерпункције ваља избегавати где год је могуће, јер неадекватно приказује везник као интонацијску доминанту конструкције, што он није сам него са потоњим сепаратором. Треба, дакле, писати: ... напредњаци су исто тако као и радикали били противни владалачкој свемоћи, *али за разлику од радикала*, који су мислили да ограниче владоаца сељачком скупштином, напредњаци су мислили ...“.

1. Уз напомену да под 'деклитизацијом' сматрамо тонску антиципацију везничке речи, чиме она у овом случају постаје акценатска форма, тонски свакако осамостаљена и из тога разлога интерпункцијски одвојива од потоњег контекста, размотрићемо на широј грађи горе постављено интерпункцијско и интонацијско питање. Негативни став изражен у цитираним аналитичким напоменама није категоричан, већ интерпункцијска препорука гласи да зарез 'ваља избегавати где год је

то могуће'. Значи ли то да негде 'није могуће' проћи без зареза, тј. без интонацијске паузе? И када?

2. Проблем је дакле у томе да ли је тип решења само један, и само онај који је дат горе наведеним примером и нашим разрешењем, или има и других могућности. Грађа¹ коју смо сакупили отвара читаву палету варијаната, и показује да су неке од њих не само допустиве него чак и конструктивно и нормативно пожељне. Друге су у суштини исправне, али слабије успеле, док их има и сасвим неприхватљивих јер не одговарају природи везничке проклитике. Наиме, да се подсетимо: везник чини интонацијско јединство са потоњим контекстом, на који се акценатски ослања — што ће рећи да има статус проклитике.

3. Пошто се везнички фонд српског језика раслојава на тип правих везника, на једној страни, и заменичких, одн. (заменичко-)прилошких², на другој, — ова се два скупа речи различито понашају, између осталог и у питању акцента. Заменичке су и придевске речи у начелу акцензоване, па бисмо претпоставили да су акцензоване и у функцији везника, док остале не бисмо очекивали са таквим статусом у говорном дискурсу и писаном тексту. Видећемо, међутим, да ствар стоји доста друкчије, и да и прави везници показују склоност ка акценатској антиципацији, таман као и неправи. Присетићемо се опште познате чињенице да већина њих функционишу и као појачајне речце³. Прегледаћемо их по функцијама, најпре напоредне па зависне.

2. Тонска антиципација напоредних везника

1. У горе наведеном примеру антиципован је напоредни супротни везник 'али'. У нашој грађи нашли су се двојаки такви случајеви.

¹ Порекло грађе у раду се обележава скраћеницама, а списак извора снабдевен свим подацима о ауторима и текстовима налази се на крају рада.

² У *Српској синтакси* правим везницима сматрају се речи које примарно функционишу као везни елементи поликлаузалних (зависни) или полилексемских конструкција (напоредни). Напоредни везници сви спадају у ред правих везничких речи; а од зависних прави су они који нису употребљиви и у функцији других врста речи (да, ако, јер, док и сл.), док су неправи зависни везници у ствари упитне заменице (који, чији, какав, колик и др.), или упитни (заменички) прилози (где, куд/куда, откуд/откуда, докле, камо, кад/када, откад/откада, како, откако и сл.).

³ У *Речнику српскохрватског књижевног језика* (1967–1976: s.v. 'а', 'али', 'и', 'па', 'те'), нпр. лексема 'а' описана је као скуп више хомоформних речи: (1) као супротни везник, и у истој категорији као реч „за исказивање чега неочекиваног“ ('Истом одјекну Рељин глас, а у пећину уђе дивна женска'); (2) као прилог; (3) као узвик. Лексема 'али' је везник, али се такође употребљава сем у (1) чисто везничкој функцији, такође, и „при казивању чега неочекиваног или изненадног“; (2) „за истицање нечега при поређењу“; „после допусних реченица: ипак“ ('Ако је го, али не соко'); (3) „у дијалогу: ама, та“, при чему је, судећи по примеру, управо тонски еманципован: — 'Немој се срдити, ја сам довео госта ...' — 'Али, забоба, што ниси раније?' — Лексема 'и' дефинисана је (1) као саставни везник; и (2) као речца за појачавање, у којој функцији „истиче реч пред којом се налази“ ('И паде мрак, а Станко још не стиже'). Везник 'па', сем ове функције, има и улогу речце за појачавање: „а. појачава значење речи пред којом стоји“ ('Нико јој није био наклоњен: ни отац па ни мати'); „в. са примесом чуђења кад се пита за нешто што је јасно, природно само по себи“ ('А? Шта мислиш да су?' — 'Ама па конкуренти!'). Исто је и код везника 'те'. Итд.

1.1. У једних се њиме уводи реченица одвојена од претходне тачком и сл., а у тој је реченици везник издвојен од осталог дела зарезом:

... онда то може бити његова последња порука. Али, зар мора последња и највиша порука да буде садржана у последњој песми? ЗГ Наст. 605; ... док су црквени торњеви данас само луксуз и симбол. Али, зар и они нису некад постали из потребе и били грађени на рационалној основи? ИА С 122; У простоти је клица будућности, а у лепоти и сјају непреварљив знак опадања и смрти. Али, људима су подједнако потребни и сјај и једноставност. То су два лица живота ИА С 124; Своју наредну књигу Костић је написао да би напао једног песника и свог пријатеља, да умањи његову славу и да га лично повреди. Али, чини нам се, циљ његове агресије није био сам Змај ... МП Кост. 423; Личности и бића која постоје за себе и ради себеостварења, на тај начин губе своју аутономију. Али, претварајући други, туђи субјект у објект, ја не могу а да релацију коју сам њему наметнуо не продужим према самоме себи ... ЗГ Наст. 596.

а) (1) У прва два примера за везником следи конструкција са иницијалним 'зар', дакле експресивна по значењу, и са емфатичким иницијатором. Емфатички иницијатор изгледа да чини тонски издвојеним део конструкције који уводи, па је везник у ствари и тиме од ње одмакнут. Није јасно да ли је он тонски потчињен, раван или надређен конструкцији, али је у сваком случају од ње одељен паузом. Та је пауза обележена зарезом. Питање је зашто испред везника стоји тачка: изгледа да је то неопходно да се он не би осетио везанијим за претходни него за потоњи контекст. (2) Напомињемо да ово није једино могуће интерпункцијско решење. Зарез после везника у ствари је факултативан. Хоћемо рећи да је тонска антиципација везника факултативни моменат у односу на контекст. Његово тонско прикључење потоњем контексту за нијансу смирује интонацијску линију, и умањује емфатички карактер исказа, али не утиче даље на смисаоне односе у конструкцији: ... онда то може бити његова последња порука. Али зар мора последња и највиша порука да буде садржана у последњој песми? ... док су црквени торњеви данас само луксуз и симбол. Али зар и они нису некад постали из потребе и били грађени на рационалној основи?

Интерпункцијски уређен исечак текста како је забележен — у свим детаљима је прихватљив, посебно као одраз интонацијског рељефа његовог. Али и као одраз односа међу саставницама: 'али' са својим јаким интонацијским статусом — ако га тако изговоримо — донекле појачава и онако снажну наглашеност исказа. Када је пак слабо наглашено, као да продубљује паузу између претходног и оног што за њим следи — истичући опет ово друго. У оба случаја везник има улогу моћиог интензификатора. Ипак је потребно нагласити да је овако спроведена интерпункција само интенционална, тј. конструктивним моментом је омогућена, али не и стриктно условљена, а писац текста

је тај моменат искористио да исказ интонацијски надогради и рељефизира га с обзиром на крајњи учинак који му приписује.

б) У трећем по реду наведеном примеру: Али, људима су подједнако потребни и сјај и једноставност — нема опипљивог разлога за овако спроведен интерпункцијски поступак. Исказ би са овим исправно функционисао и без зареза после везника: Али људима су подједнако потребни и сјај и једноставност. — Но када је издвојен паузом (тј. зарезом), везник преузима функцију речце за појачање и утиче на повишење експресивног тонуса. Случај нас једино уверава у могућност не само структурно него и чисто интенционално мотивисане акценатске антиципације везника.

в) Потоња два примера по нечему личе на прва два: тонски прелом изазива пораст изговорног интензитета у следећем интонацијском блоку. Али пауза је овде појачана и позицијом тога следећег блока — који је у парентези. Према томе, поред појачајних елемената, и парентетички изазивају паузу после везника, а тиме и испред њега — дакле његову општу тонску антиципацију. То ствара могућност постављања интерпункцијског знака и испред и после везничке речи. Рекосмо 'могућност', а не неопходност мотивисану структурно.

г) Лексема 'али', ваља нам и то нагласити, у овдашњим примерима и није примарно у везничкој функцији — јер не подвлачи супротност међу конструкцијама између којих је смештена, већ више упућује на изненадност оног што за њим следи.

1.2. Нешто је друкчија интерпункцијска слика у следећим конструкцијама:

Током старијег неолита (култура Протостарчево), тле Србије није било густо насељено, али, због особитог начина обраде земље — мотична, екстензивна земљорадња — у том раздобљу су никла многа села ... ИстС 16; Насеље у Винчи и даље је у успону, али, како се тежиште културног развоја ипак помера према југу, то је култура финалног неолита на територији Србије ... ИстС 27; Ово јесте општа карактеристика јужнословенске епохе језичког развика према прасловенском стању; али, да опет истакнем, карактеристика њезина само према прасловенском стању РБ Ч 52.

а) Ако кренемо од потоњег случаја, примећујемо да уместо тачке, испред везника стоји тачка и зарез. То је врло блиско ономе што производи тачка у претходно анализираним конструкцијама. Нарочито је велика сличност са тамошњим примерима под в) — јер за везником следи парентетички елеменат.

б) У прва два овдашња примера после везника долази инверзивна формација са иницијалним положајем адвербијалне одредбе, у првом, одн. зависне адвербијалне реченице, у другом од њих. (1) Постављањем зареза између те конструкције и главнине исказа, она су добила статус парентетичке форме (назваћемо је привидном или псеудопарентезом). Та пауза се очито врло лако отвара, јер везник припада це-

лини конструкције, тј. везанији је за њену главнину него за споредни адвербијални елементат. Пауза добро упућује на ту чињеницу, којом је истовремено остварена антиципација везника — као лексеме по себи, а и као појачивача целе конструкције. (2) Важна је напомена да испред везника овде стоји зарез, а не неки интерпункцијски знак вишега ранга. Но, за разлику од става израженог у *Српској синџакси* (в. почетак овога рада), сада нам се чини да је и тај интерпункцијски поступак прихватљив, јер сам смисао конструкције даје довољно основа за прикључење везника ономе што за њим следи. Јасније би то било наглашено изостављањем зареза после везника, који и нема неког нарочитог оправдања, сем евентуално са гледишта тонске рељефираности исказа. Боље би, према томе, решење било следеће: ... али због особитог начина обраде земље — мотична, екстензивна земљорадња — у том раздобљу су никла многа села ...; ... али, како се тежиште културног развоја ипак помера према југу, то је култура финалног неолита на територији Србије ...; ... али да опет истакнем, карактеристика њезина само према прасловенској стању ... Видимо да се прикључењу 'али' не противи чак ни потоња парентеза, што значи да је он интонацијски заиста потчињен том делу контекста, било какви односи у њему владали.

2. Прилазимо најобимнијој групи примера — онима са везником 'и'.

2.1. Не знамо да ли случајно или не, али у нашем корпусу нашао се само један овакав пример каквима се бавимо са тачком испред везника 'и':

Глуви, болесни, усамљени старац имао је времена да размишља о питању које је сам себи поставио. **И**, као да наставља тај свој мучни унутрашњи дијалог у ком једно питање заглушује друго, он мало доцније, под једну још грознију сцену ратних зверстава, испишује ... **ИА С 119.**

а) (1) Везник је тонски врло истакнут. Али не би се ни овде, као ни горе, рекло да је он доминанта целе конструкције. Пре ће бити да је он потпора тонске пенетрације целе потоње формације, која се постепено пење у градацијски низ на чијем је врхунцу смисаона доминанта — 'испишује'. Издвајању везника погодује поредбена инверзивно постављена реченица 'као да наставља тај свој мучни унутрашњи дијалог', која оставља утисак (псеудо)парентетичког елемента. Успону не погодује протетичка релативна клауза 'у ком једно питање заглушује друго' — која следи за начинском. У сваком случају ваља утврдити да је интерпункција и интонациона структура форме — сем проблема протезе — врло успела. (2) И овде је могућа примена друкчијих модела интерпункције, уз извесна мала померања на интонацијској линији: **И** као да наставља тај свој мучни унутрашњи дијалог у ком једно питање заглушује друго, он мало доцније ...

б) Везнички карактер лексеме 'и' у овом случају је у позадини, док у први план ступа њена функција као речце за истицање важности онога што за њом следи. Ипак, припадност скупа тих значајних чињеница истом смисаоном комплексу са претходним што је изложено —

ван сваке је сумње, као што је ван сваке сумње изговорна припадност 'и' потоњем контексту.

2.2. У извесном броју примера везнику претходи тачка и зарез:

Несрећа хоће да међу тим људима без велике глади за Поезијом који не познају потребу за њом и који је не би измислили, постоји добар број оних чија је дужност или судбина да је суде, да расправљају о њој, да изазивају и негују склоност према њој; и, укратко, да деле оно што не поседују ПВ И 266; О песми се расправља као да је раздљива (и као да мора бити таква) на прозни дискурс који је довољан сам себи и који постоји сам од себе; и, с друге стране, на одломак једне особене музике, више или мање близак музици у правом смислу речи ... ПВ И 267; ... у првом делу теме то је антиномија бог-враг; у тринаестом воњ и мирис; и, у последњем, завршном делу, кужна међа и пречиста ... ЗГ Наст. 606.

а) Прва два случаја садрже парентезу после везника, што је и овде узрок његовог интонацијског удаљавања од конструкције коју уводи. Тачка и зарез по већ познатом маниру — као уосталом и тачка — инсистирају на припадности везника потоњој формацији, и на његовој начелној одељености од претходног контекста.

б) У трећем по реду примеру не постоји парентеза, али нешто дубље у унутрашњости конструкције за везником нашла се апозиција (в. 'последњем, завршном'). Тиме је одређена ритамска структура целе формације уведене везником, па и условљена пауза после њега.

в) Лексема 'и' добија особине појачајне речце, при чему својим значењем упућује на блиску смисаону везу двеју јединица међу којима је смештена, али и на издвојеност онога што за њом следи. Већ смо рекли да зарез после везника у оваквим приликама може и изостати: ... и укратко, да деле оно што не поседују ...

г) Када смо скренули пажњу на лествицу парентетичких односа, ваља нам се подсетити правописног правила о неким уметнутим елементима и о факултативности зареза којима се они издвајају из текста (ПСКЈ 1960: 94–95). Ту је свакако реч о неправом парентези, коју ћемо назвати и семипарентезом. У конструкцијама са семипарентезом и овде се зарез може сматрати факултативним. У ствари, легитимност случајева без интерпункцијског знака и испред и после везника ван сваке је сумње: ... и укратко да деле оно што не поседују ... Ако са 'укратко' последње решење није убедљиво, оно би било убедљивије нпр. са 'свакако', 'можда', 'вероватно' и сл.: и, вероватно, да деле оно што не поседују ... // и вероватно да деле оно што не поседују ...

2.3. У више забележених конструкција везник је одвојен зарезом и од потоњег и од претходећег контекста:

Што се мене тиче, ја непрестано избегавам да следим ту плаховитост идеја која бежи од посматраног предмета, и, од знака до знака, лети да изазове посебно осећање ... ПВ И 265; ... прину-

дила би без сумње испитивани дух на понеки плодносни осврт на његове прве намере и коначне циљеве, на кораке и покретачке принципе, на корене и покретачки принцип његове радозналости, и, најзад, на саму супстанцију његовог сазнања ПВ И 281; ... требало (је) посматрати их издвојено од свих других предмета изучавања, приписати им несводљиву вредност и значење, и, према томе, дати им једну судбину ... ПВ И 283; ... што он може да потроши од духа, од времена, од истрајности, и, све у свему, од живота ПВ И 286; ... тако да је супротност у моралном оцењивању, у валоризацији тог односа у једном и другом случају упадљива, крајње парадоксална, и, по нашем уверењу, од самог песника научена МП Кост. 422.

а) Типична је структура потоња три примера, са парентезом између 'и' и остатка њиме уведене конструкције: и, према томе ...; и, све у свему ...; и, по нашем уверењу ... — Верзија без зареза између везника и парентетичке (у ствари семипарентетичке) форме нормативно је исправнија, и стилистички прихватљивија: ... требала (је) посматрати их издвојено од свих других предмета изучавања, приписати им несводљиву вредност и значење, и према томе, дати им једну судбину ...; ... што он може да потроши од духа, од времена, од истрајности, и све у свему, од живота; ... тако да је супротност у моралном оцењивању, у валоризацији тог односа у једном и другом случају упадљива, крајње парадоксална и по нашем уверењу, од самог песника научена.

б) Допустиви су интерпункцијски и остали овдашњи примери, у којима је везник издвојен под дејством тежње инверзивног дела конструкције да се од ње интонацијски еманципује. (1) У првом од њих инверзивност је слабо оцртана јер адвербијална одредба, сем у позицији предиката (и лети од знака до знака да изазове посебно осећање), врло је често постављена и испред њега, тако да се то и не рачуна као инверзија. Ипак, писац је интерпункцијским маниром нагласио да тај распоред сматра инверзивним, и искористио га (у служби псеудопарентезе) да интонацијски еманципује и везник. (2) У другом је 'најзад' употребљено у функцији ознаке редоследа елемената конструкције, и вероватно као вањски члан — као парентеза пре него као адвербијална одредба уз предикат, постављен негде где је изгубио присну везу с њим.

в) Ваља нам и на крају анализе ових примера напоменути да интерпункцијски модел примењен у њима пати до оне слабости као и пример из *Српске синтаксе*: не подвлачи чињеницу да везник припада потоњем контексту, и да је претходећа пауза нешто јача него она која следи за везником (ова је уосталом често и вештачки изазвана).

2.4. Велики је број забележених случајева у којима испред везника није постављен знак интерпункције, а после њега стоји зарез:

То би трајало кратко, али за то време он би седео занесен и, певушећи једва чујно, посматрао на својим рукама тај бледи, посредни одсјај изгубљеног сунца ... ИА С 40; ... младић би се са

сунчевим заласком окретао од свог прозора и, обневидео, тетурао до своје сламњаче ... ИА С 56; Гоји, који не чује ниједне речи, одговара огорчено и, као сви глуви људи, сувише гласно ... ИА С 113; Чују се ударци чекића, радничка вика и, с времена на време промукло штектање хијене ... ИА С 123; ... земљорадничко-сточарске заједнице губе ранију покретљивост, остају генерацијама везане за исте њиве и пашњаке, подижу трајна насеља и, уместо колиба, почињу да граде куће ИстС 18; Сматрам да треба заборавити оно што нам навика и, нарочито, најјача од њих, језик, омогућава да посматрамо ПВ И 265; Сматра се да се он рашчлањује, с једне стране, на један мали текст (који се каткад може свести на једну једину реч или на наслов дела) и, с друге стране, на било какво мноштво појединих речи ... ПВ И 267; ... остаје, додуше, блага даљина, један чежњив, поетски, романтичарски зов, једно обећање, једна илузија, нешто као мала фатаморгана која далеко негде лебди, дакле нова нада да ћу можда моћи да продрем на неком другом месту и, коначно, остаје бескрајно далеко, широко небо ... ЗГ Наст. 599.

а) Одмах ћемо нагласити да овако спроведена интерпункција није прихватљива ни у нормативном, а ни у комуникативном правцу посматрана. Разлог за први приговор видимо у томе што је 'и' практично прикључено претходном делу конструкције, куда формацијски не припада. За други: не верујемо да је 'и' могуће интонацијски одвојити од потоњег контекста, а оставити га ненаглашеним⁴.

(1) У примеру: Чују се ударци чекића, радничка вика и, с времена на време промукло штектање хијене ... — аутор је вероватно 'с времена на време' хтео изузети из исказне форме као семипарентезу. То је легитиман поступак, али би морао бити објављен зарезом после тога дела конструкције. Тиме је, међутим, створена потреба за антиципацијом 'и', а не за његовим одбацивањем на крај претходног сегмента. Исправно интерпунгиран, овај би пример према томе изгледао овако: Чују се ударци чекића, радничка вика, и, с времена на време, промукло штектање хијене ... (поред: Чују се ударци чекића, радничка вика, и с времена на време, промукло штектање хијене ... // Чују се ударци чекића, радничка вика, и с времена на време промукло штектање хијене ...).

(2) Сумњамо да је добро интерпункцијски обележен и случај: Сматрам да треба заборавити оно што нам навика и, нарочито, најјача од њих, језик, омогућава да посматрамо. — Чини нам се да је ауторова интенција усмерена на истицање синтагме 'најјача од њих' (и преко ње градацијски постављеног апонираног елемента 'језик'), а не самог појачивача 'нарочито'. Ту би одговарао следећи начин бележења: Сматрам да треба заборавити оно што нам навика, и нарочито најјача од њих, језик, омогућава да посматрамо. — Уколико се пак преломом тонске линије жели издвојити 'нарочито', онда интерпункцијски знак

⁴ Исп. *Српску синтаксу* св. IV (Симић-Јовановић 2002: 1156), где се утврђује да при уобичајеној сегментацији: „лауза никад не пада после везника, већ увек испред њега“.

слеђује испред и позади ове речи, али и испред везника: Сматрам да треба заборавити оно што нам навика, и, нарочито, најјача од њих, језик, омогућава да посматрамо.

(3) У формацијама: То би трајало кратко, али за то време он би седео занесен и, певушећи једва чујно, посматрао на својим рукама тај бледи, посредни одсјај изгубљеног сунца ...; ... земљорадничко-сточарске заједнице губе ранију покретљивост, остају генерацијама везане за исте њиве и пашњаке, подижу трајна насеља и, уместо колиба, почињу да граде куће — после везника следи инверзивна структура са адвербијалном одредбом постављеном испред предиката. Већ смо утврдили да у таквим приликама може бити створен привид парентезе (псеудопарентеза), и тонски издвојен везник — али под условом да пауза буде постављена и испред њега. Дакле, исправно интерпунгирани, наведени би примери изгледали најмање овако: То би трајало кратко, али за то време он би седео занесен, и, певушећи једва чујно, посматрао на својим рукама тај бледи, посредни одсјај изгубљеног сунца ...; ... земљорадничко-сточарске заједнице губе ранију покретљивост, остају генерацијама везане за исте њиве и пашњаке, подижу трајна насеља, и, уместо колиба, почињу да граде куће.

(4) Конструкција: Гоји, који не чује ниједне речи, одговара огорчено и, као сви глуви људи, сувише гласно ... — садржи инверзивну поредбену форму, која се понаша слично осталим случајевима инверзије: Гоји, који не чује ниједне речи, одговара огорчено, и, као сви глуви људи, сувише гласно ... // Гоји, који не чује ниједне речи, одговара огорчено, и као сви глуви људи, сувише гласно ...

(5) Слично се према везнику поставља, рекосмо, и апонирана конструкција, као у примеру: ... младић би се са сунчевим заласком окретао од свог прозора и, обневидео, тетуроа до своје сламњаче ... — Она захтева бар овакву интерпункцију: ... младић би се са сунчевим заласком окретао од свог прозора, и, обневидео, тетуроа до своје сламњаче ...

б) Мислимо да интерпункцијске грешке што смо их управо описали долазе од самог правописа и непрецизности његових правила о постављању зареза: препоручује се његово изостављање испред 'и', а недовољно се наглашава да постоје случајеви у којима је из овог или оног разлога зарез на том месту ипак препоручљив. Из истог разлога чини нам се да су настале и грешке у следећој скуппини примера:

... почиње раздобље финалног неолита, током којег винчанска култура доживљава најпре краткотрајан полет, затим дубоку кризу и, најзад, потпуну дезинтеграцију ИстС 27; Сматра се да се он рашчлањује, с једне стране, на један мали текст (који се каткад може свести на једну једину реч или на наслов дела) и, с друге стране, на било какво мноштво појединих речи ... ПВ И 267; ... остаје, додуше, блага даљина, један чежњив, поетски, романтичарски зов, једно обећање, једна илузија, нешто као мала фатаморгана која далеко негде лебди, дакле нова нада да ћу мо-

жда моћи да продрем на неком другом месту и, коначно, остаје бескрајно далеко, широко небо ... ЗГ Наст. 599.

Свуда су издвојене композиционе назнаке редоследа елемената, које и имају статус накнадно укључених делова текста, али који изговорно могу срести са окружењем — семипарентетичке форме. Њихов третман као парентетичких јединица, међутим, аутоматски поставља проблем претходећег везника, који такође може бити тонски издвојен и наглашен. Тада је и испред њега неопходан интерпункцијски знак.

3. Ситуација са везником 'или' само је статистички друкчија него код 'и', али је у начелу иста као горе.

3.1. У највећем броју забележених примера испред антиципованог везника стоји тачка, а после њега следи зарез или која ознака вишег реда:

Покушаћу у овом чланку — најпре да изнесем оне језичке црте које мислим да су знаци језичке диференцијације српскога и хрватскога књижевног језика; и то, дакако, само оне које су израз природе општег творачког механизма једне или друге редакције нашега књижевног језика. Или, да то простије кажем, узећу у обзир само грађење речи и речник РБ Ч 45; То значи да прасловенски наставачки дублети ... представљају уједно и слику доцнијег односа јужнословенских језика према источним и западним словенским језицима у погледу ових наставака. Или: целокупна словенска језичка област цепа се у овом погледу на две РБ Ч 54; ... у оним случајевима где је тај однос и у другим приликама у језику обележаван наставцима за грађење речи. Или, тачније речено: онде где је однос именица на у према основном придеву био ... РБ Ч 74; ... велику распрострањеност у њима показују наставци са елементом к. Или, другим речима: у источним и западним језицима широке су употребе рефлекси прасловенских деминутивних наставака ... РБ Ч 105.

а) Начин читања првог примера упућује на високу наглашеност везника. Тај осећај не долази само од интерпункције, већ и од парентетичког елемента који следи за везником: Или, да то простије кажем, узећу у обзир ...

б) Тако је и у потоња два случаја: Или, тачније речено: онде где је однос именица ...; Или, другим речима: у источним и западним језицима ...

в) Само вањским изгледом од осталих одудара конструкција: Или: целокупна словенска језичка област ... — Овде је заправо изостављена парентеза типа 'да то простије кажем' или сл. Само у овом случају интерпункцијски знак после везника је обавезан, док је у горњим примерима факултативан, као и иначе.

3.2. И у случајевима са тачком и зарезом испред везника прилике су јасне према претходним објашњењима:

Дакле, и за њих се мора претпоставити епоха када је свако *ил*, *дл* прелазило у *л*, без обзира на фонетску позицију; **или**, још боље, када природа почетка ријечи није допуштала ове групе РБ Ч 37; И најопштије опсервације свакодневног живота показују, чини ми се, довољно јасно да је диференцијација књижевног језика београдског и загребачког књижевног подручја, у извесном правцу — данас готов факат; **или**, у најмању руку: да данашњи српскохрватски језик има две своје редакције: београдску и загребачку РБ Ч 45.

Оба пута после везника долази парентетичка конструкција: **или**, још боље ...; **или**, у најмању руку ... Оба нута је зарез факултативан: **или** још боље ...; **или** у најмању руку ...

3.3. Нема ни потребе анализирати конструкције са зарезима испред и после везника:

... а то је разочарање, **или**, како песник каже, скрнављење ... ЗГ Наст. 596.

Једину напомену заслужује већ утврђен факат да је овакав систем ознака мање успешан од оних са ознаком вишега ранга испред везника, јер изједначаје прелаз између претходне конструкције и оне са везником, запостављајући чињеницу да везник припада потоњој.

3.4. И овде се нашло нешто сведочанстава неуспеле интерпункције:

Ту је најважнији елеменат однос дана и ноћи **или**, како песник каже — данак и ноћник ЗГ Наст. 600; Ако ми сада падне на ум да се обавестим о употребама **или**, боље рећи, о злоупотребама језика ... ПВ И 272.

4. Везник 'а' није нарочито заступљен у нашој грађи, али се понаша на сличан начин као остали:

А та историја света ... долазила му је малена, јадна, пуна неспоразума, узалудних мука и бесмислених катастрофа, луда и грозна. А, напротив, његов безимени и мали живот јављао се у светлим, великим слутњама прочитаних књига ... ИА С 54–55; Шта радите? Шта тражите? Где мислите стићи? А у ствари, ко сте ви? ПВ И 281; Структура појединих насеља јасно показује да су ове половине биле равноправне, а, вероватно, и егзогамне ИстС 12; ... да је захватила већи део српског Подунавља, а, можда, и део Трансилваније ИстС 14.

а) У првој групи испред везника је тачка, одн. упитник. (1) У првом од њих за везником следи (семи)парентетички елеменат 'напротив', уз помоћ којега је везник тонски антиципиран. (2) У другом је исто тако, али аутор није искористио присуство парентезе да изазове паузу после везника, већ је овај прикључио парентези, и заједно их је

истакао као јединствену целину: а у ствари ... — Сваким од ових примера показан је један од модела како је у овом односу могуће исправно поступити са семипарентезом. Други је, међутим, последица одустајања аутора од тонске антиципације везника, о чему смо се као о могућности већ вишеструко изјаснили.

б) У другој групи примера парентетички елеменат је поново схваћен као основа за изазивање пауза, и за антиципацију везника. Рекли смо да једнаки интерпункцијски знаци испред и после везника нису сведочанство најуспелије интерпункције.

5. Са осталим напоредним везницима забележена су само два случаја:

... не зна ни шта је порок ни несрећа ни страх од живота, него, чиста и умна, корача смело ... ИА С 55; Па, отићи ћу, дабоме, и на концерт, али ћу се прво попети до њеног стана ИА С 80.

а) Потоњи пример и није везничка конструкција, већ је овде 'па' у функцији речце — са експресивним значењем, и са нешто појачајне снаге.

б) Први пример у позицији парентезе садржи предикатоидни апозитив, који и својим значењем и тонским статусом веома погодује повољном општем утиску, између осталог и што се тоналитетског рељефа тиче.

3. О тоналитетском статусу зависних везника

1. Последица наше расправе у уводном поглављу⁵ била би да је заменица и када се нађе у везничкој функцији — по тоналитету аутономна лексема, док је везник проклитичка реч, дакле акценатски ослоњена на конструкцију коју уводи. Међутим, у пракси ствари стоје нешто друкчије, јер нису заменички везници ти који су најчешће акценатски издвојени, већ је то заправо прави везник 'јер'.

а) Карактеристичан је податак да је 'јер', у антиципованој позицији, у нашој грађи интерпункцијски увек на исти начин обележено — са тачком или њој равном ознаком испред везника, и са зарезом после њега:

Није увек било лако ни пратити сва њена причања. Али младићу и није било толико стало до звона колико до Алисе Картанен ... **Јер**, слушајући могао је и да је гледа ... ИА С 46; Ваља 'чита-ти' и дешифровати површину непомичног звона ... **Јер**, другог

⁵ Мислимо да је најбоље овим поводом подсетити на теоријски став руских синтаксичара, који стриктно двоје везнике од заменица у везничкој функцији. — В. о томе: Руская академия наук, *Русская грамматика II*, под ред. Н. Ю. Шведовой, Наука, Москва 1980, 470–471. — Не мислимо да је то теоријско стајалиште у свим правцима исправно, али у односу на нашу тему оно је продуктивно, јер упућује на двојство зависних везника по акценатским карактеристикама: заменичке речи, као што је већ речено, у начелу су акценатоване, док су прави везници — опет у начелу — неакцентовани.

видика нема ИА С 56; Исцеђен је из њега и последњи тон. **Јер**, ова силна и муњевито брза лавина звукова односила је са собом и најмањи заматак гласа ... ИА С 49; И тренутак ћутања, док посматрамо светлу површину пуне чаше, у ствари је потајна, нема здравица тој нашој нади. **Јер**, и у чаши најтамнијег вина назиремо танак и покретан одблесак светлости ... ИА С 86; Видим му само леђа, али још боље ногавице сукнених чакшира и плитке ципеле турског типа. **Јер**, мени нема више од шест година ... ИА С 93; Пустила би ме да поседим на малој столици од жутог сомота крај њеног дивана. **Јер**, глумица је, кад је била код куће, стално лежала испружена на дивану ИА С 95–96; Страх ме је да у шарама на камену не откријем реч, као змију, да рељеф не проговори друкчије него ликовима. **Јер**, боја нас напушта, контура изневерава, да, али реч — лаже ИА С 102; Године 1795. он мора да поднесе оставку на свој положај у Академији Сан Фернандо. **Јер**, Гоја је тада већ потпуно глув ИА С 112; Својим делом он ће сам, можда, објаснити све. **Јер**, плод тих крвавих година, то је Гојин циклус бакрописа Ратне године ИА С 117; Ја нисам заобилазио тешкоће, него сам их све поштено решавао, али једном решене, уткао сам и сабио у оно 'подвучено' место. **Јер**, знајте, на свакој слици увек је само једно место које дочарава илузију стварности ... ИА С 138; За нас је, међутим, важно ово: да нам моционо значење наставка *-ица* као једино основно не објашњава ни начин формирања односа *старац-старица* уопште ни граматичку функцију наставка *-ица* засебно. **Јер**, заиста, однос *вук-вучица*, ако се он узме као једини ... РБ Ч 63.

б) Карактеристично је и то да антиципација није изведена уобичајеним средствима као иначе. Наиме, само у два потоња примера за везником долази парентетички елеменат: **Јер**, знајте, на свакој слици ...; **Јер**, заиста, однос *вук-вучица* ...

в) У свима осталим случајевима после 'јер' следи нормални развој реченице њиме уведене, и очекивали бисмо прелаз без паузе, одн. без зареза, а он ипак постоји. Једино објашњење које бисмо могли замислити — јесте да везник 'јер' има посебно место у везничком систему српског језика, о чему немамо даљих могућности ни података да судимо⁶. У сваком случају ваља утврдити да су забележени примери синтаксички исправни и нормативно прихватљиви.

2. Са везником 'који' издвојили смо само три примера:

Зар не може да буде у некој претходној, зар не може да постоји неко унутрашње језгро **које**, сасвим независно од броја песама и од тога која је песма на почетку а која на крају, непрекидно зрачи суштином ствари? ЗГ Наст. 605; Они говори, међутим, у ко-

⁶ Необична је околност да је српски везник 'јер' (према обавештењу од проф. Р. Симића) делимично упоредив са немачким 'den', који се тамо прибраја систему напредних везника (а делимично наравно и са зависним 'weil').

јима између прид.-заменичке и именичке деклинације влада пуни паралелизам и у којима је именичка деклинација и формално, наставцима својим утицала на прид.-заменичку, који, дакле, данас имају ... РБ Ч 42; Именице *свекры, јейшы, нейлоды, *зълы* остале су у свом основном облику, а апстрактне именице **вългы *лгы, *благы* итд. које, стварно, немају с моцијом никакве везе, — добиле су наставак *ни* РБ Ч 73.

а) Сва три пута везник је праћен парентетичким елементом. (1) У првом примеру тај је елемент врло простран ('сасвим независно од броја песама и од тога која је песма на почетку а која на крају'). Тиме је тонска аутономија везника суштински наглашена, и он је добио статус ако не тонске доминанте, онда бар потенцираног тонског прелаза међу реченицама које повезује. (2) У друга два парентеза је једночлани елемент, па тонска линија њиме није у већој мери завибрирала.

б) Битно је приметити да испред везника само једном стоји интерпункцијски знак: ... утицала на прид.-заменичку, који, дакле, данас имају ... У друга два случаја он изостаје, али тиме — то је значајна чињеница наше анализе — није оба пута створен осећај интерпункцијске неприхватљивости конструкција.

(1) (Први је пример заправо сасвим прихватљив у виду како је забележен: ... да постоји неко унутрашње језгро које, сасвим независно од броја песама ... — Изгледа да је лексичко својство заменице овде пресудни моменат, и да је акценованост 'који' схваћена као готов факат, те да он може бити тонски прикључен претходном контексту без отварања проблема његове проклитичности или специфичне енклитичности као код правих везника.

(2) (Други од тих случајева неприхватљив је у виду како је интерпунгиран: ... а апстрактне именице **вългы *лгы, *благы* итд. које, стварно, немају с моцијом никакве везе ... Разлог лежи постранце од наше теме, и у томе је што је овде релативна реченица апозитивног типа, те захтева зарез на почетку, тј. испред везника.

3. У два примера заступљен је везник 'да':

... које му дају све могућности да изгради мноштво комбинација и закључака, да развије своју идеју и да рашири своја реторска средства, да, укратко, свој духовни рад обави што је могуће блиставије ПВ И 302; ... која би нас, с друге стране, подучила да, сигурним путем, остварујемо уметничка дела непорециве вредности ... ПВ И 281.

а) У првом препознајемо секвенцу у којој за везником следи парентетички елемент (да, укратко, свој духовни рад обави ...), па је тонска антиципација нужна заштита од могућег синтаксички неоправданог прикључења везника претходној конструкцији.

б) У другом је тонска сегментација спроведена више механички него с обзиром на односе међу елементима конструкције. Рекло би се да је импулс за такав поступак дошао од парентезе 'с друге стране',

која је дала повода за издвајање тонски самерљивих исечака по — како рекосмо — чисто механичком начелу. Постоји и синтаксички разлог за то у синтагми 'сигурним путем', која је у инверзији, јер као адвербијална одредба предиката стоји испред, уместо после њега. Али сви ти разлози нису довољни да би оправдали овакву интерпункцију, и она се мора сматрати погрешном.

4. Имамо и потврда за заменичко-прилошке везнике:

Показаћу сада на материјалу српскохрватског језика како, заиста, моциона употреба наставака не може ... РБ Ч 63; Наставак *ка* дошао је само као знак асимилације изведеним речима једне групе именица које је историски развитак увео у изведене речи; као, дакле, једна партикула... РБ Ч 70; ... исто таква недоумица постоји и у последња два наведена стиха, где, стриктно текстуално читајући, бог приставља врага ... ЗГ Наст. 592.

а) Први пример има исту физиономију као онај са 'који' без употребљеног знака у претпољу. Увиђамо да и (заменичко-)прилошке речи у овој позицији допуштају исту онакву могућност тонског издвајања из потоњег и прикључења претходном контексту као и заменичке, дакле без икаквих последица на плану синтаксичке сегментације.

б) У другом наведеном случају спроведена је оптимална интерпункција, а тонски рељеф тачно одговара њој, и свакако смисаоној структури конструкције. Но у питању није везник, већ поредбена речца 'као', за коју према томе утврђујемо да се у правцу који истражујемо понаша слично везничким речима.

в) У трећем примеру примењен је интерпункцијски модел са равноправним ознакама испред и иза везничке речи, о којем смо утврдили да није посве адекватан, али да није ни неприхватљив са нормативног гледишта.

5. Закључак је да се зависни везници у начелу понашају слично напореднима, с тим што заменичке и прилошке речи у тој функцији, као примарно акценатске речи, допуштају могућност пуног тоналитетског осамостаљења према формацији коју уводе, што значи и прикључења претходном контексту без видних синтаксичких и смисаоних последица — а свакако и нормативних.

4. Посебне конструкције

1. Познато је да се везници у линеарној организацији говора већином понашају као иницијалне речи, тј. да трпе, каткада управо захтевају енклитику у свом постпољу. О томе је подробно било речи у четвртој свесци *Српске синтаксе*, па је овде довољно упутити на њу. Интересантно је, међутим, погледати како се енклитика понаша при специјалној сегментацији о којој се овде води расправа.

а) Из области напоредних конструкција забележили смо само један пример са везником 'те':

... и све је гладнији и експанзивнији уколико више засићује своју глад, глад за живљењем, тако да је и живот постао симбол незаситне глади, глади која саму себе прождире као што прождире све око себе, непрекидно се храни и потхрањује своје апетите, те је, тиме истовремено, дата подлога, биолошки и анимално је утемељена похота ... ЗГ Наст. 590.

За везником следи енклитика, и обоје су издвојени из контекста као јединствена изговорна целина. Тиме је из неочекиваног правца доказана чињеница да енклитика са речју на коју се акценатски ослања чини јединствену 'изговорну реч', и да је у тој 'речи' везник наглашен — дакле акценатски нужно антиципован од околине. Остајемо при напомени да интерпункцијски модел са идентичним ознакама испред и иза издвојене ове јединице није сасвим адекватан.

б) Два примера из нашег фонда садрже заменички везник 'који':

... уколико, разуме се, *девица* није доцнији деминутив од прасловенског *дева* ... **које је**, свакако, новији прасловенски облик РБ Ч 71; То би био случај само онда кад би прасловенска двојност (*икъ/иць*), која се, као што смо видели, после треће палатализације може претпоставити, била и слика данашњег односа западних и источних словенских језика према језицима јужнословенске групе РБ Ч 123.

У оба случаја паузирање је последица укључења парентезе у поствезничку позицију. (1) У другом се интерпункцијским знаком инсистира и на паузи испред везника, док она после везника обухвата и енклитику, као што и очекујемо. (2) Први је пример био сувише опсежан и непрегледан, па је скраћен и на месту скраћења накнадио је постављена тротачка. Извештавамо да испред везника у изворној верзији нема ознаке — а према ономе што је речено о везнику 'који' у прегледу зависних везничких речи, јасно је да је легитимна варијанта и без паузе испред везника. Важно је да је енклитика и овде прикључена везничкој речи с којом чини изговорну целину.

в) Преостао нам је још пример са везником 'кад':

То би могло бити само онда кад би наставци којима су ове речи саграђене били непродуктивни наставци у језику; **кад би**, дакле, речи саграђене овим наставцима и по односу својих морфолошких елемената улазиле у категорију неизведених речи РБ Ч 104.

Примењен је оптимални интерпункцијски модел, па препознајемо све односе у конструкцији; тј. увиђамо чињеницу да енклитика чини акценатску целину са претходним везником, да је с њим изговорно издвојена из потоњег контекста, али да томе контексту синтаксички и структурно припада.

2. Издвајању су подложне и секвенце од два везника или сл.

Поједини покушавају да продру до дна њихове тајанствене намере, и да, у варљивој јасности, читају интенције или алузије у њиховим делима ПВ И 266; ... јер су сви људи, због духовности у којој учествују, међусобно браћа, и ако, у природи, једно живо биће може да гута друго без икаквог моралног зазора, у људском друштву одмах долази до огрешења ... ЗГ Наст. 593; ... човеково колебање између добра и зла, само је део универзалне борбе која се свуда одвија, и из које, бар што се тиче саме природе, нема излаза ЗГ Наст. 601.

а) У прва два случаја везник 'и' комбинован је са 'да', одн. 'ако'. Интересантан је проблем акценатског статуса једнога и другог везника: да ли су оба доживела тонску промоцију, или само један — и који. Ни много пута поновљено читање није нам дало ништа да дођемо до решења загонетке, па остаје претпоставка да секвенца чини целину која је у глобалу антиципована — рекло би се као јединствена реч или сл.

б) Тек поглед на последњи пример даје некакву основу за одлучивање о томе који члан секвенце има предност у акценатској пенетрацији. Секвенца 'и из које' очито не чини тонски равну целину, већ је у њој акцентована потоња реч, заменица 'који'.

3. У једном забележеном случају имамо везничку секвенцу и њој прикључену енклитику:

Оно је израз једнога другог момента: старог разграничења између именица ... које су морале постати изведене речи и именица на и код којих овај наставак није био такве природе и које су, према томе, морале остати као лексичке речи РБ Ч 71.

Једну напомену заслужује факат прикључености секвенце претходном контексту — о чему је било речи кад смо анализирали примере са заменичким везницима, и рекли да је такав поступак код њих легитиман и са изговорног и са интерпункцијског гледишта.

Друга напомена тиче се тонске промоције чланова секвенце: и овде 'који' јасно доминира секвенцом.

5. Закључак

1. Везничке речи долазе у ред проклитика, па смо њихову тонску антиципацију и одвајање од потоњег контекста паузом — назвали деклитизацијом.

2. Деклитизацији не подлежу само примарно акценатске заменичке и заменичко-прилошке везничке речи, нити оне у првом реду, већ пре свега прави везници, међу њима најчешће напоредни 'и' и зависни 'јер'.

3. Деклитизација је по правилу интенционална појава, што ће рећи да долази од говорникове намере да тонски и комуникативно појача везник сам или/и део конструкције који му следи. Са структурнога гледишта она је само факултативна, па се интерпункцијски модели о којима смо извештавали у овом раду већином сврставају у област стилски мотивисане интерпункције.

4. Заменички (и заменичко-прилошки) везници нису у овом правцу идентични са правим везничким речима.

а) Праве везнике погрешно је интерпункцијски или тонски прикључити претходном контексту, дакле претворити их заправо у неку врсту енклитике, док су неправи везници у том правцу слободни, јер као акценатске речи могу прићи ономе што им претходи као изговорни њихов део, и тиме се не мења синтаксички њихов статус, тј. везаност за потоњи контекст.

б) Неправи везници у комбинацији са правим везничким речима држе потоњу позицију и понашају се као акценатска реч према проклитици.

5. Грађа коју смо анализирали пружила нам је могућност и за анализу са једнога гледишта које није било на главном правцу расправе, али је значајно по себи: то је могућност скалирања парентезе, и издвајања више њених врста. Поред праве, показало се да постоји и неправна или псеудопарентеза, као и факултативна или семипарентеза.

ИЗВОРИ

- ЗГ Наст.:** Глушчевић 1979: З. Глушчевић, *Насијасијевићева њоема 'Речи у камену'*, у књ.: Д. Недељковић, М. Радовић, 'Уметност тумачења поезије', Београд: Нолит, 588–607.
- ИА С:** Андрић 1963: И. Андрић, *Сјазе, лица, њредели*, Београд: Просвета.
- ИстС:** Срејовић 1981: Д. Срејовић и др., *Историја српског народа*, књ. 1, Београд: СКЗ.
- МП Кост.:** Павловић 1979: М. Павловић, *Santa Maria della Salute Лазе Косића*, у књ.: Д. Недељковић, М. Радовић, 'Уметност тумачења поезије', Београд: Нолит, 410–426.
- РБ Ч:** Бошковић 1978: Р. Бошковић, *Чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ПСКЈ 1960:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска (Загреб: Матица хрватска).
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (Загреб: Матица хрватска).
- Симић–Јовановић 2002:** Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса I*, Београд: НДСЈ.
- Шведова 1980:** *Русская грамматика II*, под ред. Н. Ю. Шведовой, Русская академия наук, Москва: Наука.

S u m m a r y*Jelena Jovanović***THE DECLITISATION OF CONJUNCTIONS — SOME THEORETICAL
AND PRACTICAL PROBLEMS**

It is found in the work that not only are the primarily-accentual pronominal words as well as pronominal-adverbial words are subjected to the declitisation nor are those in the first line but first and foremost real conjunctions, among them most often coordinating conjunction 'and' and subordinating one 'as/because/for'.

СТАНИМИР РАКИЋ
(Источно Сарајево)

О ВЕЗНОМ ВОКАЛУ И ВЕЗНОМ МОРФЕМУ У НЕКИМ ОСНОВНИМ ТИПОВИМА СЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У овом прилогу аутор анализира улогу везног морфема у сложеницама у српском језику и показује да ту функцију најчешће врши вокал *o* и нулти везник *∅* јер се у најмањем броју случајева могу схватити као флективни наставци прве компоненте. Али ни ти сегменти не могу увек да врше везивну функцију, већ само ако су испуњени одређени структурни и семантички услови. Вокали *u*, *e* и *y* се много чешће јављају као наставци не само у деклинацији именица и придева већ и у конјугацији глагола, па стога ретко могу да врше исту функцију. Вокал *a* може да врши ту функцију само у неколико сложеница чија је прва компонента именица ж. рода. Појам везног морфема је значајан јер омогућава разликовање сложеница и сраслица у српском језику. Појединости у расподели везних елемената у српском језику постају јасније захваљујући појму везног морфема.

Кључне речи: сложенице, везни елементи, нулти везник, везни морфем, структура сложеница, типови сложеница.

0. Посебан проблем у анализи сложеница представља питање везног вокала — да ли је то посебан морфем или не? У руској лингвистици о том проблему имају супротна мишљења Земская (1973) и Шанский и Тихонов (1987). Земская сматра да везни вокал само врши функцију спајања, а да нема никакво значење. Насупрот томе Шанский и Тихонов држе да је везни вокал морфем који има творбено значење изражено једноставном идејом спајања, а сличан став имају и пољски граматичари који везни морфем називају интерфиксом (в. Grzegorzcykowa et al. 1984: 311). Киршова (1993) дели исто мишљење, али се ипак одлучује за термин „спојни вокал“, пошто се тај термин „традиционално користи у српскохрватским радовима из творбе речи“. Barić et al. (1997: 291) такође сматрају да је спојник „творbeno sredstvo, samo način na koji sudjeluje u tvorbi ne daje mu tvorbeno nego gramatički sadržaj. On stoji na mestu gramatičkog morfema, pa je njegov sadržaj gramatički“. Овом формулацијом аутори су на уму имали грама-

* Извод из рецензије проф. др М. Николића: „Остављајући по страни терминолошка питања (‘везни морфем’, ‘везник’, ‘нулти везник’), указујемо на чињеницу да се у дериватологији не оперише појмом *вокал* (јер то спада у фонетику и фонологију), као и на могућност друкчије и уверљивије интерпретације придева типа *бјелогрли*, тј. као ‘бијел-ог(а) грла’ (а не само на ‘који има бијело грло’)“.

тичке морфеме који одређују граматичке категорије као што су број, род, лице, време или падеж. Вукићевић (1995) исто сматра да је спојник „једно од творбених средстава“ и да спада у ред „граматичких морфема“, али компромисно задржава термин „везивни вокал“. Szymańek (1989: 15) сврстава везне вокале који се јављају у пољским речима типа *parowóz* 'парна машина' и *dwupietrowy* 'двоспратни' у 'празне' морфеме — обличке јединице које немају посебно значење. Разматрајући различите ставове о том питању, Клајн (2002) закључује да је тешко одредити се за неко од ових супротстављених гледишта и ограничава своје разматрање на утврђивање броја везних вокала у српском језику. Ни у англосаксонској литератури о томе не постоје јасно искристалисани ставови, тако да чак ни најновија двотомна морфолошка енциклопедија Booij et al. (2000) нема чланак посвећен том питању. Проблем везних елемената компликује и чињеница што се под тим термином у различитим језицима могу разумети различите ствари. Тако фонема /s/ у немачком језику може у неким сложеницама да врши функцију раздвајања (нпр. у *Geburt-s-tag* 'рођеидан'),¹ а у другима функцију спајања.² У овом прилогу желимо показати да у српском језику вокал /o/ има у највећем броју случајева улогу везног морфема, а да такву функцију може вршити у неким околностима и нулти везник *ø*. Вокали /e/, /u/ и /y/ могу преузети улогу везног морфема само у лексички одређеним примерима речи.

Ми настојимо утврдити како је могуће разлучити појмове везног вокала и везног морфема, а истовремено тачније одредити како се може разумети улога везног морфема. Наш општи став је да везни вокал просто физички повезује компоненте сложенице, док везни морфем има и специјалну функцију јер компоненте повезује на посебан начин карактеристичан за сложенице. У нашој анализи показујемо да се у српском језику везивна улога сегмената *o* и *ø* у именичким и придевским сложеницама заснива на чињеници да ти сегменти играју врло ограничену улогу у систему именичке и придевске деклинације. Појам везног морфема омогућава разликовање сложеница и сраслица јер се у сложенице убрајају само везе оних речи за које се може претпоставити продуктивна кореспонденција форме и значења, а у сраслица таква веза обично не постоји (в. Booij 2002: 15). У нашој литератури први је Клајн (2002) недавно дао одговарајућу дефиницију сраслица, коју примењујемо у нашој анализи.³ Материјал за анализу црпемо из радова

¹ Уметнуто *s* спречава сливање компоненти у једну реч у којој се компоненте више не распознају као што је то, нпр. случај у *Dritt+teil > Drittel* 'трећина'. Węgeńer (2003) примећује да би у овом случају адекватнији назив био раздвојни елемент (*Trennelement*).

² Aronoff & Fuhrhop (2002) су запазили интересантну чињеницу да после терминалних суфикса *-heit* / *-keit*, *-ung*, *-ling*, *-schaft* уметак *-s-* отвара реч за даље извођење. Krott et al. (2002) су утврдили сличну функцију везивних елемената *-s-* и *-en-* у холандском језику.

³ Клајн (2002) је дефинисао сраслице као сложенице које се састоје „од истих саставних делова, у истом облику и истом поретку ... као и синтагме“. Клајн додаје да се сложенице разликују од синтагми променом значења, а изгледа претпоставља да се

Стевановића (1981), Вабића (1986), Киршове (1993), Вукићевићеве (1995), а нарочито из монографије Клајна (2002), која садржи и збирку полусложеница. Готово све сложенице и компоненте смо проверавали у *Речнику српскохрватског књижевног језика* (даље РСМ). У обзир смо узимали само сложенице чије су компоненте домаћег порекла или су бар у великој мери одомаћене и раширене у свакодневном језику.⁴ Сложенице бележимо у ијекавском облику јер се тај облик најчешће врло једноставно своди на екавски.

Структура овога прилога је следећа. У 1. одељку детаљније образлажемо циљ рада и нашу основну тезу, у 2. и 3. одељку анализирамо улогу везног вокала *о* у именичким сложеницама типа именица + именица, у 4. одељку улогу тог вокала у сложеницама придев + именица и број + именица, у 5. одељку улогу нултог везника, а у 6. одељку улогу везног вокала *а*. Завршни, 7. одељак је посвећен закључку.

1. Није ли дилема везни вокал или везни морфем само ствар терминологије, употребе једног термина уместо другог? У овом прилогу показујемо да то није тако. Да ли један вокал игра улогу везног морфема зависи од облика и значења других морфема, тј. граматички морфем може да врши своју разликовну функцију једино у одређеној граматичкој структури, коју остварује заједно са другим морфемима. Зато није у праву Клајн (2002: 24) када тврди да је „најбитније одредити број спојних вокала у српском“ и да статус вокала *о* и *е* „као спојних вокала није споран“. Клајн, додуше, узима у обзир и граматичке односе, па најчешће искључује вокале који су именички, придевски и глаголски наставци. Клајн се тога принципа не држи доследно већ допушта у појединим случајевима да ту „улогу може преузети и флексиони наставак (као у *чуд-о-шворац*, *шрећ-е-разредни*)“ (27). Очигледно је да се мора одредити да ли флективни наставак може преузети везивну улогу и на који начин се та улога може остварити. Наш одговор на то питање је да флективни наставци генерално немају функцију везног морфема јер у некој варијанти може доћи до сегментног поклапања сложенице и фразе. Тако нпр. у *дџворџ* -*о*- има ве-

сраслице не разликују на исти начин од синтагми. Примери *благодан*, *бабадјевојка*, *даниноћ*, *злурад*, *дангубићи*, које Клајн наводи за сраслице, не одговарају у потпуности постављеној дефиницији јер је нпр. у речима *благодан*, *даниноћ*, *бабадјевојка* измењено значење речи. Ми прихватамо дефиницију сраслица коју је предложио Клајн укључујући и додатак о значењу, али не и став да сраслице, све без разлике, спадају у класу сложеница. У савременој лингвистици о томе постоје различита мишљења. Тако нпр. Воој (2002) сматра да сраслице уопште не спадају у творбу речи јер се не могу творити по неком продуктивном обрасцу. С друге стране, могуће је уочити да неки типови сраслица непрестано произилазе из синтаксичких структура, које тако постају сталан извор нових речи. С обзиром на ту чињеницу не изгледа могуће одстранити а ригористички сраслице као предмет изучавања у творби речи.

⁴ Предмет нашег интересовања нису биле ни сложенице творене префиксоидима домаћег порекла на које је указао Николић М. (1995–96а). Те сложенице су резултат укрштања неколико географски или струковно истакнутих сложеница и других именичких основа (нпр. *Беобанка*, *йољомеханизација*). Претпоставља се, дакле, да су прве компоненте тих сложеница географске или струковне одредбе.

зивну функцију јер одговарајућа фраза гласи *ред дрвећа*, тј. нема поклапања одговарајуће фразе и сложенице јер се у фрази појављује облик *дрвећа*. Иако је облик *дрво* ном. једн., поклапање сложенице и фразе није могуће због значења и других посебних својстава укључених именица. Можемо просто изразити ту чињеницу тврђом да је у датој сложеници вокал *о* везни морфем. Други чиниоци који доприносе да се одређени спој речи схвати као сложеница јесу ред речи и јединствен акценат. Сви ти услови не морају једновремено да буду испуњени, често је довољно да су неки од њих испуњени да би дата комбинација речи била једна целина — сложеница. То не мора, међутим, да буде увек случај. Размотримо примере следећих придева:

(1) бјелòгрли (голуб), бјелòгрла (девојка), бјелòгрло (птиче)

Можемо тврдити да *-о-* у (1) није везни морфем у придеву *бјелòгрло* јер постоји слагање придева са именицом *грло*, које постаје очито у *бјелогрло* (*ййиче*). Придеви *бјелòгрли*, *бјелòгрла* у (1) се схватају као сложенице захваљујући јединственом акценту и конверзији именичке парадигме у придевску. Вокал *о* у (1) није везни морфем, али се може у физичком смислу схватити као везни вокал јер спречава стварање сугласничких група које се теже изговарају. Очито је, дакле, да не постоје вокали који су по својој природи предодређени да буду везни морфеми у сваком контексту. У овом прилогу настојимо показати у којим условима се везни вокал може схватити као везни морфем и зашто ту функцију у сложеницама српског језика врло често преузима вокал *о*. Такође утврђујемо који други вокали и у којим условима могу преузети улогу везног морфема. Из примера (1) је очито да вокал *о* није нужно везни морфем у свим сложеницама у којима се јавља као везни вокал.

2. У српском језику везни вокал *о* се јавља у бројним именичким сложеницама:

(2а) бродоградња, каменòлом, миротвóрац, пушкомитра̀лѣз, страхо̀влада, хòровођа;

(б) хв̀лоспјев, ч̀товођа, вјерон̀ука, в̀допад, г̀роцвијет, п̀робрòд, лй̀полй̀ст

(в) в̀ноград, д̀ворèд, дј̀локр̀г, зл̀товèз, к̀ловођа, чудотвóрац, житòрод.

У (2а) прва компонента је именица м. рода, у (б) ж. рода, а везни вокал *о* повезује у тим примерима прву компоненту са другом компонентом — главом сложенице. Како су прве компоненте именице м. и ж. рода, облици на *-о* не представљају могуће деклинационе облике, а то значи да не постоје ни конкурентне фразе са тим облицима. Вокал *о* је у тим облицима везни морфем јер онемогућава поклапање са одговарајућим фразама. У примерима (в), прве компоненте су именице ср. рода, а облици *вино*, *дрво*, *дјело*, итд. су ном. једн. или акуз., а поклапање са фразним комбинацијама није потпуно искључено. Ве-

зни вокал у тим сложеницама може у одређеним условима — о којима ће касније бити речи, ипак да буде везни морфем.

У овом прилогу ми желимо да покажемо да је у примерима (2а, б) *о* не само везни вокал него и везни морфем, који наведене комбинације одређује као сложенице јер не имплицира никакав рекцијски однос карактеристичан за именичке фразе, а у (в) ту улогу може преузети само у неким случајевима. Исту улогу везни морфем има и у неким именичким сложеницама у којима је прва компонента придев, а именица м. или ж. рода као у (3а, б):

(3а) дйвокоза, дубодолина, равнотежа, злосрећа, новоградња;

(б) жутокљунац, сyвозйд, црнбор, бјелограб, пустосват.

(в) смрдоруље, рyдогорује, мртвопувало, злудјело, мртвоскврђење.

У (в) је друга компонента именица ср. рода, а услед слагања вокал *о* није везни морфем у тим сложеницама. У придевским сложеницама типа придев + именица вокал *о* је везни морфем уколико су именице м. или ж. рода (нпр. *бјелодан*, *црнокос*, *дугокљун*, *дугоглав*, *скујдицјен*), али је само везни вокал уколико је именица ср. рода (нпр. *ошћроок*, *дугоух*, *лаккрил*). То, наравно, не значи да примери (в) нису сложенице јер се од одговарајућих фраза могу разликовати неким другим својствима, нпр. јединственим акцентом.

Зашто вокал *о* чешће од других сегмената преузима улогу везног морфема? Размотримо падежне наставке именица по главним именичким парадигмама у српском језику:

(4)	м. род		ж. род на -а		ср. род	
	једн.	множ.	једн.	множ.	једн.	множ.
ном.	-∅	-и	-а	-е	-о/-е	-а
ген.	-а	-а̄	-е̄	-а̄	-а	-а̄
дат.	-у	-има	-и	-ама	-у	-има
акуз.	-а/-∅	-е	-у	-е	-о/-е	-а
вок.	-е	-и	-о	-е	-о/-е	-а
инстр.	-ом	-има	-ом̄	-ама	-ом	-има
лок.	-у	-има	-и	-ама	-у	-има

Видимо да се у промени именица ж. рода на *-а* наставак *-о* јавља само у вок. једн., а у именица ср. рода у ном. једн., акуз. једн. и вок. једн. Ако искључимо вок., који у синтакси фраза не игра никакву улогу, видимо да се вокал *о* јавља као наставак само у именица ср. рода у ном. и акуз. једн.⁵ Како су ном. и акуз. једн. именица ср. рода не-

⁵ Именице ж. рода на *-∅* нисмо наводили у табели (1) јер се вокал *о* никако не јавља као наставак у промени тих именица.

утрални падежи јер дају облик речи који се наводи и у речницима, јасно је да вокал *о* у најмањој могућој мери преноси неко падешко значење. Исти односи важе и за промену придева одређенога и неодређеног вида. Проста провера у ма којој граматици српскога језика показује да се вокал *о* јавља само у ном. и акуз. једн. придева ср. рода (в. Стевановић 1981). Закључак је одавде очигледан:

- (5) Вокал *о* је у највећој мери неутралан у односу на различита падешка значења.

3. Вокали који се јављају као наставци у косим падежима нису неутрални, већ имплицирају одређен рекцијски однос између компонента. Тако се везни вокали у *кућевласник*, *кућедомаћин*, *кућегазда*, *душегуйка*, *домазет*, *душебрижњик* могу схватити као наставци ген.⁶ а у *брајшучед*, *богумил* као наставци дат., док у *хиљадугодишњи* везни вокал је наставак акуз. Може се приметити да су у наведеним примерима друге компоненте релационе именице *власник*, *газда*, *зет*, *домаћин*, *брајш*, *гуйка*, које као главе сложеница нису просто модификоване првом компонентом. Рекцијски однос ових сложеница наизглед упућује на њихово фразно (синтаксичко) порекло, али је могуће да је *е* настало и фонетским путем.⁷ И за придев *мио*, *-ла*, који се јавља у *богумил*, може се претпоставити одређени рекцијски однос јер се може поставити питање *Коме мио/мила?*⁸ Слично томе, у придевским сложеницама *сврџисходан*, *злурад* јављају се редом као везни вокали *и* и *у*, који су истовремено наставци дат. Насупрот томе, везник *о* је неутралан јер не успоставља никакав рекцијски однос, мада он може бити садржан у значењу компонента. И заиста компоненте могу садржајно указивати на рекцијски однос, а да везни морфем истовремено утврђује сложеничку структуру. То својство везног морфема *о* илуструју примери (6):

- (6) братоубица, бродоградња, вџдопад, дрворџд, жаболовац, звјерџкрађа, крвопролиђе, паровџд, стихотвџрац, свилџпређа, главџобџа, рукџдјело.

У (6) значење именица имплицира постојање рекцијског односа, али употреба везног вокала *о* јасно показује да се у (6) ради о сложеницама.⁹ Употреба других вокала уместо вокала *о* би могла довести до забуне да ли је у питању фраза или сложеница. Тако би се комбинације **брајшубица* и **брајшубица* можда схватиле као фразе, али би још

⁶ Ту спада и полусложеница *кафџ-кџварица*, где је прва компонента употребљена у ген.

⁷ Клајн (2002) напомиње да се ове сложенице могу сматрати и сраслицама одговарајућих фраза (42), мада оне у потпуности не одговарају услову који је сам Клајн поставио да сраслице, између осталог, имају исти поредак елемената као и одговарајуће фразе (28). На основу поретка елемената и акцената, речи типа *кућевласник* се ипак могу сматрати сложеницама јер је нормални фразни поредак *власник куће*.

⁸ Именица *богумил* је вџроватно конверзија придева *богумил*, што објашњава чињеницу да друга компонента није глава сложенице.

⁹ Вавић (1986) констатује да именичке сложенице са везним вокалом према односу компонента могу бити генитивне, дативне или копулативне, а слично утврђује и Клајн (2002), разликујући субординативне и координативне сложенице тога типа.

вероватније биле одбачене због чудног поретка елемената. Не долази у обзир ни вокал *и* јер би у **брайиубица* реч *брайи* вероватно била схваћена као глагол,¹⁰ а не може ни **брайеубица* јер прва компонента добија облик вок., што нема никаквог смисла.

Како уочавају Клајн (2002) и Вавић (1986), сложенице са *о* могу нормално изражавати и координативни однос компонената (нпр. *Богочовек, куйојрџаја, йримојрџаја, југојсџок, сјеверојсџок, грамојојачало, сџрахојошџовање*). Као и рекцијски односи, и координативни односи се у сложеницама са везним *о* изражавају самим значењем компонената. У ових сложеница је уочљива тенденција да краћа компонента буде на првом месту, а дужа на другом. Краћи облик прве компоненте се јавља и у неким одредбеним сложеницама, и то већином одсецањем претпостављеног суфикса (нпр. *кујојрџаја, йримојрџаја, вџсорџван, дубџдолина, крајџдиџија*).¹¹

Иза палаталних сугласника се уместо *о* у неким речима јавља *е* (нпр. *морейџовац, вишешџолац, оџеубиџа, очџевидан, џрећейџозивац, краљеубиџа, цареубиџа*, в. Клајн 2002: 24). У наведеним примерима *е* се може такође сматрати везним морфемом. Тако облици **оџе*, **оче* и **краље* не могу постојати независно као облици речи *оџац*, *око* и *краљ*, а то значи да је *е* са тим основама везни морфем. Облик *царе* је могућ само у вок. једн., али вок. не учествује у синтакси фрази, па се и то *е* може схватити као везни морфем. Атрибути *више* и *џреће* се слажу само са именицама ср. рода, па ти облици не могу градити фразе са именицама м. рода — а то значи да је према нашој дефиницији *е* у *вишешџолац* и *џрећейџозивац* везни морфем. Именица *морейџовац* је пак изведена суфиксом *-(а)џ* — она не спада у сложенице, а то значи да ни вокал *е* у тој речи није везни морфем у смислу наше дефиниције јер не постоји конкурентна фраза са **йловац*. У придевима *свџмоћан* и *ојшџейџднџиџ* вокал *е* није везни морфем јер су прилози *све* и *ојшџе* непроменљиве речи. Очита је, међутим, тенденција да се *о* као везни вокал употреби и иза палаталних сугласника. Тако се користи само *йџојојрџвџеда, риџџбџрад* и *биџџџед*, а уместо *краљеубиџа* у *Правойџису* се наводи само *краљеубиџа*, а сличне замене са *о* се примењују и у другим приликама (в. Клајн 2002: 24).¹²

¹⁰ Занимљиво је да вокал *и* у знатном броју примера намеће глаголско тумачење прве компоненте. Тако би од горњих примера прве компоненте гласиле *броди, води, дрви, крви, йари, глави*, што свакако изазива недоумицу да ли су у питању именички или глаголски облици. Облици **свилийреља, *рукиџјело, *сџихџиџворац* се никако не би могли разумети. Нулти вокал би дао сложеницу *брайџубиџа*, која би се можда могла протумачити као координативна сложеница. Ова могућност не представља никакво изненађење јер је нулти наставак такође неутралан у односу на падежне наставке.

¹¹ Вавић (1986: 321, 324) у овим приликама обично погрешно говори о скраћеним основама.

¹² Уместо *цареубиџа*, могуће је, мада ређе, и *цароубиџа*, в. РМС.

4. Везни вокал *o* је посебно раширен у именичких сложеница у којима је прва компонента придев. Тако Вукићевић (1995: 151) примећује да везни вокал није обавезан творбени елеменат ових сложеница, али да је то обавезно вокал *o* када сложеница садржи везни вокал. Вокал *o* „нема никаквих алтернација чак ни код палаталних основа, што значи да се осим њега други вокали у овом творбеном типу не јављају као везни вокали“. Ово уопштавање се једноставно објашњава чињеницом да вокал *o* отклања фразно тумачење комбинација придев + именица. Тако би *сидногорица* са *a* имала облик фразе *сиднагорица*, а ма који други везни вокал би значио грешку у слагању. Посебну улогу вокала *o* уочава и Клајн примећујући да је у сложеници *пољопривреда o* додато на основу уз коју се никада не јавља као наставак, *o* ту служи искључиво повезивању прве и друге основе. Раширеност везног вокала *o* Клајн тражи у потпуно погрешном правцу када је повезује са присутношћу флексионог *o* у ср. роду именица, придева, заменица или падежних наставака *-ом*, *-ој*, *-ови*. Ово је могуће једино ако апстрахујемо сегменте *м*, *ј* и *ви*. Како то, наравно, није могуће, тачно је управо супротно: *o* је могло да преузме улогу везног морфема управо зато што је одсутно као наставак именица *м*. и *ж*. рода, а не јавља се као наставак ни у косим падежима именица ср. рода.¹³

Овај ефекат, наравно, изостаје ако је у сложеницама овога типа друга именица ср. рода. Важно је приметити да таквих примера има најмање. У РСМ Вукићевић (1995) је забележила само шест сложеница чије су друге компоненте именице ср. рода: *благосићање*, *мртвојувало*, *мртвоскврњење*, *рудогорје*, *свишћенодејство*, *злодјело*. Именице *мртвоскврњење*, *рудогорје*, *свишћенодејство* су махом застареле и ретке речи.

Именица *благосићање* је, напротив, доста фреквентна реч у савременом говору, али се придев *благ* у савременом језику више не користи у истом смислу. Именица *благосићање* се у савременом говору никако неће схватити као фраза **благо сићање* јер таква комбинација није могућа према савременом језичком осећају. Именица *злодјело* се акценатски разликује од фразе *злѡ дјело*, али би се сложеница *мртвојувало* релативно лако могла схватити и као фраза. У случају када је друга компонента именица ср. рода, а прва компонента придев, вокал *o* губи моћ спајања, али су такви случајеви доста ретки управо због малобројности именица ср. рода. Неке сложенице и тада опстају као посебне лексичке јединице захваљујући јединственом акценту (пример *злодјело*) или семантичкој специјализацији (пример *благосићање*). Везни вокал *o* није дакле увек и везни морфем, али је то ипак у највећем броју случајева због малобројности именица ср. рода у савременом српском јези-

¹³ Летимичан поглед у било коју граматичку старогрчког језика показује да *o* ни у старогрчком језику, одакле потиче као везни елеменат, само није било наставак у промени ни именица ни придева (в. нпр. Dukat 1983). Новија истраживања (нпр. Aponoff & Fuhrhop 2001, Hayes et al. 2002) упућују на то да се као везни елементи најчешће користе сегменти који нису истовремено завршци прве компоненте јер завршци прве компоненте не наговештавају продужетак речи, већ њен крај — околност која је посебно значајна за усмену комуникацију.

ку.¹⁴ Слична неутрализација се може јавити и у случају придевских сложеница уколико је друга компонента ср. рода, нпр. у придевским сложеницама *бјелогрло* (*дјевојче*) или *злашћокрило* (*ишиче*), мада нормално јединствен акценат на везнику осигурава да се комбинације *бјелогрло* и *злашћокрило* схвате као једна реч.

Размотримо и именичке сложенице у којима је прва компонента број. У именичким сложеницама тога типа прва компонента је редни број или збирни број. Редни бројеви у именичким сложеницама имају наставак *о* — облик ср. рода (нпр. *йрвосвешћенйнк*, *другобрђйучед*, *йшећебрђйучед*,¹⁵ *йейдугао*, *сјдмокуй*, *осмдгласник*, итд.), а збирни бројеви *двоје*, *ћейворо*, *йшћйоро*, *сјдморо*, *дсморо*, *десейоро* наставке *-је* или *-оро/-еро*¹⁶ (нпр. *двојеноге*, *ћейворобј*, *ћейвородјев*, *шестйордйлошњак*, *сјдморокуй*, *дсмройлбвке*, *осмердножйца*, *десейерокуй*, *десейердугао*). Док су у старијој граматичи М. Стевановића збирни бројеви означени као ср. род, у новијој граматичи Станојчића и Поповића (2000: 103) стоји тачнија оцена да они означавају „тачан број бића различитог рода“. У случају редних бројева јасно је да је вокал *о* везни морфем кад стоји уз именице м. и ж. рода, а то је готово увек случај због поменуте малобројности именица ср. рода. Код збирних бројева се вокал *о* може схватити као везни морфем јер су према граматицама могућн и множински облици збирних бројева са наставцима *-и*, *-е*, *-а* (в. Стевановић 1981: 315).¹⁷ У именичким сложеницама се још јављају и бројни облици *једно* (*једндимењак*), *дво-* (*двобој*) и *йтро-* (*йтрдмења*), где су облици *дво-* и *йтро-* везни морфеме. У овим облицима вокал *о* је везни морфем јер су могући и облици *један*, *-а*, *-и*, *-е*, *два*, *двје* (*двйје*), *йтри*, а могући су и падежни облици у којима се вокал *о* никако не појављује (в. Станојчић и Поповић 2000: 102). Поново се показује да вокал *о* у најмањој мери преноси падешка значења, па га, у случају када прве компоненте сложеница имају бројне облике, можемо сматрати везним морфемом. Посебно у примерима *сйддкуча*, *сйддклас*, *сйдддйшйница*, облик *сйдд* је непроменљив, а то значи да је вокал *о* у тим сложеницама само везни вокал.

Вокал *о* је, дакле, у највећем броју случајева везни морфем који спаја елементе сложенице у јединствену реч, а други чиниоци који доприносе истом циљу су јединствен акценат, специјализација значења и измењен поредак речи. Тако су *бјелогрло* и *злашћокрило* јединствене речи захваљујући јединственом акценту, а то важи и за именице *кућевласник*, *кућегазда* или придеве *хвалевриједан*, *сврсисходан*, *злурад*, у којима и промена поретка речи доприноси истом циљу. Важно је, ме-

¹⁴ Видети више о томе у Ивић 1960.

¹⁵ Вокал *е* је овде очито фонетски изнуђена алтернација.

¹⁶ Наставак *-еро* обичнији је у хрватској варијанти.

¹⁷ Уколико се пак усвоји гледиште да се у савременом језику збирни бројеви употребљавају већином у непромењеном облику (в. Станојчић и Поповић 2000: 103), везни елемент који физички спаја компоненте сложеница је вокал *о*. Уколико се под везним елементом подразумева морфолошка јединица, као везни елементи би се морали означити наставци *-је* и *-оро/-еро* јер су једино то морфолошке јединице. У радовима Бабића (1986), Клајна (2002) и Вукићевићеве (1995) та могућност се никако не помиње.

ђутим, нагласити да управо присуство везног морфема показује да се у конкретном случају ради о сложеници, јер и сраслице могу имати јединствен акценат.¹⁸ Сам критериј јединственог акцента не може да разликује сложенице од сраслица.¹⁹

5. Именичке сложенице са нултим вокалом/везником²⁰ се обично везују за страни утицај (в. Вукићевић 1995: 132, Клајн 2002: 45), али је прилив сложеница тога типа толики да се поставља питање није ли такав начин творбе ипак у складу са системом граматичких односа у српском језику. Одговор на ово питање би могао да буде потврдан јер нулти везник такође отклања могућност рекцијских односа карактеристичних за синтаксу фразе. У књигама се обично наводе следеће именичке сложенице тога типа:

(7а) вѣшкѡрпа, визиткѡрта, дувѡнкеса, голрѡзлика, лубѣндиња, наѡагбаба, пакпапѡр, пелѣнгаѣе, споменѡан, трнѡбоба, ѡѣхмајѡстор, чуваркуѣа, Ивангрѡд, Вирпазѡр, итд.

(б) блѡгдѡн, вѡденпаѡк, вѡденкоњ, вѡдѣнбуха, воденпѣрце, вѡденцивет, врапсѣеме, гвоздѣнзуба, зеленкаѡда, зеленгаѣа, зеленгора, рѡђенѡан, црвѣнкапа, црвѣнкапица, црвѣнпѣрка, црвѣнрепка, свиленгаѣа, шарѣнгаѣа, шаренлаѡа, шарѣнпѣрка, шарѣнтрѡба, Вѡдовѡан, Дѡниловгрѡд, Ђурђевѡан, Кнѣшпоље, Лѡчинѡан, Пѣтровѡан, Сѡвинѡан, Слѡнкамѣн, Шѡренгрѡд²¹

(в. Клајн 2002, Вукићевић 1995).

У (7а) смо приказали сложенице типа именица + именица, а у (б) сложенице типа придев + именица. Очигледно је да нулти везник није плодан у творби сложеница типа именица + именица. Те сложенице имају махом значење предлошких сложеница (*дуванкеса*, *гасмаска*, *вешкорѣа*, *голразлика*, *визийкарѣа*, *ѡхмајѡстор*, *ѣрнѡбоба*, *ѣѡменѡан*), а знатно ређе могу бити одредбене (*чуваркуѣа*, *Иванград*) или координативне (*лубендиња*, *ѣеленгаѣе*, *Вирѣазар*).²²

¹⁸ Стевановић (1981) је истакао јединствен акценат као главни критериј који разликује сложенице од фразе. Тако је *акобѡгдѡ* сложеница јер има јединствен акценат. Тај израз се пак може изговорити и *ако бѡг дѡ*, па произилази да није сложеница. Matetić (1963: 387) је изразио сумњу да јединствен акценат може бити довољан услов јер би тада и *добро јуѣро* било сложеница, а не сраслица. Sprenger (2003) је недавно указао на несигурност акцента као критерија сложености. У енглеском језику, нпр. *toy factory* са сложеничким акцентом значи 'фабрика играчака', а *toy factory* са фразним акцентом 'фабрика — играчка'. Акценат израза је више повезан са „начином лексикализације“ него са „структурним разликама“. Sprenger наводи дужи списак сложеница које имају фразни акценат, тј. акценат на другој компоненти, а то значи да јединствен акценат није у енглеском језику нужан услов (в. такође Bauer 2004).

¹⁹ Тако нпр. и сраслица *ѡаниѡѣ* има јединствен акценат.

²⁰ Нулти наставак је вероватно бољи термин.

²¹ Стевановић (1981) наводи још интересантан пример придевске сложенице *ѣѡрмали*.

²² Клајн (2002) сматра да је назив 'координативне' или 'напредне' сложенице бољи од термина 'копулативне' јер последњи термин као да наговештава присуство некакве копуле. Неке сложенице упућују, међутим, на јединствен објекат који има сједињена својства и једне и друге компоненте, тј. у њима се остварује јединствено значење које не мора бити означено копулом. За такве сложенице је погоднији назив копула-

Клајн (2002) и Вукићевић (1995) запажају да нема много сложенница са нултим везником.²³ Примери (7) показују да није велики број таквих сложенница, али то не значи да није потребно објаснити улогу нултог наставка/везника у тим примерима. Каква је његова улога у сложенницама (7)? Објашњење ових сложенница произилази, као и у ранијим примерима са вокалом *o*, из чињенице да је нулти наставак неутралан у односу на падешка значења. Овде је умесно уочити разлику између сложенница типа именица + именица и сложенница типа придев + именица. Како у синтакси фраза именица не може да следи именицу ако су обе у ном., нулти наставак има улогу везног морфема у сложенницама типа именица + именица. У сложенницама придев + именица ситуација је другачија јер се придев без наставка може слагати са именицом *m*. рода, па нулти наставак у том случају не разликује сложеннице од фразе. Наведимо одвојено примере у којима је глава сложеннице *ж*. или *ср*. рода од оних у којима је глава сложеннице *m*. рода.

(8а) црвенкапа, црвенкапица, воденбуха, воденперце, шаренлажа, црвенперка, црвенрепка, свиленгаћа, шаренгаћа, шаренперка, зеленгаћа, зеленгора, зеленкада;

(б) благодан, воденпаук, воденцвијет, воденкоњ, рођендан, руменцвијет, Видовдан, Даниловград, Ђурђевдан, Јовањдан, Никољдан, Петровдан, Шаренград.²⁴

У сложенницама (8а), у којима је друга компонента *ж*. или *ср*. рода, нулти везник је истовремено и везни морфем јер не постоји слагање карактеристично за фразе. У примерима (8а) прва компонента једноставно одређује другу без примесе неког рекцијског односа. У примерима (б), у којима је друга компонента *m*. рода, атрибутивни однос је исти као у одговарајућим фразама, па нулти везник нема улогу везног морфема. Да нулти наставак у примерима овога типа нема улогу везног морфема, потврђују и алтернације у косим падежима именица *Ђурђевдан*, *Петровдан* и *Даниловград*, где поред сложенничког ген.

тивне сложеннице (нпр. за сложеннице *лубендиња*, *йеленгаће*), јер боље одговара јединству значења, а за неке друге може бити бољи назив координативне сложеннице (нпр. *Вирџазар*, *Аусџиро-Угарска*). Исто разликовање предлаже и Plag (2003: 146) за енглеске именичке сложеннице уводећи термине 'апозитивне' и 'координативне' сложеннице. Стевановић (1981) је исте сложеннице класификовао као напоредне или копулативне, стављајући *или* уместо, чини се, правилнијег *и*.

²³ Вукићевић (1995) у сложенницима са нултим везником убраја и примере *бубама-ра* и *семевода*, којима се прве компоненте завршавају вокалом. У неким случајевима она у везни вокал убраја и флективни наставак (134), а у другим случајевима такав наставак искључује (132, 135, 162). Сличну недоследност запажамо и код Клајна (2002: 27), који закључује да улогу везног вокала може преузети и флексиони наставак или завршни вокал непроменљиве речи. У анализи различитих примера Клајн се не држи овог закључка, већ најчешће искључује флективне наставке и вокале основа као могуће везне вокале. Противуречност коју овде уочавамо је последица тога што Клајн не разликује везни вокал као јединицу која физички спаја компоненте сложеннице од везног морфема, који уноси разлику у односу на синтаксу фразе.

²⁴ Овде вероватно спада и пример *врајсјеме*, у којем је прва компонента скраћена.

једн. *Ђурђевдана, Пејировдана* и *Даниловграда* налазимо и фразне облике *Ђурђева дана, Пејирова дана* и *Данилова града*, а исто важи и за неке друге косе падеже (в. *Правопис* 1960). Оваква алтернација се у савременом језику ређе среће, али ипак треба истаћи да није искључена ако сложеница није обележена и различитим поретком елемената. Сложене речи типа (86) су сличне сраслицима јер је и редослед елемената исти као у одговарајућих фраза.

Клајн (2002) оправдано примећује да је нулти везник нашао већу примену у образовању полусложеница:

- (9) *бисер-зуби, бисер-грана, бод-листа, гас-маска, гриз-кнедле, див-јунак, див-птица, жубор-вода, жубор-врело, извор-вода, кунус-салата, клин-чорба, кромпир-паприкаш, Кучај-планина, лептир-машина, налив-поро, парадајз-салата, парадајз-сос, поклон-пакет, рак-рана, спомен-дар, спомен-плоча, узор-мајка, цвијет-дјевојче, чичак-трака, чувар-кула, шок-соба*, итд.

Примери у (9) су полусложенице, сложене речи у којима компоненте задржавају своје акценте, а значењска веза компонената није тако блиска као у сложеница. Знатан број има предлошко значење (*бисер-грана, спомен-дар, спомен-плоча, поклон-пакет, клин-чорба, налив-поро, гриз-кнедле, парадајз-сос, парадајз-салата, кунус-салата, чичак-трака*) или копулативно значење (*див-јунак, див-птица, жубор-вода, жубор-врело, чувар-кула, извор-вода, узор-мајка*), а неке се могу схватити и као поређења (*бисер-зуби, цвијет-дјевојче, рак-рана, лептир-машина*). Како се полусложенице исто тако разликују од фраза као и сложенице, нулти везник у њима игра исту разликовну функцију.

Поставља се питање зашто су примери у (9) полусложенице, а они у (7) сложенице. Поред спољашње формалне разлике у акценту, овде можемо да укажемо само на још један чинилац који томе доприноси. Већа семантичка удаљеност компонената полусложеница се огледа у томе што се у (9) јавља већи број полусложеница које имају предлошко и копулативно значење, а семантичка веза таквих примера може бити прилично произвољна. Тако нпр. *плоча* не мора служити само за *спомен*, а *див* не мора бити *јунак*, а још мање *птица*. Слична произвољност може обележити и поредбене сложенице. Тако полусложеницу *чичак-трака* није лако протумачити, а пример *клин-чорба* вероватно и не спада у синхрону граматику. Клајн оцењује да су полусложенице (9) добрим делом песничке и застареле речи. Приметимо да нема полусложеница типа придев + именица, јер се у атрибутивном односу нужно остварује ближа веза придева и именице.

Може ли нулти наставак, који по дефиницији није вокал, уопште да везује компоненте сложеница? Одговор на ово питање можемо дати ако пажљивије размотримо завршетке првих компоненти у (7). У (7) су све прве компоненте м. рода, изузев у сложеници *лубенића*, у којој је прва компонента скраћена, а завршеци крајњих слогова првих компоненти се састоје од једног консонанта, тако да не долази до нагомилавања консонаната на споју између компонената. Сем тога, завр-

шеци прве компоненте су махом гласници /j/, /н/, /л/, /љ/, /р/ и /в/, што онемогућава гласовну појаву обезвучавања, која би можда могла да угрози препознатљивост прве компоненте. Већи број примера полусложеница (9) показује да нулти везник слабије „везује“ него вокали, мада је та способност везивања условљена и дужином компонената и њиховим значењем. Могло би се рећи да нулти везник има ограничену способност везивања — зато се, уосталом, и мање користи од вокала о у истој функцији.

6. Остаје још да разјаснимо примере (полу)сложеница са везним вокалом а:

(10а) лутка-филм, нафта-пепћ, Сава центар;

(б) госпа Живка, чика Пера, чича Илија, кума Милица, поп Лука;

(в) бабадјевџка, бабарога, бубамара, бубашваба, бубазлата, бубару-са;

(г) цицамаца.²⁵

Клајн (2002: 49) примере (10а) убраја у одредбене полусложенице, а примере *гаспа Живка, чика Пера, чича Илија, кума Милица, њој Лука* Клајн класификује као координативне полусложенице.²⁶ Клајн уочава да је у овим примерима други део битнији од првог, али сматра да „то још не значи да је први његова одредба, бар не у уобичајеном смислу уже категоризације“. Ова оцена је неодржива јер су прве компоненте управо класификације у односу на друштвени положај, године, професију или рођачки однос. По односу између компонената, ове комбинације су сличне одредбеним сложеницама. У одређеној друштвеној средини (породици, суседству, кругу пријатеља) овакви називи су врло стабилни јер одражавају генерацијске, хијерархијске или социјално-класне односе. Особе које дете упозна као чике или тетке остају то обично заувек јер се генерацијски однос не мења, а слично важи и за друге професионалне, рођачке и пријатељске односе за које постоје утврђени називи. Тако *кума Рада* може заувек да остане име једне особе у кругу породице која се налази у кумовском односу према датој особи. Сложенички статус примера (10б) зависи пак и од дужине компонената, тако да би нпр. у *кума Радослава* (ном. једн.) вероватно обе компоненте чувале свој акценат. Примере типа (10б) би можда најбоље било окарактерисати као апозитивне сложенице у којима једна именица ближе одређује другу (в. Bisetto & Scalise, у

²⁵ Вукићевић (1995) белжи и пример *гумаласџика*, али се та реч може елиминисати као застарела — наводе се потврде из 19. века, а у савременом језику се не употребљава.

²⁶ У *Правойису* (1960) се запажа да се „смањује смисаона и изговорна самосталност таквих именица [испред имена], акценат је ослабљен или потпуно изгубљен, дуги слогови се скраћују, а у неким случајевима долази и до обличког скраћивања“. Редукција акцената прве компоненте указује на тенденцију да се примери (10б) схватају као сложенице. Такво тумачење подржавају и примери изведеница типа *њој-Лукина, кнез-Михајлова* (улица), в. Николић М. (1995–966).

штампи). Пошто постоје паралелне синтаксичке структуре, примери (10б) се могу схватити и као посебна врста сраслица.

Стевановић (1981: 407) наводи сложенице *бабарога*, *бубамара* и *бубашваба* и налази у њима однос детерминације, као и у примерима *Вириазар*, *Иванград* и *Тийоград*, у којима властито име одређује заједничку именицу. Клајн такође уочава да у примерима (10в) други део одређује први, али да значења другог дела нису у неким случајевима јасна. Значења ових сложеница махом произилазе из метафоричког тумачења других компонената. У прилог схватању да *баба* у *бабадјевојка* није одредба, говори и чињеница да се називи особа као прве компоненте готово никако не употребљавају као одредбе у српском језику. У списку именичких сложеница који је Вукићевић (1995) ексерпирала из РМС видимо да се називи особа употребљавају као прве компоненте само у неком рекцијском односу (нпр. *брајтоубица*, *оцеубица*, *богослужење*) или предлошком односу (нпр. *богоошћадник*).²⁷ Можемо закључити да *баба* у *бабадјевојка* није одредба, јер уз именице ж. рода тада обично долази *о* (нпр. *брзиномејар*, *водовод*, *војсковођа*, *гласосеча*, *жженоубица*, итд.). Како у *бабадјевојка* друга компонента значи 'још неудата жена', цела сложеница значи 'баба која се никако није удавала'. Сложенице *бабарога* и *бубамара* су називи које претежно схватамо као део дечијег говора. *Бабарога* метафорички означава ружну стару жену,²⁸ а у сложеници *бубамара* присан, пријатељски однос говорника је исказан употребом хипокористика „Мара“.²⁹ У *бубашваба* друга компонента такође може имати преносно значење, док је у сложеницама *бубазлајта* и *бубаруса* атрибутивни однос друге компоненте експлицитно изражен. Примери (10в) јасно илуструју тезу да у одредбеном типу сложеница глава сложенице бира својство друге компоненте које је ближе одређује.³⁰ Тако у сложеници *бабадјевојка* само једно својство друге компоненте — 'још неудата жена' улази у значење сложенице.

У синтакси фраза не могу једна до друге стајати две именице у ном. једн., али је могуће да прва буде у ном. једн., а друга, нпр. у дат. или ген. Тако је могућа реченица (11):

(11) Она је баба дјевојке/дјевојци.

Фразе *баба дјевојке* и *баба дјевојци* су обе могуће ако именица *баба* означава особу која стоји у одређеној релацији са објектом који означава друга именица. У случају када су испуњени ти услови вокал

²⁷ Насупрот томе називи животиња се могу употребити као одредбе (нпр. *жабкречина*, *коњозобица*, *мравозуб*), мада ни за такву употребу нема много примера.

²⁸ Друга компонента сложенице *бабарога* није забележена у речницима, а може се претпоставити да метафорички означава неко страшно, рогато биће, а да цела сложеница композиционо значи 'страшна стара жена'. У РМС се додаје 'која плаши децу' вероватно ради указивања на контекст у којем се та реч најчешће користи.

²⁹ „Лет, лет бубамаро, донеси ми писмо“ позната је дечија игра, у којој се они обраћају бубамари као своме другару.

³⁰ Познати пример из енглеског језика је *snail mail* — за значење сложенице релевантно је само једно значење прве компоненте: спорост (в. Scalise et al. 2005).

a није везни морфем. У примерима *бубамара*, *бубашваба*, *бубазлаша* таква релација не постоји јер именица *буба* нема релационо значење. Стога фразе типа **буба Мари* нису могуће, па вокал *a* у наведеним сложеницама игра улогу везног морфема. Видимо да статус везног вокала зависи и од значења компоненти. Приметимо уједно да се глава сложеница (10в) налази на левој страни, а то је структура необична за српски језик. Зато није изненађење да сложенице (10в) не представљају продуктиван образац творбе јер у српском језику, у именичким сложеницама глава обично заузима десну позицију.³¹ Обрнути распоред компоненти у сложеницама (10в) је вероватно последица тежње да се избегне распоред 'одредба + глава', који је карактеристичан за фразе, а као везни вокал се не користи *o* због незгодне асоцијације на вок. једн. у именица ж. рода.³²

Вратимо се на сложенице (10а). Сложенице *лушка-филм* и *нафта-пећ* су одредбене сложенице предлошког типа јер значе 'филм са луткама' и 'пећ на нафту'. Везни вокал *a* у овим сложеницама се може схватити као везни морфем јер не постоје конкурентне фразе **лушка филму* и **нафта пећи* — такви рекцијски односи не постоје за именице *лушка* и *нафта*, које не означавају особе. Сложеница *Сава центар* је такође одредбена сложеница предлошког типа јер значи 'центар на Сави' (в. Ракић 1997), а *a* се задржава због лакшег препознавања назива „Сава“. Критичари који одбацују назив *Сава центар* не уочавају да *Сава* у том називу означава реку Саву, а не назив самога центра (в. Клајн 2002: 50). Тако се избегава плеоназам назива *центар Сава*, који једном објекту на реци Сави даје назив „Сава“. Исти модел творбе је примењен у називу *Дунав сјаница*, који је одавно укореењен и који нико не покушава да оспори или промени.

У примеру *цицамаца* на делу је координација два хипокористичка назива за мачке. Ова сложеница има две главе јер се једнако може тврдити *цицамаца је цица* и *цицамаца је маца*. У сложеници *цицамаца* вокал *a* је везни вокал јер не постоји фраза истога облика — облици *цицамаце*, *цицамаци*, *цицамацу*, *цицамацо*, итд. јесу сви облици једне исте речи — *цицамаца*. У синтакси фразе апозиција је у говору обележена посебном интонацијом, а у писму зарезом; она се не може изједначити са сложеницом, која се изговара без паузе (в. Стевановић 1979: 54). Сложенице (10) се, дакле, могу схватити као одредбене или координативне сложенице. Изгледа да је везни вокал *a* посебно погодан за изражавање координативних сложеница у којима су обе имени-

³¹ Примери (10в) наводе на закључак да за именичке сложенице важи следеће правило: уколико је прва компонента — глава именица ж. рода, и друга мора бити ж. рода. Да аналогно правило важи и за именице м. рода, показују примери *генерал-мајор*, *генерал-ђуковник*, итд. (в. Клајн 2002: 49).

³² У сложеници *Шар-џанина* редослед компоненти је атрибут + именица, али је прва компонента скраћена — тако се избегава незгодна асоцијација на облик вок. једн. *Шаро*. Именица *шара* је превасходно заједничка именица, а то олакшава њено препознавање, упркос скраћивању. У примера *Сава центар* прва компонента је властита именица па нужно задржава *-a*, јер је то *a* важно за идентификацију назива.

це ж. рода или одредбених сложеница у којима је прва компонента именица ж. рода.³³ Таквих примера нема много, али су они ипак могући. Неке од ових сложеница се могу схватити и као сраслице, али то не изгледа вероватно за примере *бабарога*, *бубамара*, *бубашаба*, *бубазлаша*, *бубаруса*, у којима се глава налази на левој позицији. Управо због леве позиције главе, ове сложенице се не могу схватити као фразе, а то значи да нема разлога да се вокал *a* схвати као везни морфем. Вокал *a* је, дакле, везни морфем само у (10a) и (г).

У тзв. императивним сложеницама типа *сјеџикеса*, везни вокал је *и*, који је у највећем броју случајева и наставак императива. Питање да ли је тај вокал везни морфем нема у овом случају исти смисао јер се због измене парадигме императивне сложенице не могу поклапати са одговарајућим фразама (в. Ракић 2001). Тако нпр. глаголска фраза *сјеџи кесу* може имати само један облик, док се именица *сјеџикеса* регуларно мења по падежима. Изједначење је могуће само у акуз. једн., па се за тај облик може рећи да вокал *и* није и везни морфем. Остали облици су сви различити, али не због везног вокала, него због различитости именичких наставака. Вокал *и*, у тзв. императивним сложеницама не може, дакле, у општем случају бити везни морфем. Као везни вокал се ипак највише користи вокал *и* јер он најбоље осигурава глаголску интерпретацију прве компоненте.³⁴ У примерима *џјјидлака* и *јјевидрџ*, а и у називу *Цариград*, тај вокал је везни морфем јер не постоје речи **џјји*, **јјјиви* и **џари*, а то значи ни конкурентне фразе.

7. Потребно је најзад јасно установити шта заправо значи термин 'везни вокал', а шта термин 'везни морфем'. Везни вокал у чисто фонетском смислу повезује две лексичке јединице спречавајући могуће груписање консонаната који се теже изговарају, а у појединим случајевима и њихову редукцију. У том смислу, сваки вокал је везни вокал било да је део прве компоненте или не. Према томе, и *e* у *кућевласник* и *свезналица*, и *a* у *домазет*, и *у* у *брајучед* су везни вокали (в. белешку 15).

Везни вокал преузима у одређеним случајевима и посебну улогу спајања компонената у једну реч — сложеницу, и то на начин који је јасно разликује од фразних комбинација и сраслица. У случају када се остварује ова граматичка функција, може се рећи да је везни вокал уједно и везни морфем. Ова граматичка функција везног вокала се сигурно остварује уколико се он разликује од флективних наставака прве

³³ Сви примери које наводе Клајн (2002) и Babić (1986) за координативне и копулативне сложенице са везним вокалом *o* имају прву именичку компоненту м. рода (нпр. *Богочовјек*, *сѣрахойошшовање*, *југоисток*), изузимајући оне у којима је прва компонента скраћена (нпр. *јримойредаја*, *кујойродаја*). Примери (6a) и (8) показују да се копулативне и координативне (полу)сложенице са првом компонентом м. рода могу изразити и помоћу нултог везника.

³⁴ Редукција гаса *j* у примерима *џсџичушџура*, *јрдбисвијеш*, *разбибрига*, на које указује Клајн (2002: 84), изгледа није случајна. На исту тенденцију указује и пример *јјевидрџ*, који се не мора једнострано протумачити као аналогија у односу на *јлчичдрџ* (в. Вукићевић 1995).

компоненте, али се услед семантичких разлога може остваривати и у неким другим случајевима. Тако у *нафтагас* и *Сава ценџар* вокал *а* може да буде везни морфем, али не и у *бабађевојка*, како показује пример (11). Оваква функција везног морфема је у складу са чињеницом да у флективним језицима морфеме могу преузети више функција. У српском језику најчешћи везни морфем је вокал *о* управо стога што је најмање заступљен у именичким, придевским и глаголским парадигмама, али ни тај вокал није везни морфем у свим случајевима. Нпр. у придевској сложеници *бјелогрло* (*ийиче*) неутрализује се сегментна разлика у односу на придевску фразу *бијело грло* (в. примере 1).³⁵ Наш закључак је, дакле, да не постоје сегменти, консонанти или вокали, који увек, у свим околностима врше функцију везника у сложеницама.

Показали смо да у одређеним условима и нулти сегмент/везник може повезивати две основе као везни морфем јер се јавља само у ном. именица м. рода, а то је падеж који ређе учествује у фразним конструкцијама. Уочљива је сем тога тенденција да се *ø* користи у атрибутивним и предлошким именичким сложеницама (примери 7, 8, 9), па се може претпоставити да употреба нултог везника није потпуно лишена семантичке мотивације. Вокал *и* је у само неколико лексички одређених случајева везни морфем јер се не јавља као наставак прве компоненте (примери *цјейидлака*, *Цариград*). Вокал *и* ретко врши функцију везног морфема јер у великом броју случајева повлачи глаголску интерпретацију прве компоненте. У тзв. императивним сложеницама везивна функција тога вокала није битна за дефиницију сложеничког статуса због конверзије глаголске фразе у именичку сложеницу. Зато се у неким случајевима као везни елементи могу јавити и вокали *о*, *е* и *а* (*везоглава*, *вијоглава*, *грѣбедјед*, *незнабог*) или чак нулти везник (*кљџдрво*, *разврзигра*, *шоркаја*, в. Вукићевић 1995: 161, Клајн 2002: 84). Улога везног морфема је да разликује сложенице од фразе, а други чиниоци, који томе могу допринети, јесу јединствен акценат, непроменљивост прве компоненте, измењено значење компоненти, промена реда речи у односу на фразе, а у знатном броју случајева и измена парадигме. У различитим типовима сложеница могућа је различита комбинација ових услова који омогућавају разликовање сложеница од конкурентних фразе. У случају када везни вокал не доприноси разликовању сложеница и фразе, други чиниоци могу преузети ту функцију. Тако у сложеници *кућевласник* разликовање од одговарајуће фразе *власник куће* није последица везивне функције вокала *е*, већ јединственог акцента и промене реда речи. У сложеници *благосићање* разликовање је последица јединственог акцента и посебног значења сложенице. Везни морфем није, дакле, једини чинилац који сједињује компоненте сложенице, али је важно да је, поред непроменљивости прве компоненте, то један специфичан морфолошки чинилац. Присуство везног морфема јасно указује на чињеницу да сложена реч није сраслица већ сложеница. Расподела везних елемената у сложеницама је одређена расподелом

³⁵ Наравно остаје разлика у акценту, али то је већ друга, прозодијска компонента.

наставака у парадигмама именица, придева и глагола, а такође и посебностима у облику и значењу компонената.³⁶

ЛИТЕРАТУРА

- Aronoff, M. & N. Fuhrhop 2002. Restricting suffix combination in German and English: Closing suffixes and the monosuffix constraint, *Natural Language and Linguistic Theory* 20, 451–490.
- Babić, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU i Globus, Zagreb.
- Barić, E. et al. 1997. *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Bisetto, A. & S. Scalise 2005. *The classification of compounds* (у штампани).
- Booij, G. et al. 2000. *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Booij, G. 2002. *The Morphology of Dutch*, Oxford University Press, Oxford.
- Вукићевић, Д. 1995. Именичке сложенице у савременом српском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1, 127–154.
- Grzegorzcykowa, R., Laskowski R. i H. Wróbel 1984. *Morfologia*, Warszawa.
- Dukat, Z. 1983. *Gramatika grčkoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Hayes, J. A., Murphy, V. A., Davey, N., Smith, P. M. & L. Peters (2002). The /s/ morpheme and the compounding phenomenon in English, у: W. D. Gray & C. D. Schunn (Eds.), *Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NY.
- Земская, Е. А. 1973. *Современный русский язык. Словообразование*, Просвещение, Москва.
- Ивић, М. 1960. Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику, *Наш језик* X, н. с., 7–10, 192–211.
- Киршова, М. 1993. О неким врстама српскохрватских именичких сложеница (у књижевним текстовима и у реченицима), *Наш језик* XXIX, н. с., 3–4, 182–196.
- Клајн, И. 2002. *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слагање и префиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Београд, Матица српска, Нови Сад.
- Krott, A., Schreuder, R. & R. H. Baayen 2002. A note on the function of Dutch linking elements, у: G. Booij & J. van Marle (Eds.), *Yearbook of Morphology* 2001, 237–252.
- Maretić, T. 1963. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Николић, Б. 1973. Основни принципи творбе речи у савременом српскохрватском језику, *Наш језик* XIX, н. с., 4–5, 273–268.
- Николић, М. 1995–96а. Један експанзивни тип нових именичких сложеница (Беобанка и сл.), *Наш језик* XXX, н. с., 1–5, 82–87.
- Николић, М. 1995–96б. Недеклинабилне именице у српском језику, *Наш језик* XXX, н. с., 1–5, 15–43.
- Правоиис српскохрватскога књижевног језика* 1960, Матица српска и Матица хрватска, Нови Сад, Загреб.
- Ракић, С. 1997. Да ли је „китоловац“ ловац на китове, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 40/2, 253–259.
- Ракић, С. 2001. О морфолошком појму главе, конверзији и структури сложеница, *Јужнословенски филолог* LVII, 7–31.

³⁶ Wegener (2003) показује да везни елементи у немачком језику имају често прозодијску и артикулациону функцију. У немачком, *s* је идеално за функцију раздвајања јер не може стајати на почетку речи. Тако *Heiratsantrag* 'брачни уговор' може дати само слоговну поделу по морфемској граници *Heirats.antrag*, а никако *Heira.lsantrag*. Ова функција раздвајања објашњава зашто се *s* често јавља иза крајњих консонаната ниске сонорности, као што је, нпр. *t* у овом случају.

- Речник српскохрватскога књижевног језика 1967–75*, Матица српска, Нови Сад, томови I, II и III заједно са Матицом хрватском, Загреб.
- Scalise, S., Bisetto A. & E. Guevara 2005. Selection in compounding and derivation, у: *Proceedings of the XI International Congress of Morphology – Vienna 2004*, Benjamins, Amsterdam.
- Spencer, A. 2003. Does English have productive compounding, у: G. Booij, J. DeCesaris, A. Ralli and S. Scalise (Eds.), *Topics in Morphology. Selected papers from the Third Mediterranean Morphology Meeting (Barcelona, September 20–22, 2001)*, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 329–341.
- Станојчић, Ж. и Љ. Поповић 2000. *Грамађика српскога језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стевановић, М. 1981. *Савремени српскохрватски језик*, књига I, Научна књига, Београд.
- Стевановић, М. 1979. *Савремени српскохрватски језик*, књига II, Научна књига, Београд.
- Szymanek, B. 1998. *Introduction to Morphological Analysis*, Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wegener, H. 2003. Entdtehung und Funktion der Fugenelemente im Deutschen, oder: warum wir keine *Autosbahn haben, *Linguistische Berichte 196*, 425–457.
- Шанский, Н. М. и А. Н. Тихонов 1987. *Современный русский язык, част 2, Словообразование*, Просвещение, Москва.

S u m m a r y

Stanimir Rakić

ON THE LINKING VOWEL AND LINKING MORPHEME IN SOME BASIC TYPES OF COMPOUNDS IN SERBIAN

In this paper the author argues that linking elements *o* and *ø* which appear in nominal and adjectival compounds in Serbian are in fact grammatical morphemes because their appearance in these compounds make them different from phrases. The segment *o* and *ø* can take this function because they have very limited role as case endings in inflectional morphology of Serbian. The vowel *i*, *e* and *u* occur much oftener as endings not only in noun and adjective declension, but also in verb conjugation, and, therefore, rarely can fulfill linking function in compounds. The vowel *a*, which could in some cases be understood as taking the same function, occurs only in some half-compounds in which the first component is a feminine noun. It is, however, important that none of these segments can fulfill linking function if some required structural and semantic conditions are not fulfilled. The linking morpheme as a specific morphological notion makes possible the distinction of compounds from reduced phrases in Serbian. Using this notion we can also give a much clearer account of the distribution of linking segments in Serbian.

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА РЕЧИ — ДЕРИВАЦИЈА ИЛИ КОМПОЗИЦИЈА (Наставни и ваннаставни аспект)

Традиционални приступ творби речи, по коме се префиксални начин творбе укључује у слагање, постао је неприменљив када је у науку о језику уведен нов принцип класификације морфема. Увођење термина афикс и сврставање префикса и суфикса у исти тип творбених јединица, чије су функције и значења битно различити од функција и значења коренских морфема, — намеће потребу да се префиксација искључи из слагања и обједини са суфиксацијом. Сукобљавање традиционалног и савременог у приступу творби и творбеним јединицама појављује се као проблем у настави српског језика, али и у науци.

Кључне речи: творба речи, творбени начин, афикс, коренска морфема, творбена основа, префиксација, суфиксација, значење, функција, настава.

Настава сваког предмета, у складу са темељним дидактичким принципом научности и истинитости, подразумева примену научних сазнања у образовању. То подразумева и потребу да се у одређеној научној области, поред осталог, води рачуна и о начинима на које ће се у образовању преносити и усвајати научни садржаји и формирати појмовна база дате научне области. У настави граматике то подразумева потребу да се усагласе начини на које ће се одређени научни појмови, апстрактни по својој природи (нпр. субјекат и предикат), *уойшййавайи* а не упрошћавати. Сваки научни појам у почетку мора бити толико широко постављен како би у наредним образовним циклусима у свој оквир могао примати нове аспекте приступа датом појму, да се једном усвојени појмовни оквири на вишим образовним нивоима не би морали изнова постављати и редефинисати. Иако ово јесте најважнији проблем у настави језика на различитим образовним нивоима, нас овом приликом занима један други дидактички, и не само дидактички принцип, принцип логичности или методолошке консеквентности, и проблеми који се у одређеним областима граматике, и наставе граматике, са тим у вези појављују.

1.0. Наиме, у области морфологије оперишемо са морфемом, која је основна јединица на том језичком нивоу, и која, у зависности од свог значењског потенцијала и степена самосталности, може припадати

типу коренске морфеме или типу афикса, језичких јединица (знакова) који учествују у творби речи и флексији. Афиксалне морфеме које учествују у творби речи се у зависности од положаја у односу на коренску морфему деле даље на префиксе и суфиксе, и дефинишу као несамосталне јединице чије се значење остварује у вези са коренским морфемама, односно, творбеним основама.¹ Како је и логично, даље се изводе закључци да у српском језику нове речи настају на тај начин што се остварује веза (спој) творбене основе и афикса, када се говори о изведеној речи, или спој две творбене основе, односно коренске морфеме, када добијамо сложену реч. Међутим, упркос констатацији да су сви афикси јединице које „само са творбеним и граматичким основама са којима ступају у везу имају значење, [...] које се ни у реченици, ни у језику уопште не налазе самостално, изван тих веза“ (Станојчић/Поповић 2002: 69), у граматицима српског језика речи настале префиксацијом и даље се сврставају у сложене речи.² Иза напомене „да су многи *префикси* постали од других врста речи, пре свега од предлога и прилога“,³ наглашава се да су „они у грађењу нових речи — везане (несамосталне) морфеме“⁴ и да „заједно с речју којој се додају носе ново значење целе те речи“ (Исто). Овим ставом су јасно одбачени стари аргументи за сврставање префиксалних твореница⁵ у сложене речи, којима су, упркос томе, прикључене у поглављу о творби (Исто: 149, 161–162). Сврставање префиксалних твореница у сложене од почетка је у контрадикцији и са констатацијама да се „основно значење простог глагола чува и у сложеном, а префикс у њ уноси само неку модификацију“ (Стевановић 1975: 434), односно, „да суфик-

¹ Сам термин *творбена основа* различито се тумачи у нашим граматицима. По једној од њих (Станојчић/Поповић 2002: 72) постоје два типа творбених основа: корен речи (коренска морфема) и граматичка основа речи, при чему је садржај овог другог термина, као и сам термин, везан за морфологију у ужем смислу, где има врло одређено значење, а мање за творбу речи. Чињеница је да поред коренске морфеме и граматичке основе, творбену основу лексичких речи чине и друге форме у којима (или са којима) коренска морфема живи (исп. *чуд-ан, чудес-ан; сед-ишће, седел-ачки*).

² Тако је у свим прегледаним уџбеницима (в. Литературу) — универзитетским и у граматицима за средње и основну школу.

³ Нерешено је, међутим, и само питање порекла префикса и предлога у индоевропским језицима. Примера ради, Сосир (2004: 258–259) је у вези са јединицама које „служе као префикси и предлози“ тврдио да „оне у праиндоевропском нису служиле ни као *префикси* ни као *предлози* [...] да су представљале једанаесту врсту речи, непознату у нашим класификацијама“; док је Мартине (1973: 161) сматрао да је у латинском језику поред система падежних наставака постојала „серија старих адверба, који су постепено прерасли у предлоге за означавање функције и тако конституисали један врло комотан и користан инструмент“. Да су предлози по пореклу прилошке речи, сматрао је и Белић (1958: 67).

⁴ Супротно овом, И. Клајн сматра да су, за разлику од суфикса, „неки префикси слободни, или бар обликом једнаки слободним морфемама“ (Клајн 2002: 179), што је у неслагласности са његовим општим погледом на префиксацију (в. напред).

⁵ Термин *творена реч* или *твореница* употребљава се у новијој литератури са значењем опозитним термину *просја* (нетворсна, немотивисана) реч, обједињујући *извођење* и *слагање*, односно *префиксацију*, *суфиксацију*, *слагање*, па и *конверзију* (исп. Поповић 2003: 12, Клајн 2002: 180). Са тим се значењем термин *твореница/творена реч* употребљава и у овом раду.

си (наставци) којима се граде изведене речи немају свог посебног значења [...], као год и префикси” (Исто: 452). На сличан је начин и Белићеве учење да „правим сложеним глаголима можемо назвати [само] глаголе са префиксима“ у контрадикцији са становиштем да су префикси „засебне творачке јединице“ које „уносе у њ [у глагол] измену реалног значења“ или „измену глаголског вида“ (Белић 1949: 295).⁶

Јасно је да не постоји ниједан начин да се у настави објасне разлози за сврставање префиксалног начина творбе у творбу слагањем.⁷ Проблем се посебно испољава на нижим образовним нивоима, када се не може тражити помоћ у дијахроном приступу.⁸ У наставној пракси која се заснива на синхронном приступу језичким чињеницама немогуће је објаснити зашто реч која у својој структури има коренску морфему и један од афикса, префикс као јединицу без самосталног значења, сматрамо сложеном, а ону са суфиксом изведеном. Недовољан би био и разлог садржан у чињеници да творба суфиксацијом често подразумева промену граматичког статуса речи, односно промену врсте речи, што се у творби префиксацијом не дешава. Ово би било недовољно и због тога што се творбеним јединицама приступа (или треба приступати) са семантичког аспекта, јер је у семантици сврха творбених механизама у језику. Принцип активне наставе, на коме се данас нарочито инсистира, а који се увек у продуктивном учењу морао подразумевати, не допушта овакав начин презентације чињеница. Стога се намеће питање да ли се заиста у српској граматици творба речи префиксацијом не може посматрати на сличан начин као и творба суфиксацијом, односно, да ли су заиста речи настале префиксацијом сложене речи?

Различите врсте граматичких тестирања које сам имала прилике да организујем у настави на различитим образовним нивоима указују на то да испитаници који су усвојили представе о три основна типа структуре речи у српском језику (просте, изведене и сложене речи), најчешће „греше“ сврставајући речи настале префиксацијом у групу изведених речи. Примера ради, на тесту за пријемни испит на Учитељском факултету у Јагодини (јун 2005) кандидати су из области творбе речи добили два задатка: у првом се тражило да се из низа речи (*грана, цветић, Београд, књига, бол, земљојис, њисар, глава*) издвоје просте, изведене и сложене речи, док је у наредном питању тражено да се одговори (заокружи један од понуђених одговора) да ли је глагол *изгласати* а) *јроси*, б) *изведен*, в) *сложен*. Како у првом питању нису били понуђени могући одговори, на њему се могло доста поуздано проценити у којој су мери кандидати разумели основне принципе

⁶ Сва наведена својства префикса у истој мери карактеришу и суфиксе (в. Белић 1949: 57).

⁷ У тестовима за проверу знања на различитим образовним нивоима по правилу су у питања из области творбе укључене префиксалне творенице.

⁸ Да би и оваква врста „помоћи“ могла донети више штете него користи, упозоравао је још Сосир: „можемо само да изјавимо да од историјског посматрања облика [...] које је једино усмерено ка историјским наслеђима неких речи које од једног до другог тренутка служе у хиљаде сврха, нема у принципу никаквог значаја“ (Сосир 2004: 43).

творбе речи у српском језику. На то је питање од 167 тестираних тачно одговорило 90 (54%). Кандидати који су тачно одговорили на ово питање, и у наредном питању заокружили *в) сложен* (54 кандидата), показали су у целини боље резултате у делу теста који се односио на језик (просечно 11,35 Б, од могућих 15).⁹ Да је глагол изгласати *изведен*, одговорило је чак 36 кандидата, који су у целини лошије урадили део теста који се односио на језик (остварили просечно 8,86 Б). Све указује на то да ови испитаници, који су у основи разумели основне принципе творбе, али из граматика нису механички усвојили све појединости, реч насталу префиксацијом осећају као изведену, а не као сложену реч.¹⁰ Ово истовремено упућује и на закључак да је, са аспекта језичког осећања, разлика у значењу коју у творену реч уноси префикс врло слична оној коју уноси друга афиксална морфема, суфикс. Шта све префикс повезује са суфиксом?

2.0. Појмимо од онога што се наводи као темељни аргумент за сврставање речи насталих префиксацијом у сложене, тј. од чињенице да су префикси по својој структури, неретко и по свом значењу повезани са предлозима, ређе речцама и везницима, речима које се у језику појављују као самосталне, невезане јединице. Појмимо, дакле, од ових врста речи, пре свега од предлога.

2.1. Чини се да је општеприхваћена потреба да се традиционална подела речи на променљиве и непроменљиве, заснована на морфолошким критеријима, мора допуњавати поделом речи по функционалном-семантичком критерију. У том се смислу у новијим граматицама, у оквиру основних карактеристика речи и разлика међу њима, говори о пунозначним (појмовним или аутосемантичким, лексичким, или конституентским) речима на једној страни, и о непунозначним (функционалним или синсемантичким, граматичким, помоћним или неконституентским) речима на другој (в. нпр. Станојчић/Поповић 2002: 77, 166, 193).¹¹ У ову другу групу речи убрајају се предлози, везници и речце, „речи које се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и обележе и истакну разна граматичка значења“ (Исто: 193). Оваква подела речи нашла је одраза у приступу чи-

⁹ Тест је садржавао питања која су у целини везана за основношколско градиво, а по сложености је био једноставнији од теста који се већ годинама даје основцима на пријемном испиту за упис у средње школе. Тест је састављен на Учитељском факултету у Сомбору.

¹⁰ Од неког нарочитог значаја не могу бити одговори 77 кандидата (46%) који нису показали да разумеју суштину критерија по основу којих се речи сврставају на просте, изведене и сложене. Њих 40 је сматрало да је *изгласати* сложен, а 35 да је изведен глагол. (Само су 2 кандидата заокружила одговор под *а) ироси глагол.*) Чини се да није без значаја податак да су у разврставању речи на просте, изведене и сложене кандидати најчешће грешили сврставајући топоним *Београд* у групу изведених речи, док се код *земљоис* у већини случајева није грешило. То можда говори да у граматици није добро ониме посматрати напоредо са апелативима. Изгледа да се интуитивно осећа да структура топонима не мора бити у вези са његовим савременим значењем, односно, да је са синхроног аспекта небитна.

¹¹ Полазећи од функционално-семантичких критерија, на сличан је начин речи у српском језику поделио и А. Белић (в. Белић 1958: 11–76).

њеницама на вишем, синтаксичком нивоу.¹² То се, поред осталог, јасно види у томе што се синтаксичке јединице са предлозима више не сма-трају и не називају *синтагмама*, него се за њих користи термин *предлошко-идајесна конструкија*. На другој страни, разликовање ове две класе речи са битно различитим функционално-семантичким карактеристикама није се одразило на приступ чињеницама у области творбе речи,¹³ иако се, само по себи, намеће питање шта се дешава у међусобним односима тих јединица управо у творбеним процесима. Из ове поделе може проићи сасвим логична претпоставка да се ни у ком случају речи са граматичким значењем не могу изједначавати са речима које имају лексичко значење, — па ни онда кад се њихови ликови („гласовне фигуре“)¹⁴ препознају у творбеним елементима речи. Разлике у значењима и функцијама лексичких и граматичких речи упоредиве су са разликама у значењима и функцијама творбених и граматичких (флективних) афикса, и то са више различитих аспеката.¹⁵ Прве јединице у пару (лексичке речи и творбене морфеме) у одиосу на другој јединице истих нивоа имају у себи знатно више семантичког потенцијала. Истовремено, оне имају знатно више аутономности у својим значењима.

2.2. Већину граматичких речи, као и других јединица са граматичким значењима, карактерише контекстуална условљеност њихових типских значења и функција. Значења предлога као синсемантичких речи више су у њиховим синтаксичким позицијама, него у њима сама: граматичка (синсемантичка) и лексичка (аутосемантичка) реч здружено преносе „семантичку потенцију“ на граматичком плану (Грицкат 2003: 12). Промена значења и(ли) функција граматичких јединица са високом контекстуалном (синтагматском) условљеношћу њихово је пратилачко обележје. Контекстуалност значења и функција јединица на једном језичком нивоу, односно њихова полифункционалност, омогућава тим истим јединицама „шетање“ по језичким нивоима. Особина сваког језичког система је да је у њему све повезано и све условљено, да свака јединица језичког система, полазећи од оних најмањих, акцента и фонеме, има дистинктивну улогу, да у оквиру јединица различитог ранга и различите системске функције утиче на њих дајући им и мењајући значење, граматичко или лексичко, при том се и сама претварајући из јединице једног ранга у јединицу другог ранга и значења.

¹² У лексикологији су нарочито јасно подвучене резике између пунозначних и „непунозначних или помоћних речи“ (у које су убројани и узвици). При томе се лексикологија „углавном, бави пунозначним речима“ (Станојчић/Поповић 2002: 166). Понегде се лексика и граматика доводе у опозицију која се образлаже разликама између лексичких и граматичких речи (в. Кристал 1985: *leksika*).

¹³ Исп. „Именичке сложенице [...] настају — а) обичним срастањем делова који их чине (а то су именице, придеви, глаголи, бројсви, предлози, префикси), са именицом у другом делу“ (Станојчић/Поповић 2002: 149).

¹⁴ Исп. „Фундаментална и једина разлика у лингвистици зависи од сазнања: да ли се посматра *један знак или гласовна фигура као знак*“ (Сосир 2004: 42).

¹⁵ Понегде се лексика и граматика доводе у опозицију, која се образлаже разликама између лексичких и граматичких речи (в. Кристал 1985: *leksika*).

Примера ради, једна језичка јединица истих физичких карактеристика, какав је нпр. вокал *a*, може имати улогу фонеме (*снежан* : *снажан*); као иста јединица, која и даље чува и своју дистинктивну функцију, може имати улогу јединице са значењем, творбене морфеме (*кум* : *кума*, *седети* : *седети*, *викајти* : *викнути*, *афикс* : *суфикс*), или бити граматичка (флективна) морфема (нпр. *војника* Г и А јд., *села* Н мн., *бела* придев јд. ж. р., *бела* придев мн. ср. р.);¹⁶ и најзад, бити реч, везник *a*, са посебним функцијама у језику.¹⁷ Независно од тога на ком језичком нивоу то *a* испољава своју дистинктивну или знаковну функцију, његова дистинктивност и значење почива на систему јединица са којима на одређеном нивоу паралелно функционише, односно подсистемима у оквиру којих функционише као јединица са одређеном функцијом и значењем. Као фонема (јединица без значења) *a* се испољава у оквиру фонолошког система српског језика, односно у подсистему вокала (*a*, *e*, *и*, *o*, *y*), а као творбена морфема (јединица са везаним значењем) испољава се у систему творбених јединица (афикса) одређених граматичко-семантичких класа.

Дакле, ако се језичка јединица одређених физичких карактеристика, односно одређене фонолошке структуре, појави као јединица са различитим системским функцијама, које се уз то остварују и на различитим језичким нивоима, та се јединица у оквиру сваке системске функције остварује у контексту других јединица које дату функцију обављају, а не у контексту сличности са јединицама истих физичких карактеристика. Као што морфема *-a* своја граматичка значења сваки пут остварује у контексту одређеног парадигматског низа, тако и свакој другој граматичкој јединици, независно од њене сложености и њених физичких карактеристика, ваља приступати не из угла њеног порекла и генетске или случајне повезаности са јединицама другог ранга и функције, него у контексту јединица са којима стоји у парадигматском односу. Чињеница да је већина префикса по фонолошкој структури, каткад и по значењу једнака предлозима не обавезује да се префикси уздижу на ранг лексичких основа, што се чини кад се реч у чијој се структури појаве оквалификује као сложена реч.¹⁸ Повезивањем пре-

¹⁶ За разлику од деривационих, значења флективних морфема имају много ширу контекстуалну условљеност, односно, граматичка значења облика са флективним морфемама су условљена како односом граматичка основа : флективна морфема, тако и местом обликоване јединице у ширем, синтаксичком контексту. То говори да су значења деривационих морфема знатно „пунија“ од значења флективних, јер се остварују на равни само једне релације. Исп. *женица* или *женин*, са јасним садржајем деривационих морфема, у односу на облик *жене*, који ће акценат и синтаксичко окружење дефинисати као Г јд., Н, А или В мн. именице *жена*, или пак као 3. л. мн. презента гл. *жениши*).

¹⁷ Кад се јединица истих физичких карактеристика изговори самостално, као глас, а не као јединица граматички организованог низа, она постаје узвик и самостално обавља одређену комуникативну улогу: нарочито интонираним, продуженим изговором гласа *a* може се потврдити (коначно) разумевање оног што се чуло, обавестити саговорник да се није разумела, односно није добро чула поруку, зачудити се над оним што се чуло и сл.

¹⁸ Када се реч *на* употреби као самостална језичка јединица у одређеном контексту (дијал. *На!*), она се никако неће повезивати са предлогом истих физичких ка-

фикса са предлозима имплицитно се шаљу поруке о важности формалних сличности у језику, а језик савршено функционише управо из разлога што физички исте јединице у њему могу остваривати бројне, функционално различите улоге. Ово својство знакова у језику на аутентичан је начин, у објашњењу термина *ајосема*, описивао Сосир (2004: 103): „Апосема = леш семе. Ово упоређивање се вероватно може одобрити, то јест није опасно. Али опасност је у томе што леш остаје и даље организован према својој анатомији, док се у речи анатомија и физиологија мешају због начела конвенционалности“.

2.3. Саставни делови сваке речи са префиксом и основом разликују се управо у томе што је префикс јединица са типским, граматичким значењем, док је коренска морфема (или творбена основа) јединица са појединачним, у великој мери аутономним значењем. Сходно овом, основна разлика у значењу лексема насталих од две коренске морфеме и оних насталих од коренске морфеме и афикса је у томе што лексеме првога типа свој настанак и своје значење заснивају на семантичко-граматичким односима јединица са претежно аутономном, лексичком семантиком (*белокос*, *јароброд*, *свејлојлав*, *дангубићи* и сл.), док значења лексема насталих повезивањем коренске морфеме и афикса проистичу из односа јединице са појединачним, аутономним значењем и јединице са типским, контекстуално условљеним граматичким значењем. Независно од тога да ли реч настаје префиксацијом или суфиксацијом, или пак суфиксално-префиксалном творбом, њено семантичко језгро је у творбеној основи, а финализација значења почива на односима афикса и творбене основе.

Слично афиксима, врло је висока контекстуална условљеност граматичких значења већине непунозначних речи, па и већине предлога. Само се предлози који су у функцији исказивања једне врсте значењског односа (чиме су у извесном смислу „заштићени“) неће појављивати у префиксалним позицијама. Такви су дативски предлози: *к(а)*, *јрема* и *ујркос*, предлози који прецизирају узрочни или просторни однос уз генитив, као: *због*, *јоред*, *крај*, *код* и сл.¹⁹ На другој страни, различите врсте значењских односа које нпр. предлог *о* прецизира уз локатив (*говорим о чивилуку*; *виси о чивилуку*) или уз акузатив (*окачи о чивилуку*)²⁰, показатељи су његове десемантизованости, што му

рактеристика, него ће исказати значење које бисмо исказали императивном реченицом *Узми!* — реченицом са перформативним глаголом (*Дајем ти / Поклањам ти / Предајем ти*), или реченицом типа *Ево ти (кључ)*.

¹⁹ Предлози који поред просторног прецизирају и друге типове падежних односа, нпр. временски (*од*, *до* уз генитив и сл.), неће имати ова системска ограничења. Није ми познато да ли су истраживане сличне условљености, и колико су ове карактеристике предлога условљене структуром (пореклом) или неким другим, секундарним карактеристикама. Запажено је да изразита поливалентност и „ширина синтаксичко-семантичких служби“ карактерише управо примарне предлоге (Грицкат 2003: 11).

²⁰ У речницима је за предлоге који не учествују у префиксацији издвојен мали број, у основи јасно повезаних значења: *због* 1 значење, *ка* 4, *код* 6, *након* 1, *јрема* 2 и сл. (РСС). Насупрот овом, за поједине предлоге који учествују у префиксацији (нпр. *за* и *на*) потврђено је по неколико десетина различитих значења (Клајн 2002: 246, в. Грицкат 2003).

омогућује да мења своје системске функције и да се појављује са новим граматичким значењима. Колико контекстуални оквири (падежни облик и значење именичке речи уз коју се везује) предлога као слободне граматичке јединице условљавају тип значењског односа који он прецизира (исп. *џасџи на земљу, џасџи на грану, џасџи на џаметџи*), у много већој мери контекстуални оквири (граматичко-семантичке карактеристике творбене основе) опредељују значење префикса као везане творбене јединице. Разлике међу значењима префикса као неслободне јединице која се везује за основе категоријално различитих речи отприлике су једнаке, или чак и веће од разлика у значењу суфикса везаног за различите типове творбених основа.²¹ Исти префикс везан за именичке, придевске и глаголске основе уносиће у новонасталу реч потпуно различите типове значења.²² Префикси се могу донекле повезивати са предлозима као врстом речи само кад се везују за именичке основе. Само донекле, јер се основна функција предлога као релационе речи поништава онда када он постане префикс, а та функционална разлика између префикса и предлога никако не може бити занемарљива ако се има у виду чињеница да предлози припадају класи речи која у целини почива на својим релационим граматичким значењима и функцијама. Предлог никад не утиче на појмовни садржај именице уз коју се везује, док префикс заједно са именичком основом увек гради лексичку ознаку за нов појмовни ентитет, различит од појмовног значења мотивне речи. Примера ради, у значењу лексеме *џодбрадак*, настале суфиксално-префиксалном творбом, префикс *џод-* само наговештава тип просторног односа који се прецизира предлогом *џод* са инструменталом, док суфикс *-ак* исти тај однос неутрализује²³ и изведену реч своди на самосталну, ванконтекстуалну ознаку за „део тела испод браде“.²⁴ У придеву *џодједнак* префикс *џод-* се ни семантички ни

²¹ У српским граматицама се недовољно истиче то да су префикси и суфикси најчешће полисемичне јединице, да се тип значења изведене речи не сме схватити као исход од значења афикса, него је увек амалгам појединачног значења коренске морфеме и једног од могућих значења одређеног афикса, односно афикса (в. напомену 22).

²² Исто као и суфикси. Примера ради, из везе суфикса *-ица* са основама именица женског рода настаје именица са деминутивним и (ли) хипокористичким значењем (*кућица, женица, шљивица*); суфикс *-ица* ће се остварити као моцион суфикс кад се веже за основе речи са значењем живог створа мушког пола (*лав : лавица; учиџиџељ : учиџиџица, кувар : куварџица*); ако се веже за присвојни придев изведен од мушког личног имена, *-ица* ће значити супругу лица чије је име у основи (*Хасанаџица, Гојковица*); суфиксом *-ица* ће се поименичавати придеви, па ће именице типа *Белица, Црница* (реке), *црница* (врста трешње) постати називи за објекте или појаве у чијој се перцепцији издваја одређено својство; лексеме са значењем *nomina loci* настају из везе суфикса *-ица* (или његовог деривата *-оница*) са глаголским основама (*сјаваоница*); из везе истог суфикса са нешто друкчијим глаголским основама настаће именица са значењем лица као носиоца особине (*сјавалица, џијаница, свађалица*) и сл.

²³ Небитно је да ли у овим начинима творбе имамо трочлану структуру, као у наведеној лексеми, или двочлану, као у *Подгор*. Релациону улогу предлога у овим структурама поништава и изостанак падежног наставка, те је у тим околностима и сам префикс способан да са мотивном речју гради ванконтекстуалну ознаку за одређени стварносни сегмент.

²⁴ Нарочит значењски однос према мотивној речи карактеристика је именских твореница са префиксима који не учествују у творби глагола: творенице са предло-

функционално не може довести у везу са предлогом *иод*, као што се са другим предлозима не могу повезивати ни много продуктивнији префикси за творбу нових придева или прилога, какве имамо у *иредобар*, *иравише*, *иодобар*, *иовише*, *омален*. Функционалне везе предлога са префиксом посебно се не могу тражити у вези било ког префикса са глаголским основама (в. Клајн 2002: 177). Граматичка значења префикса и лексичка значења мотивних глагола условљавају широк спектар разлика у типовима значења глагола са истим префиксом.²⁵ То је допринело да се у Творби речи И. Клајна (2002) већина поглавља посвећених одређеном префиксу закључује, или су се могла закључити констатацијом типа: „Ма колико умножавали семантичке категорије, увек ће бити глагола који се не могу уклопити ни у једну од њих“ (254, *за-*), или: „Изван ове класификације морају остати глаголи у којима је промена значења, у односу на прост глагол, сасвим непредвидљива“ (258, *на-*).

Дакле, посматрано са граматичко-семантичког аспекта, не постоји ниједан разлог да се префиксација одваја од суфиксације: типови значења које у творене речи, посебно у глаголе, уноси одређени префикс нису ништа аутономнији од типова значења која се могу исказати одређеним суфиксом. Уосталом, глаголски вид као лексичко-граматичка категорија исказује се и једним и другим творбеним афиксом (исп. *викаџи*, *иовикаџи* : *викнуџи*, *чекаџи* : *дочекаџи*). Ако је значење један од критерија за поделу творбених јединица на коренске морфеме и афиксе, онда не постоји ниједан разлог да префикси стоје на вишој хијерархијској равни од суфикса: као типови афикса, обе јединице своја творбена значења остварују тек у вези са творбеним основама за које се везују. Против посебног статуса који се даје префиксацији иде и чињеница да се категорија глаголског вида, која углавном почива на префиксацији, укључује у граматичке категорије, и да су разлике између мотивног глагола и глагола са префиксом толике и такве природе да се постављају питања „јесу ли видски парњаци две или једна лексичка јединица“ (в. Ивић 2001: 1–5). Таква се питања не постављају у вези са било којим суфиксом, пре свега са именичким или придевским (тј. са суфиксалном изведеницом у односу на њену мотивну реч).

2.4. На другој страни, кад се граматичке речи међусобно повезују, настаје нова, сложена граматичка реч (као *исџод*, *изнад*). Сложеницом се мора сматрати и сваки предлог који у својој структури поред предлога има и лексичку реч са предлошком, граматичком функцијом (нпр. *усред*, *уврх*).

гом/префиксом *међу* карактерише појмовна повезаност са мотивном речју и релациона значењска компонента, нпр. *међувреме*, *међуречје*, док је предлогу/префиксу *без* творбену функцију у именским речима вероватно омогућило учешће у опозицији квалификативни генитив : квалификативни инструментал (нпр. *безбрад* 'човек без браде' : *брадаџи* 'човек са брадом'; исп. Радовић-Тешић 2002: 68–71, 25–35).

²⁵ И. Грицкат је за седам продуктивних префикса у глаголским твореницама утврдила по 10–15 значења (Клајн 2002: 247).

Чини се да у префиксацију не треба укључивати одричну речцу *не*, која се битно разликује од свих префикса, пре свега по томе што у њој увек, у вези са било којом лексичком основном, претеже значење слободне јединице. (За разлику од осталих аутора, Стевановић (1975) речцу *не* не укључује у префиксе.) Стабилност значења одричне речце *не* чува њена стална опозиција, речца *да*: као обележен опозитни члан речца *не* има врло прецизна значења, имуна на синтаксичко окружење. Она је друкчија и по томе што се за разлику од свих осталих грама-тичких (и свих других) речи односи на садржај јединица различитог нивоа (исп. *Да,*) *Петар је дошао* : (*Не,*) *Петар није дошао* и сл.), чак и надреченичног, али и на вербално неисказане мисаоне или стварно-сне утиске. У зависности од значења речи за коју се везује, *не* ће скоро по правилу значити или негацију или супротност. Уосталом, *не* је само по себи и негација и супротност неизреченом или изреченом *да*. Према контекстуалном значењу именице *човек* 'добар (карактеран) човек', што подразумева 'да, (заиста) човек', — супротност, али истовремено и вид негације је *нечовек* 'лош (бескарактеран) човек'. Разлика коју у значење мотивне именице²⁶ или придева уноси одрична речца *не* није битно друкчија од значења која та речца носи у негацији глаголског садржаја (*седим* : *не седим*, *имам* : *немам*). На посебан статус одричне речце *не* указује и потреба да се правописом регулишу начини њеног писања уз реч за коју се везује, или на коју се односи.

Карактеристике заменица и заменичких прилога који у својој структури имају неку од граматичких речи указују на то да заменице, гледано и са овог, творбеног аспекта, припадају посебној класи речи, заменичких или деиктичких, подједнако различитој и од лексичких и од граматичких речи. Граматичке јединице *и-*, *ни-* и *не-* у финализацији значења сложене заменичке речи (*неко*, *некад*, *никад*, *нико*, *икад*, *ико* и сл.) „су у најмању руку равноправне са заменицом у другом делу“ (Клајн 2002: 130): заменицама *ко* и *неко* заједничко је само везивање за људско биће (лице), као што су прилозима *кад* и *кашкад*, или *где* и *гдегде* једине заједничке димензије време, односно место.

3.0. Уколико префиксацију искључимо из творбе слагањем, преостају две, у основи врло сличне могућности:

(1) да се префиксација издвоји у засебан тип творбе, одвојен и од слагања и од суфиксације, односно од извођења. Термини *извођење* или *деривација*, опозитни терминима *слагање* или *композиција*, у том би случају изгубили значај, односно, — нестало би полазиште за глобалну поделу творених речи на изведене и сложене.

(2) да се префиксација и суфиксација посматрају као подтипови творбе извођењем, односно подтипови *деривације*, којима би се прикључио и трећи подтип, суфиксално-префиксална творба. На тај би се начин задржала бинарност *деривација (извођење)* : *композиција (слага-*

²⁶ Одричну речцу *не* могу примити само именице са атрибутивним значењем (или са атрибутивном значењском компонентом), апстрактне и глаголске именице (в. Клајн 2002: 183–184).

ње), а у оквиру ова два основна начина творбе поновиле би се бинарности: *суфиксација, њрефиксација : суфиксално-њрефиксална њворба и слагање : комбинована (сложено-афиксална) њворба.*

3.1. Недавно је по првом моделу творбе речи у српском језику представио И. Клајн (2002). По речима аутора, у модерној лингвистици је преовладало мишљење да су префиксација, суфиксација, конверзија и композиција „четири засебна и равноправна поступка творбе речи“ (6), заступљена и „у једној од најбољих модерних граматика енглеског језика“ (180). Иако је изложено низ чињеница које префиксацију повезују са суфиксацијом, аутор се определио за издвајање суфиксације и префиксације у „два посебна начина творбе, али међусобно блиска (и једнако различита од композиције)“ (179–180). Константовано је да би се ова два, међусобно блиска творбена начина, могла објединити у једну категорију и назвати *афиксацијом* или *извођењем* (дериwацијом), што би дало простора да се, пре свега за образовне потребе, задржи традиционална подела речи на *њросије, изведене и сложене* (80). Вероватно су практични разлози условили и да се речи настале префиксацијом нађу у првој књизи, заједно са слагањем. То, ипак, указује и на ауторову потребу да што мање одступи од традиционалног приступа творби речи. Иако наглашава да префиксацијом, као и суфиксацијом, нова реч настаје од основе једне речи, што је дефиниција извођења, аутор се опредељује да, „будући да је код нас уобичајено да се под изведеницама подразумевају само речи са суфиксом“ (180), у овом раду термин извођење не примени и на речи са префиксом. Међутим, иако овај модел садржи у себи мање одступања од традиционалног приступа творби речи у српском језику,²⁷ он је, у контексту општег погледа на творбу речи и на природу творбених јединица, о чему је потребно водити рачуна пре свега због општеобразовних потреба, — сложенији од другог модела.

На сличан је начин представљена творба речи у Приручној граматици хрватског језика (Барић et al. 1979). У уводним разматрањима везаним за творбу речи издвајају се *извођење* и *слагање* као два основна творбена начина (223), док се у детаљном прегледу творбених начина наведено двојство не види, јер је свим творбеним начинима и подначинима дат исти ранг. Закључак се на глобалном плану може извести на основу редоследа: *суфиксална њворба, њрефиксална њворба, суфиксално-њрефиксална њворба, слагање, срасијање, сложено-суфиксална њворба*. Разлика између изведеница и сложеница је у томе што је изведеница у „творбеној вези са једном ријечју“, а сложеница са двама речима (223). Иако се „префиксалне творенице“ јасно одвајају од сложеница, где су „према граматичкој традицији“ укључиване

²⁷ Аутор даје и студиозан преглед досадашњих приступа творби речи, а посебно префиксацији у значајнијим граматикама и студијама из области творбе у српском језику (5–12, 173–182). Битних промена у приступу начинима творбе речи нема ни у новим основношколским граматикама које у том прегледу нису заступљене (Кликовац 2002, Ковачевић/Савић 2005, Тежак/Бабић 2003). Такав приступ је оправдан из педагошких разлога, — новине у научним приступима примењују се у настави силазном путањом, од виших ка нижим образовним нивоима.

(230), за њих се доследно користи термин „твореница“ а никад термин „изведеница“. Све ово указује на извесну неодлучност, бар у вези са темељним питањем које се само намеће: ако речи настале префиксалном и префиксално-суфиксалном творбом нису сложенице, да ли се оне прикључују изведеницама?²⁸

3.2. Други модел се, са извесним разликама, примењује у новијим граматицама великих европских језика, руског и немачког. У Академијиној граматици руског језика (Руска грамика) све творене речи су подељене у две велике групе: I. Речи које у својој структури имају „одну мотивирующую основу“, са 7 творбених начина: суфиксација, префиксација, постфиксација, суфиксално-префиксални начин, суфиксално-постфиксални начин, и супстантивизација; и II. Речи које у својој структури имају „более чем одну мотивирующую основу“, са 4 творбена начина: слагање, сложено-суфиксална творба, срastaње, и абривиација (138–139).²⁹

Суфиксација и префиксација су експлицитно повезане и подведене под исти творбени поступак, деривацију, у једној од новијих студија о творби речи у немачком језику (Флајшер/Барц 1992).³⁰ Тамо се поред деривације издвајају композиција и начини творбе речи без морфолошко-структурних поступака, лексикализација и конверзија.

На сличан би се начин могла представити и творба речи у српском језику, уз уважавање бинарних опозиција на различитим нивоима појмовног гранања.

Да закључимо. Кад речи анализирамо са аспекта структуре, значења и степена самосталности њихових структурних делова, уочавамо да се у њиховом саставу могу појавити јединице као носиоци појединачних, у великој мери аутономних значења, које називамо коренским морфемама и(ли) творбеним основама, и јединице са типским, контекстуално условљеним граматичким значењима, које називамо афиксима. Нису слободне, и не могу самостално функционисати све коренске морфеме, као што ни афикси углавном нису слободни. Дакле, разлика између афикса и коренске морфеме није првенствено у слободи употребе, него у значењу. Реч у чијој се структури не могу издвојити засебни елементи било кога значењског типа спада у просту или неизведenu реч. Односно, ако коренска морфема, која има или нема своју породицу, самостално функционише у језику и носи одређено значење, она бива реч, проста и коренска или пунозначна. На исти начин, пот-

²⁸ У прегледаним граматицама и приручницима из творбе речи у српском језику неуједначен је и приступ прилозима са предлогом у првом делу (типа *наизглед*, *предвече*, *улудо*): укључују се у слагање или у конверзију, па чак истовремено и у слагање, и у конверзију.

²⁹ У овој је граматици у префиксацију укључена и творба заменичких речи типа *нишко*, *нигде*, *никогда*, *нешко*, *негде*. У творби прилога типа *чудом*, *силком*; *накосом*, *снова*; *довеку*, *набок*, *накреси* и сл., какви су чести и у српском језику, препознаје се суфиксална, односно префиксално-суфиксална творба (в. напомену 28).

³⁰ О оваквим приступима творби речи у другим немачким и италијанским граматицама в. Клајн 2002: 179.

пуно супротан традиционалном, могли бисмо приступити и афиксима: ако афикс самостално функционише у језику, и остварује одређене граматичке функције и значења, он бива реч, проста и непунозначна или граматичка.³¹ Ово, наравно, не значи да у анализи треба повезивати префикс и предлог или префикс и речцу. Напротив, не постоји ни једна врста једнакости између парадигматских низова типа префикс и предлог: поједини предлози се никада не употребљавају као префикси (нпр. *ка*, *код*), као што се и поједини префикси никад не употребљавају као предлози (нпр. *ћро-*, *раз-*).

Иако је изнесена аргументација можда била и несвесно подстакнута Сосировим учењем, оно је дошло сасвим на крају, да из нешто друкчијег угла осветли однос између језичких чињеница које се тичу предлога и префикса о којима смо говорили: „Наш циљ је да покажемо да свака језичка чињеница постоји истовремено у сфери садашњости и у сфери прошлости, да из двеју различитих егзистенција она доноси не један већ обавезно два РАЦИОНАЛНА ИЗРАЗА, подједнако легитимна, од којих ни један ни други не могу да се избришу, успевајући тако да од једне исте ствари направе две; то без икакве игре речи, као и без икаквог неспоразума о ономе што смо управо назвали *сџвар*, наиме предмет посебне мисли, а не различиту представу о истом предмету“ (Сосир 2004: 43).

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1986: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, *Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Барић et al. 1979: E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Белић 1949: Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик*, *Наука о грађењу речи*, Народна књига, Београд.
- Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развијану*, I књ., Нолит, Београд.
- Грицкат 2003: Ирена Грицкат, *О предлогу за у српском језику*, *Јужнословенски филолог* LIX, САНУ — Институт за српски језик САНУ, Београд, 11–16.
- Ивић 2001: Милка Ивић, *О изв. „видским њарњацима“ — из новог угла*, *Јужнословенски филолог* LVII, САНУ — Институт за српски језик САНУ, Београд, 1–5.
- Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, *Први део, Слагање и њрефиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд.
- Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, *Други део, Суфиксација и конверзија*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд.
- Кликовац 2000: Duška Klikovac, *Semantika predloga*, Filološki fakultet, Beograd.
- Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Грамаџика српскога језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд.
- Ковачевић/Савић 2005: Милош Ковачевић, Бранко Савић, *Српски језик и кулџура изражавања за девети разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.

³¹ Даље би се могло констатовати да је у српском језику честа самостална употреба префикса: у самосталној употреби префикси постају предлози и прецизирају типове односа у које се различити ентитети доводе у комуникацији.

- Кристал 1988: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Мартине 1973: Andre Martine, *Jezik i funkcija*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Миновић/Ајановић 1981: Dr M. Minović, M. Ajanović, *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik*, Svjetlost — Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Петронијевић 1994: Божинка Петронијевић, *Неке новине у науци о њворби речи*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII, Нови Сад, 469–479.
- Поповић 2003: Љубомир Поповић, *Трочлане јоделе у грамајшката М. Сјевановића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3, МЦП, Београд, 7–19.
- Радовић-Тешић 2002: Милица Радовић-Тешић, *Именице с префиксима у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Руска граматица: *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР — Институт русског језика, Москва, 1980.
- Симић 1996: Радоје Симић, *Српска грамајшката за средње школе*, МХ „Актуел“, Београд.
- Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Станојчић/Поповић 2002: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамајшката српскога језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.
- Тежак/Бабић 2003: Стјепко Тежак, Стјепан Бабић, *Gramatika hrvatskoga jezika, Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Флајшер/Барц 1992: V. Fleischer, I. Barz, *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Unter Mitarbeit von Marianne Vsröder, Tübingen (према Петронијевић 1994).

S u m m a r y

Jovanka Radić

WORD-FORMATION WITH PREFIXES — DERIVATION OR COMPOSITION (Teaching and non-teaching aspects)

The traditional approach to word-formation, according to which word-formation with prefixes is a part of composition, has become inapplicable ever since new principles of morpheme division have been introduced into linguistics. Modern classification of both prefixes and suffixes as the same type of word-formation units — the affixes — whose functions and meanings differ substantially from those of root morphemes, calls for excluding prefixation from the realm of compound word-formation and joining it with suffixation. The connection of a number of prefixes with parts of speech, such as prepositions, cannot furnish the reason for placing prefixes into the same hierarchic rank with root morphemes, units with an autonomous semantics. When derivatives with a prefix and a single motivational base are assigned to the category of compounds and, word-formationwise treated the same as words containing two motivational bases in their structure (e.g. *napisati* and *krasnopisati*), the prefix is implicitly understood as being equal to the root morpheme. The author traces functional and semantic features of prepositions as part of speech, as well as functioning of language units with the same physical characteristics on various levels of language structure, and offers a series of hitherto not presented arguments in favour of joining prefixation and suffixation into a single word-formation model, namely derivation. The clash of diachronic and synchronic, traditional and modern, in the approach to word formation and to word-formation units, appears to be a problem in teaching Serbian.

БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

МЕТАФОРИЧНИ ПОЈАМ 'ЛИЦА' У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ О УЧТИВОСТИ*

У раду се излажу основне поставке теорије о учтивости, која за централни појам издваја појам 'лица', метафорично га представљајући као просторну категорију, односно као интегритет, који се у комуникацији различитим говорним стратегијама штити и чува.

Будући да је исказивање учтивости културолошки условљено, настојали смо да укажемо на поимање појма учтивости, односно неучтивости у српској говорној заједници на основу фразеолошких јединица са лексемама *лице* и *образ*, а са значењем комуникативног чина, као што су *бацити истину у лице*, *рећи у образ*. На крају смо и конкретним примерима илустровали исказивање учтивости у српском језику.

Кључне речи: језичка учтивост, појам 'лица', позитивни и негативни аспекти 'лица', позитивна и негативна учтивост, говорне стратегије, говорни чин *ословљавања* и говорни чин *молбе*, илокуција и перлокуција, индиректно и директно обраћање саговорнику.

1. Упркос чињеници да људи обично коментаришу неучтива понашања, као што су нељубазност, дрскост, безобзирност и сл., лингвистика је више пажње посвећивала истраживању учтивости. Међутим, када се говори о учтивости, треба разликовати учтивост као друштвено понашање једне говорне заједнице од језичке учтивости, која се, као термин, користи у описивању комуникативне интеракције. Учтиво понашање је променљива категорија, просторно и временски, јер је производ културних и социјалних фактора једне говорне заједнице, а представља и субјективно гледиште према којем се нечије понашање одређује као учтиво или неучтиво. За разлику од њега, језичка учтивост, узета као језичка универзалија, као апстраховани модел учтивног понашања, представља обележје свих језика. То наравно не значи да та два појма учтивости треба у потпуности раздвојити. Стога су Пенелопа Браун и Стивен Левинсон поредили неколико језика и указали на универзалне тенденције у исказивању учтивости.

* Овај рад је као реферат изложен на Шеснаестом конгресу Савеза славистичких друштва Србије и Црне Горе, одржаном у Врњачкој Бањи 6-8. октобра 2005. год.

2. Циљеви нашег рада су:

- 1) изложити основне поставке теорије о учтивости, чији су оснивачи Пенелопа Браун и Стивен Левинсон,
- 2) затим, указати на поимање појма учтивости, односно неучтивости у српској говорној заједници на основу неких фразеолошких јединица са значењем комуникативног чина,
- 3) и илустровати конкретним примерима исказивање учтивости у нашој говорној заједници.

3. Своју теорију о учтивости Пенелопа Браун и Стивен Левинсон засновали су на метафоричном појму 'лица'. Појам 'лица' они су метафорично објаснили као просторну категорију, односно као интегритет, који је одређен друштвеним статусом појединца и друштвеним улогама које му припадају. Интегритет, односно 'лице' се стиче током живота и чува. Тако сваки човек својим вербалним, а и невербалним поступцима, који су одраз морално-етичких начела, чува своје 'лице', али исто тако чува и 'лице' других, односно својих саговорника¹.

Према Брауновој и Левинсону, 'лице', односно идентитет и интегритет личности има два аспекта: *позитиван* и *негативан*. *Позитивни аспект* 'лица' односи се на жељу појединца да комуникативним понашањем својих саговорника буде третиран као пожељна особа у заједници, а *негативни аспект* 'лица' односи се на његову жељу да му ауторитет буде признат и слобода деловања неугрожена (уп. Браун и Левинсон 1987: 61–62). Према нашем мишљењу, први аспект 'лица' односи се на жељу појединца да му други, као пријатељи, ближњи, помоћници односно сарадници, у комуникацији искажу фамилијарност и блискост, а аспект негативног 'лица' односи се на његову жељу да му други, признајући му ауторитет, укажу част и искажу поштовање. Који ће од ових аспеката 'лица' бити задовољен у комуникативној интеракцији лицем у лице, зависи од ситуације и саговорника. Међутим, исказивање блискости и фамилијарности у комуникацији, као и указивање части и исказивање поштовања, јесу културолошки условљени феномени, који се различито кодирају у језику и различито одражавају у граматички.

3.1. Браунова и Левинсон су издвојили различите говорне стратегије, које су груписали у одређене моделе учтивости, а као два најважнија модела учтивости, аналогно позитивном и негативном аспекту 'лица', издвојили су модел позитивне и модел негативне учтивости. Позитивна учтивост није опонент негативне учтивости и не заснива се на вредносној скали учтиво — неучтиво. У питању је уобичајено двојако поимање учтивости као учтивости која је условљена слободним избором говорничког поступка и учтивости која је условљена друштвеним факторима и конвенцијама.

¹ У србистици је о појму 'лица' са граматичког аспекта и са аспекта комуникације и теорије информација писао Иван Клајн (в. Клајн 2000: 88–105).

Модел позитивне учтивости обухвата оне говорне стратегије којима се удовољава саговорниковим жељама и испуњавају његова очекивања исказујући уједно и блискост и фамилијарност са њим. Једна од многобројних стратегија таквог модела учтивости јесте *исцртавање припадности исцртом 'свету'*, односно *групи*, а остварује се тако што говорник у говорном чину показује да примећује саговорникова интересовања, његове потребе, па похваљује оно што је у вези са њим, даје му комплименте, изражава дивљење и сл. Такви су нпр. искази *Имајте дивну башћу* или *Канцеларија Вам је врло лепо уређена*, као и исказ *Добро ће Вам доћи шољица кафе* и др. И неформално ословљавање саговорника, као и употреба дијалекта, жаргона, сленга у заједничкој комуникацији јесу говорне стратегије којима говорник саговорнику даје до знања да припадају истом свету и да међу њима не постоји однос дистанцираности (уп. Браун и Левинсон 1987: 103–124).

Други модел учтивости условљен је друштвеним факторима и друштвеном регулативом. И овај модел учтивости се одликује бројним говорним стратегијама, које се углавном свODE на исказивање поштовања саговорниковог ауторитета. Неке од тих стратегија су формално ословљавање саговорника, као што се то у српском језику чини формом *Ви*, затим у говорном чину *молбе* то су говорни поступци којима се избегава присиљавање саговорника на нешто, тј. стратегије индиректног подстицања саговорника како би му се оставила слобода у одлучивању, као и говорни поступци којима се у говорном чину *извињања* избегава сукоб са саговорником и сл. (уп. Браун и Левинсон 1987: 129–210).

4. Будући да је исказивање учтивости, како позитивне тако и негативне, културолошки условљено, покушаћемо да одредимо која су важна обележја учтивости за говорнике српског језика. У томе ће нам најпре помоћи речничко дефинисање појма 'лице', који је издвојен као централни појам учтивости, а затим и неке фразеолошке јединице које су показатељи национално-језичких стереотипа у домену учтивости.

4.1. Према Речнику САНУ, за нашу говорну заједницу, метафорични појам 'лица', тј. појам 'лица' у оном смислу како га поимају Браунова и Левинсон, може да значи још и *личности*, *образ*, *част*. Наиме, 'лице', поред свог основног значења — предња страна главе — има и значење *друштвене катигорије*, које се развило на основу синегдохе, па 'лице' означава и људску јединку, особу, личност. С друге стране, као синоним за 'лице' јавља се и појам 'образа', који је такође путем пренесеног значења развио и значење етичко-моралне категорије *част*.

Према томе, као важна релација за посматрање појма 'лица' у контексту учтивости јесте релација коју чине *лице* као друштвена категорија и *лице*, *образ* као етичко-морална категорија *част*, која се јавља у оквиру узајамног деловања човека са *другим*, са друштвеном заједницом (уп. Арутјунова 2000: 54–55; Ристић 2003: 249–251).

4.2. Фразеолошке јединице са значењем комуникације, за сврху овог нашег рада, најбољи су показатељи друштвених, односно

етичко-моралних вредности на којима се заснива учтивост као једна од димензија „малог морала“ (в. Арутјунова 2000: 62) једне језичке заједнице, чији је циљ да заштити личну сферу од напада других, ближих и даљих, и да заштити говорника од свог унутрашњег ЈА. Из тог разлога представимо фразеолошке јединице са лексемама *лице* и *образ*, којима се описује комуникативни чин, а које бележе Речник САНУ и Матешихев *Фразеолошки рјечник*. То су фразеолошке јединице типа **бацити истину у лице**, **рећи у образ** и сл.

Фразеолошке јединице овога типа, у складу са теоријом говорних чинова, можемо поделити у две групе. Једну групу чине оне фразеолошке јединице које за центар имају говорника и које указују на илокутивни део комуникативног чина, а другу групу чине оне фразеолошке јединице које за центар имају саговорника и које указују на остварени перлокутивни учинак у комуникацији.

У прву групу фразеолошких јединица, које за центар имају говорника и илокуцију, спадају следећи фразеологизми:

1. **унети се коме у лице** са значењем 'обраћати се саговорнику изблиза чиме му се јасно ставља до знања да је говорник љут, бесан, агресиван';

2. **показати право/своје лице** са значењем 'отворено изнети, признати, открити своје намере';

3. **бацати/бацити истину у лице**, као и фразеологизам **рећи/казати/скресати (истину) у лице**, који имају значење 'без устручавања, отворено, слободно рећи саговорнику оно што је неугодно и врло непријатно за њега';

4. фразеологизам **рећи/казати у образ** је сличног значења као и претходни фразеологизам и има значење 'рећи директно, искрено, отворено и без околишања'.

У другу групу фразеолошких јединица, које, како смо рекли, за центар имају саговорника и перлокуцију, спадају следећи фразеологизми:

1. **пљунути/пљувати у лице**, као и фразеологизам **пљунути/пљувати у образ** са значењем 'увредити саговорника и осрамотити га јавно';

2. **смејати се у лице** са значењем 'исмејати саговорника, наругати му се отворено и дрско';

3. **ударити на образ**, који има значење 'нарушити саговорнику углед, репутацију, част коју је задобио у друштву'.

На основу значења ових фразеолошких јединица можемо приметити да се првом групом фразеологизама описује комуникативни чин који за говорника има онога који јавно, отворено, без околишања, директно саопштава саговорнику оно што он не жели да чује, што се не уклапа у његову слику о самом себи и о свету, односно поменутих фразеолошким јединицама описује се тип комуникације у којој говорник директно исказује илокуцију не марећи како ће се то одразити на саговорниково 'лице' и какав ће утисак говорник оставити на саговорника.

Другом групом фразеолошких јединица описује се комуникација чији је перлокутивни ефекат вређање, понижавање саговорника, повређивање његове части, тј. нарушавање моралног интегритета саговорниковог 'лица'.

Фразеолошке јединице и једног и другог типа, као носиоци национално-културних стереотипа, одраз су субјективног гледишта наше говорне заједнице према којем се неко комуникативно понашање оцењује као учтиво или неучтиво. Према томе, можемо рећи да се овим фразеолошким јединицама описује комуникативно понашање које је неучтиво, а карактерише га директно исказивање илокуције, које за перлокутивни ефекат има вређање и понижавање саговорниковог 'лица'.

4.3. Ако за еталон неучтивног комуникативног понашања узмемо управо описани тип комуникације, који се илуструје поменутиим фразеолошким јединицама са лексемама *лице* и *образ*, учтиво понашање можемо одредити наспрот њему. То би заправо значило да су за српску говорну заједницу најважнија обележја језичке учтивости индиректно исказивање илокуције, као и други индиректни говорни поступци који-ма се штите и говорниково и саговорниково 'лице'.

5. Како се исказивање учтивости различито језички кодира и различито одражава у граматици, на овом месту ћемо илустровати један од начина исказивања учтивости у српском језику. Имамо у виду пре свега обраћање саговорнику формом *Ви*, које је најилустративнији говорни поступак којим се исказује поштовање саговорнику. Из тог разлога о обраћању формом *Ви* писало се у науци о језику углавном са аспекта граматике, као и са аспекта комуникације, теорије информације, али осветљавање овог феномена изискује и прагматичка истраживања².

У контексту теорије о учтивости, која за централни појам има појам 'лица', обраћање саговорнику формом *Ви* представља један од говорних поступака индиректног обраћања саговорнику, чиме му се штити 'лице'. Заштита саговорниковог 'лица' може се објаснити на следећи начин.

Форма *Ви*, као множински облик личне заменице за 2. лице, упућује на то да се један саговорник перципира као множина — као саговорник који је реално присутан и као саговорник који реално није

² О обраћању формом *Ви* писали су: М. Ивић, *Нека зајажња о роду и броју у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XLV, Београд, 1989, 27–44; М. Јоцић, *О новинама у језику јавне комуникације*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII, Нови Сад, 2000, 289–294; В. Половина, *Уиошреба јединице и множине личних заменица у обраћању саговорнику у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 13/1, Београд, 1984, 185–195; Љ. Поповић, *Хонорифика и семантичка конгруенција при учтивом обраћању*, Књижевност и језик 38/1, Београд, 1991, 38–53; М. Радовановић, Социоллингвистика (поглавље: *Грамаишка друштвоеног ситашуса*), Књижевна заједница Новог Сада — Дневник, Нови Сад, 1986; В. Васић, *Говорно понашање представника савременог српскохрватског језика у ситуацији обраћања*, Прилози проучавању језика 15, Нови Сад, 1979, 57–70; В. Васић, *Тийови ословљавања одрасле особе у говору деце предшколског узраста*, Годишњак Савеза друштава за примењену лингвистику Југославије, бр. 3, 1979, 175–180.

присутан, али са реалним саговорником ипак представља целину, симбиозу (ЈА и НЕ-ЈА). У лингвистици се настоји да се саговорник који реално није присутан, тј. НЕ-ЈА објасни појмом комуникативног посредника, или комуникативног медијатора (в. Обућина 2001: 103–108). Комуникативни медијатор у процесу комуникације посредује између говорника и присутног саговорника како би успоставио дистанцу међу њима, да би се 'лице' саговорника, тј. његов интегритет тиме заштитио. И у другим језицима, у којима се граматичким средствима исказује учтивост, хипотеза о комуникативном медијатору може се применити. У зависности од језика, медијатором се исказују различити степени неприсутности саговорниковог НЕ-ЈА у комуникацији, чиме се постижу различити степени дистанцираности међу саговорницима, односно чиме се постиже индиректно обраћање саговорнику (уп. Обућина 2001: 111).

5.1. Стратегија индиректног обраћања, осим у ословљавању може се илустровати и у оквиру говорног чина *молбе*. Молба је један од директивних говорних чинова, којима се саговорник подстиче, наговара да учини нешто што је у интересу говорника. За исказивање молбе користе се различите форме конвенционалног и неконвенционалног карактера, које су одраз емотивног стања говорника. Форме за исказивање молбе углавном се могу поделити у две групе. Једну групу представљају форме оријентисане према саговорнику, којима се исказује будући чин који саговорник треба да изврши, а другу групу форми представљају форме оријентисане према говорнику, којима се исказује говорникова намера (уп. Формановска 1987: 27–41).

У форме оријентисане према саговорнику спадају ублажени императивни искази и упитни искази са глаголом *хоћеш(ћеш)/можеш(ћеш)*, као што су следећи искази:

- (1) *Понеси ми књигу, молим те.*
- (2) *Ако ти није тешко, њонеси ми књигу.*
- (3) *Хоћеш да ми њонесеш књигу?*

Ове форме се међусобно разликују по степену утицања на адресата да изврши оно што је у говорниковом интересу. Што је подстицање саговорника на будући чин индиректније, то је молба учтивија, и саговорниково 'лице' заштићеније.

С друге стране, молба се исказује и формама оријентисаним према говорнику, тј. формама којима се исказује илокуција. У ту групу форми спадају перформативни искази, као што су:

- (1) *Молим Вас да заћворите њај њрозор.*
- (2) *Молила бих Вас да заћворите њај њрозор.*
- (3) *Могу ли да Вас замолим да заћворите њај њрозор?*

Разлика и међу овим формама тиче се степена директног, односно индиректног исказивања илокуције. Дакле, уколико је говорник индиректнији у исказивању своје намере, молба је учтивија и саговорник ће вероватно позитивно одговорити на молбу. Другим речима, ин-

директним исказивањем илокуције говорник свом 'лицу' обезбеђује већу заштиту од неуспешног извођења говорног чина.

6. На основу свега што смо истакли о поимању појма 'лица', како у оквиру теорије о учтивости коју су поставили Пенелопа Браун и Стивен Левинсон, тако и о поимању појма 'лица' и учтивости у српској говорној заједници, можемо закључити да се о учтивости, као мерилу односа према 'лицу', говори у оквиру друштвене и етичко-моралне категорије, којом се регулишу односи опхођења између човека и других и човека и самог себе, како би се заштитила приватност у комуникацији. Важан говорни поступак у обезбеђивању заштите како 'лица' говорника, тако и 'лица' саговорника јесте говорни поступак индиректног исказивања илокуције и индиректног обраћања саговорнику. Овакав говорни поступак стоји насупротив директном исказивању илокуције, које за перлокутивни ефекат има вређање и понижавање саговорничког 'лица', а које смо показали на примерима фразеолошких јединица са лексемама *лице* и *образ* са значењем неучтивног комуникативног чина.

ЛИТЕРАТУРА

- Арутјунова 2000:** Н. Д. Арутјунова, *О сѣиде и совестии, Логический анализ языка, Языки этики, Языки русской культуры*, Москва, 54–78.
- Браун и Левинсон 1987:** Penelope Brown and Stephen C. Levinson, *Politeness. Some universals in language usage*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Вотс 2000:** Richard J. Watts, *Introducing in: Politeness*, Cambridge.
- Земска 1987:** Е. А. Земская, *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*, Москва.
- Јанева 1984:** Марија Јанева, *Училиви барања во англискиот и македонскиот јазик, Јазичните контакти во југословенската заедница, Сојуз на друштвата за примената лингвистика на Југославија / Друштво за примената лингвистика на Македонија, Скопје*, 155–160.
- Клајн 2000:** Иван Клајн, *Лице као грамаиичка и комуникацијска категорија*, Лингвистичке студије, Партенон, Београд, 88–105.
- Кликовац 2004:** Душка Кликовац, *Метафоре у језику и мишљењу*, Библиотека XX век, Београд.
- Матешић 1982:** Јосип Матешић, *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, Школска књига, Загреб.
- Обућина 2001:** Предраг Обућина, *Училиво обраћање у српском и њољском језику*, Славистика V, Славистичко друштво Србије, Београд, 99–112.
- Речник МС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Ристић 2003:** Стана Ристић, *Национална етика и култура у концепцијима неких речи српског језика*, Зборник Матице српске за славистику 63, 237–253.
- Серл 1991:** Џон Серл, *Говорни чинов*, Нолит, Београд.
- Формановска 1987:** Н. И. Формановская, *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*, Москва.

S u m m a r y

Bojana Milosavljević

METAPHORICAL NOTION OF 'FACE'
IN THE CONTEXT OF POLITENESS THEORY

P. Brown and S. Levinson (1987) argue that every member of a society has '*face*' which is defined as one's public self-image, and when the speaker decides to commit an act which potentially causes the hearer (or the speaker) to lose face, the speaker will tend to use a politeness strategy in order to minimize the risk. According to Brown and Levinson, there are two types of face. One is negative face, which is related to the claim to one's territory, personal preserves, and rights to non-distraction, such as freedom of action and freedom from imposition. The other is positive face, which is related to the desire to be appreciated or approved of by other members of a society.

According to Brown and Levinson's metaphorical notion of 'face', we tried to define relevant features of politeness to native serbian speakers, considering the idioms with meaninig of speech act, such as *to throw the truth in someone's face* (in serb. *baciti istinu u lice*).

ГОРДАНА ШТРБАЦ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ЈЕДНОМ ТИПУ МОРФОСИНТАКСИЧКОГ РЕЧНИКА

У раду се предлаже модел израде морфосинтаксичког речника у којем би биле представљене валенцијске и рекцијске карактеристике једне лексичко-семантичке групе глагола. Семантички критериј као полазна основа у изради таквог речника показује се као оправдано решење, будући да семантички блиски глаголи испољавају сличне особине и на формалном, синтаксичком плану.

Кључне речи: морфосинтаксички речник, валенција, рекција, семантика, синтакса.

1. При изради дескриптивног речника стандардног језика, што представља веома сложен и дуготрајан посао, све снаге улажу се првенствено у то да се што тачније и исцрпније дефинишу значења једне лексеме. У поступку обраде лексеме лексикограф, пре свега, води рачуна о типу лексичког система којем она припада, а затим настоји прецизно и концизно дефинисати њено значење, при чему се труди да га примерима које одабере на одговарајући начин и илуструје. Граматички подаци у речницима ове врсте заузимају врло мало простора и свде се углавном на морфолошки опис лексеме или евентуално навођење рекцијских особености, мада се информације ове врсте имплицитно могу добити и на основу примера, односно контекста у којем се лексеме реализују.¹

Захтевати, међутим, исцрпан граматички опис једне лексеме у дескриптивном речнику заиста није реално. Такав речник било би веома тешко начинити управо због мноштва информација које би морао обухватити. Много реалније и природније било би приступити изради граматичких речника у којима би се једној лексеми могло прићи са више различитих аспеката, а најважнији резултати из тих речника могли би се искористити и у дескриптивној лексикографији за што успешније приказивање одређених граматичких феномена. Граматичка об-

¹ Подаци овог типа најчешће се дају у заградама и углавном се везују за глагол. Нпр. глагол *волећи* у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске обрађен је на следећи начин: **волет**, волим, *ијек*. вољети (трп. прид. вољен) несврш. I. (кога, што; ређе коме, чему) **а**. *осећајћи љубав, наклоности, њивржености љрема коме или чему која се оснива на заједници идеала, крвног сродства и сл.*: ~ домовину, ~ децу, ~ уметност, ~ рад. — Генерал воли глазбу неизмјерно. *Цар Е.* итд.

рада лексеме од изузетног је значаја не само за различите типове граматичких истраживања већ и за усвајање једног језика као страног, јер су у том процесу, осим лексичког значења, веома драгоцени и подаци о лексичким и синтаксичким колокацијама, тј. о типовима комбинација и веза које се могу успоставити међу речима.

1.1. Један тип овог граматичког речника био би онај који би детаљно представио валенцијске и рекцијске карактеристике глагола. Такав речник би пружио одговарајуће информације о броју и врстама допуна које је један глагол способан да веже за себе, што би га сврстало у групу морфосинтаксичких речника. Овај рад управо има за циљ да понуди евентуална решења за израду једног типа морфосинтаксичког речника који би својим приступом датом проблему могао користити не само истраживањима валенције и рекције него и лексикографској пракси уопште.

1.2. На неопходност постојања валенцијских и рекцијских речника, и то не само једнојезичних него и диференцијалних двојезичних, односно на знатније уношење података ове врсте у дескриптивне речнике упозоравају З. Тополињска (2002), Ј. Ђукановић (1991), У. Енгел и П. Микић (1982), Г. Иричанин (1997), М. Киршова (1997) и Ј. Михајловић (1998), а М. Микеш и Ф. Јунгер (1979), као и В. Петровић и К. Дудић (1989) спровели су своје идеје у дело. Тако, нпр. З. Тополињска сматра да би у речнике требало унети и морфосинтаксичке информације, представљене формулама, о валенцији глагола, именичким и придевским колокацијама, наглашавајући, при том, да између лексикографског и граматичког описа језичких јединица мора постојати сагласност (Тополињска 2002: 33). М. Киршова (1997) напомиње да би сваки језик требало да поседује специјалне речнике глагола, будући да је проучавање комбинације глагола с другим речима неопходно како за правилно формирање реченице тако и за његову коректну употребу. С друге стране, У. Енгел и П. Микић (1982) нуде конкретна решења за обележавање морфосинтаксичке валентности у речницима. Посебан допринос истраживањима ове врсте даје контрастивно изучавање рекцијских односа мађарских глагола и њихових еквивалената у српском језику, које су спровели М. Микеш и Ф. Јунгер (1979), а такође, сличним односима, само на релацији руски глагол — мађарски глагол бавили су се Ј. Апрејсан и Е. Пал (1982).

2. Да би се могли разумети принципи за израду једног специјалног (прецизније, морфосинтаксичког, како је назван у самом наслову) једнојезичног речника, на основу којих би се заправо могле описати валенцијске и рекцијске вредности глагола у српском језику, треба, пре свега, објаснити теоријске основе од којих би се пошло при његовој изради.

Проблемима валенције и рекције у нашој лингвистичкој науци прва се детаљније бавила П. Мразовић. Будући германиста, П. Мразовић следи учење У. Енгела, који је дао теоријске основе за тзв. дененденцијалну граматику или граматику зависности, па рекцију дефинише као општу способност „неког елемента да за себе веже неки други елемент“, а ва-

лентност као посебну врсту рекције „која важи само за једну подгрупу једне одређене врсте речи“ (Мразовић, Вукадиновић 1990: 34). За разлику од оваквог одређења наведених појмова, под валенцијом као првенствено синтаксичким појмом подразумевамо способност једне речи, у овом случају глагола, да „уза се 'веже' друге реченичне чланове“ (Станојчић, Поповић 1992: 209). Такво поимање валенције чини глагол језгром реченичне структуре које утиче на њено моделовање.² Прецизније речено, од семантичког потенцијала самог глагола зависе број, врста, морфолошке, семантичке и синтаксичке карактеристике допуна које добијају статус зависних реченичних конституената. Рекција, с друге стране, представља ужи појам од појма валенција. Она подразумева само десну валенцу глагола, која обухвата објекатске и адвербијалне допуне. Рекција би, заправо, била компонента „опште глаголске вредности која условљава могуће директне, непосредне семантичко-синтаксичке односе зависних именичких речи према глаголу“ (Гортан-Премк 1977: 237). Проблем рекције веома је сложен те он покрива и категоријална обележја глагола као што су његова **нрелазност**, односно **нпрелазност**. Прелазним глаголима сматрају се они који са своје десне стране захтевају допуну у беспредлошком акузативу,³ при чему глаголи овог типа могу имати једноставну или комплексну рекцију (Ивић 1995: 121).

2.1. Валенцијски речник, чија се израда предлаже у овом раду, треба да опише све типове допуна које је један глагол способан да окупи. При томе се под појмом допуне подразумева обавезан конституент конструкције с глаголом као управним чланом, а нужност његовог присуства огледа се у чињеници да би свако испуштање тог елемента утицало на граматичност реченице. Тако посматрану и дефинисану допуну потребно је јасно разграничити од појма додатка.⁴ За разлику од допуна које су „условљене валентношћу глагола“ (Мразовић, Вукадиновић 1990: 455) и које су супкласно специфични елементи, будући да се јављају само уз одређену глаголску групу, додаци „могу да се јаве код свих глагола, а њиховим изостављањем реченица и даље остаје граматична“ (Мразовић, Вукадиновић 1990: 456).

² Зачетником вербоцентричне теорије, заправо теорије валентности (премда се тај термин не појављује код аутора), сматра се Л. Тенијер. Основне поставке свог учења Тенијер је изложио у књизи *Éléments du syntaxe structurale*, која је објављена постхумно 1959. године. Према Тенијеровом тумачењу, глагол као централни члан реченице може се представити у облику атома с кукама који за себе везује већи или мањи број актаната у зависности од броја расположивих кука. Број таквих кука, тј. број актаната којима је способан да управља чини оно што називамо валентношћу глагола (Тењер 1988: 250).

На темељима Тенијеровог учења граматику валентности даље најинтензивније разрађују немачки лингвисти. У теоријским разматрањима ове врсте могу се јасно раздвојити два става која заступају Тенијерови следбеници, представници двеју лингвистичких школа (лајпцишке и манхајмске) — Г. Хелбиг и У. Енгел.

³ Осим беспредлошког акузатива у позицији директног објекта може се наћи и беспредлошки генитив, што зависи од типа саопштавања, које може бити генеричко или референцијално (Ивић 1995: 115).

⁴ О појму глаголске допуне и њеном односу према додатку в. Енгел (1980), Мразовић (1979), Мразовић, Вукадиновић (1990), Петровић (1993), Самарџија (1986).

3. Један од начина да се приступи описивању валенцијских и рекцијских особености глаголског система јесте да се оно ограничи на једну лексичко-семантичку групу глагола јер се једино на тај начин јасно могу сагледати најважнији структурни односи који владају међу јединицама тога система. Стога се за ову прилику одабира група глагола који су названи **афективним**.⁵

У афективне глаголе убрајају се оне јединице којима се исказују различита расположења, осећања, емотивна стања итд. У њих су, нпр., сврстане глаголске лексеме као што су *јашићии*, *сйраховати*, *волеи*, *обожавати*, *йрезираи*, *йошишовати*, *мрзеи*, *гнушати се*, *нервираи се*, *љуићии се* и многе друге, а прототипом афективних глагола треба сматрати глагол *осетићии* (*осећати*). Одвајање класе афективних глагола од осталих лексичко-семантичких група извршено је на основу заједничког лексичког значења и одговарајуће семантичке структуре.

Глаголске лексеме у свом семантичком потенцијалу садрже сличне компоненте на основу којих се могу повезати у заједничке групе или подгрупе, а такво повезивање подразумева свођење великог броја параметара на неколико основних како би се могли успоставити семантички модели.

3.1. За сваки афективни глагол могуће је издвојити следеће компоненте семантичке структуре: **носилац емоције (Н_е)**, **емоционални садржај (С_е)**, **објекат на који се емоција преноси (О_е)** и **каузатор емоције (К_е)**. Различитим комбиновањем ових јединица добијају се семантички модели који одсликавају валенцијске карактеристике глагола, тј. број и врсту допуна које глагол око себе окупља. Тако нпр. глагол *волеи* припада семантичком моделу са елементима: **носилац емоције (Н_е)**, **емоционални садржај (С_е)** и **објекат на који се емоција преноси (О_е)**. Наведени семантички модел (Н_е → С_е → О_е) нужно подразумева присуство следећих допуна: субјекта, тј. носиоца емотивног процеса и објекта на који се емоција преноси (и који је у форми беспредлошког акузатива зато што се ради о прелазном глаголу), док је емоционални садржај љубави исказан самим глаголом, тј. његовим лексичким значењем. Семантички модел и валенцијска структура глагола која је условљена тим моделом могу се илустровати примером *Јован воли Јасну* или *Марко воли йекмез*.

4. Дефиниција значења афективног глагола у речнику валенције требало би да је у сагласности са одговарајућим семантичким моделом. То практично значи да се принципи дефинисања значења глаголских лексема разликују од класичних поступака којима се прибегава у нашој лексикографској пракси. У поступку успостављања дефиниције

⁵ За потребе овог рада коришћен је корпус магистарског рада: *Афективни глаголи: синтаксичко-семантичка анализа и речник валенције*, одбрањеног 16. маја 2005. године на Филозофском факултету у Новом Саду. Рађен је под руководством проф. др Владиславе Петровић. Као основни извор, из кога су ексцерпирани сви глаголи, послужио је *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, а у случајевима када у њему нису пронађене одговарајуће потврде, као контролни корпус коришћен је *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ.

тежи се рашчлањивању афективног значења на основне компоненте које указују на процес остваривања и евентуалног усмеравања, односно преношења емоције на предмете и појаве у нејезичкој датости. Рашчлањивање афективног значења подразумева примену семантичког језика, како га назива Ј. Апресјан (1974). Тај семантички језик или метајезик располаже ограниченим бројем средстава која функционишу у прецизно утврђеном систему. Његов речник обухвата ограничен број јединица, које се у зависности од семантичке структуре глагола организују по одређеним принципима. Тзв. метајезичка средства одликује „испражњена“ семантика, што им омогућује да учествују у дефинисању значења глаголских лексема. Појам „испражњена“ подразумева да свака реч у метајезику има увек само једно значење, и то најчешће основно; то значи да је реч у метајезику, по правилу проста, основна или граматички дериват (а он обухвата цео семантички садржај речи која му је у основи).

4.1. У семантичкој интерпретацији глаголских лексема којима се означавају емотивни процеси користи се глаголска реч *имати*, односно реч *стећи* за указивање на свршеност. При семантичкој анализи глагола којима се указује на посебна емотивна стања употребљава се глагол *бити*, односно *наћи се*, а у појединим случајевима, што зависи од творбене структуре саме глаголске лексеме, и глагол *поси(ја)ти*. Уколико је неопходно назначити да до појаве једног осећања долази тако што га неко (или евентуално нешто) узрокује, тада се уз такав глагол употребљава фактитивна форма *(у)чинити да* за указивање на евентуалну интенционалност, односно форма *изаз(и)вати* уколико се интенционалност не подразумева.

Осим наведених глагола, у речнику овог метајезика налази се и девербативна именица *осећање*, односно синтагма *емотивно стање*. За чланове који су повезани емотивним доживљајем исказаним глаголском лексемом користе се неодређене заменице *неко*, *нешто*. Усмереност емоције према спољашњем свету изражава се предлогом *према* + Дат, а остале врсте односа најчешће предлошко-падежним конструкцијама *на* + Акуз и *у* + Лок.

У поступку дефинисања глаголског значења требало би поштовати основни принцип, који подразумева да се глаголи истог семантичког модела дефинишу на једнообразан начин, тј. да се опишу истим метајезичким средствима. Једини варијабилни члан у тој дефиницији био би онај који упућује на емоционални садржај (љубав, страх, мржњу, изненађеност, нервозу итд.).

4.2. Упрошћени приказ односа између семантичке и еквивалентне метајезичке структуре могао би се представити на следећи начин:

релације међу семантичким компонентама	лексичка презентација семантичких односа (семантички језик или метајезик)
$H_e \rightarrow C_e \rightarrow O_e$	НЕКО имати/стећи осећање према НЕКОМЕ, НЕЧЕМУ

Када би се ови принципи применили на већ поменути глагол *волећи*, његова дефиниција основног значења у валенцијском речнику изгледала би овако: 'имати осећање љубави или наклоности према некоме, нечему'.

На основу такве дефиниције значења лако се може успоставити валенцијска структура глагола. За њено обележавање могу се применити валенцијске формуле у којима би били садржани подаци о морфолошком и синтаксичком лику допуна, њиховом категоријалном обележју живо/неживо, прелазности глагола итд., уз обавезно присуство примера који илуструје наведене валенцијске карактеристике.

4.3. За глагол *волећи* одредница у описаном семантичко-синтаксичком речнику изгледала би овако:

волет импф.⁶

1. *имајџи осећање љубави или наклоности према некоме, нечему*

а) $N^1_{\text{Nom}/+} + V_{\text{tr}/I} + N^2_{\text{Acc } /+, -}$

О тек воли учитеља Грују, — никад га неће обићи, а да не сврати (Глиш. 1, 80).⁷ Страсно је волео крушке, као медвед (Весел. 6, 17).

б) $N^1_{\text{Nom}/+} + \text{не} + V_{\text{tr}/I} + N^2_{\text{Gen}/+}$

Али ја ниједне друге осим тебе не волим, ја се не могу другом оженити. *Вес.*

в) $N^1_{\text{Nom}/+} + V_{\text{tr}/I} + N^2_{\text{Dat}/+}$

Ја јој напоменух Раду ... а она се издаде и вели: Волим му као очима у глави (Тип. 3, 67).

2. *имајџи осећање љубави за нешто, желећи да се деси нешто*

$N^1_{\text{Nom}/+} + V_{\text{tr}/I} + \text{да} + \text{C}I^2$

Ја баш волем да он чује све, за то сам га и позвао (Весел. 6, 198). Ја сам волела да од вас ништа не тражим. *Цар М.*

⁶ Разрешење скраћеница: **N** — номинална допуна; **Nom, Gen, Dat, Acc, Instr, Loc** (у индексу) — номинатив, генитив, датив, акузатив, инструментал, локатив; **V** — глагол; **tr, intr** (у индексу, уз глагол) — транзитиван, интранзитиван; **I, II, III** (у индексу, уз глагол) — семантичка група којој глагол припада; **C** — комплемент (допуна); **Inf** — допуна у инфинитиву; **да + Prez** — допуна у конструкцији са презентом; **CI** — клауза; **CI_{subj}** — субјекатска клауза, **CO_{obj}** — објекатска клауза; **Ag** — агенс; **пф.** — перфективни, свршени вид; **импф.** — имперфективни, несвршени вид; **итер.** — итеративан, учестали глагол; **1, 2 ...** (у експоненту) — број и редослед допуна; **в.** (у дефиницији) — *видети* значење лексема на коју се упућује; **уп.** (у дефиницији) — *ујоредиши* са значењски сличном лексемом; **/+, /-** (у индексу, уз ознаку за падеж) — *живо (+/-)*; **→, ←** — имплицира; **/, //** — алтернација двеју конструкција, при чему се први знак употребљава да укаже на алтернацију у оквиру једне допуне (најчешће између инфинитива и конструкције *да + презент*, односно између везника *да/како/што* или ознака за падеже), док се другим упућује на алтернацију двеју или више различитих допуна.

⁷ Примери којима су илустроване валенцијске вредности глагола преузети су из *Речника Матиче српске, Речника САНУ* или их је саставио аутор рада, што је означено симболом (А).

3. *имати осећање задовољства, уживајући у некој активности*

$$N^1_{\text{Nom}/+} + V_{\text{tr}/\text{U}} + C^2(\text{Inf} / \text{да} + \text{Prez}) (Ag_1 = Ag_2)$$

Волим путовати (А).

4. *имати осећање веће наклоности или привржености према некоме, нечему*

$$N^1_{\text{Nom}/+} + V_{\text{tr}/\text{U}} + N^2_{\text{Dat}/\text{Acc} /+,-/} // C^2(\text{Inf} / \text{да} + \text{Prez}) (Ag_1 = Ag_2)$$

Волела је њему сиромашном него неком богатијем (А). Казао је да воли Олгину прсту него ли читаву имућу (Тор. С. 12, 597). Волим тебе него све благо овог света (А). Отац је волео парче хлеба него читаву ћурку (А). Ми воледосмо прегорети и постојбину, него слободу своју! (Ил. Ј. 4, 398). Волим да одлежим једно запаљење плућа него једну министарску кризу. *Нуш*.

5. Овакво представљање валенцијских особености глагола веома је корисно јер се аутоматски добијају подаци о најважнијим карактеристикама допуна са којима глагол ступа у непосредну везу. Тако се на основу наведене формуле може јасно видети да субјекатску позицију глагола *волећи* увек попуњава лексема која има обележје живо */+/, тј.* која представља биће, што је сасвим разумљиво, будући да су душевна стања својствена углавном човеку, а да се у функцији објекта може наћи лексема која има оба обележја (и живо */+/* и живо */-/)* , што практично подразумева употребу и различитих морфосинтаксичких средстава.⁸ Које ће од ових средстава бити употребљено, зависи искључиво од значењских нијанси самог глагола.

5.1. Другачија је ситуација, међутим, код глагола *осећати* (*осећајући*), који се сматра прототипом афективних глагола. Разлагањем глаголског значења на основне елементе за наведени глагол могла би се успоставити дефиниција: 'стећи (имати) осећање'. Тиме се долази до закључка да је семантички садржај овог глагола, условно речено, „празан“ и зато он при структурирању реченице настоји везати за себе појам који ће тај садржај употпунити. Стога, лексема која се јавља у улози десне допуне овог глагола, у ствари, експлицира његов предметни садржај. У функцији десне допуне уз овај глагол јављају се углавном апстрактне лексеме (туга, патња, страх и сл.): *осећајући њугу, њајућу, стирах* итд. Овакве синтагме с глаголом ослабљеног значења и најчешће девербативном именицом (која то значење употпуњује) представљају неку врсту декомпонованог предиката:⁹ *осећајући њугу = њуговајући, осећајући њајућу = њајућући, осећајући стирах = стирховати, осећућући узнемиреност = узнемирујући се, осећајући радост = радовајући се* итд.

⁸ Да ли ће се уз глагол наћи облик *некога* или *нешто*, зависи искључиво од његовог лексичког значења (Ивић 1995: 121).

⁹ Како наводи М. Радовановић (1990), декомпоновани предикат је сваки двочлани предикат који садржи глаголску копулу или глагол непотпуног значења и девербативну именицу, а резултат је двоструког процеса: 1. номинализовања предикације и 2. екстракције вербалног елемента из номинализоване предикације.

Дакле, самим глаголом *осети́ти* никада се не спецификује врста емоције. То се чини увођењем апстрактне лексеме у беспредлошком акузативу или употребом глагола чији семантички садржај даје податак о томе (као што су *воле́ти*, *мрзе́ти*, *весели́ти се* итд.). Само у случајевима када овај глагол значењски постане близак глаголу *и́редосеи́ти* (*и́редосећа́ти*), с његове десне стране може се појавити клауза или њен кондензатор, нпр. *Немци су осети́ли да се данас и́припрема наш и́рошљивнапад*. Дед. В.¹⁰

5.2. Дакле, као што је анализом утврђено, глагол *осети́ти* (*осећа́ти*), за разлику од глагола *воле́ти*, са своје десне стране не може бити допуњен именицом која означава биће. Ако би се евентуално то остварило, онда би се обавезно морао укључити у информацију још неки додатак, нпр.: *Она га је осети́ла у својој близини* (*Она је осети́ла да је он у њеној близини*), односно био би имплициран неки садржај као уз глагол перцепције са експлицираним објектом.¹¹

Овај глагол у валенцијском речнику требало би представити на следећи начин:

осетити пф.

1. *сће́ћи* *какво осећање*

$$N^1_{\text{Nom } /+} + V_{\text{tr}/U} + N^2_{\text{Acc/Gen/-}}$$

У том тренутку осетила сам страх (А). Много је јада и горчине он због тога осетио. *Вес*.

2. *сће́ћи* *какав и́редосећај* (уп. **предосетити**)

$$N^1_{\text{Nom } /+} + V_{\text{tr } //} + \text{да} + Cl_{\text{obj}}^2$$

Немци су осетили да се данас припрема наш противнапад. *Дед. В*.

6. Да резимирамо: изради једнојезичног морфосинтаксичког речника у српском језику може се приступити са више различитих аспеката, а понуђени модел представљања валенцијских и рекцијских особености глагола само је једно од могућих решења. Предности овог модела огледају се у томе што он, пре свега, полази од семантичких критерија на основу којих се могу извршити класификације глагола, јер глаголи који показују сличности на семантичком плану испољавају заједничке црте и на синтаксичком плану. Успостављање семантичке структуре глагола представља први корак у процесу утврђивања његових валенцијских вредности. Разлагање на основне семантичке компоненте омогућава лакше сагледавање формалних карактеристика глагола, тј. оних карактеристика које утичу на реченичну организацију. Овакве особености могу бити представљене у морфосинтаксичком речнику одговарајућим валенцијским формулама, које прате дефиниције значења конципиране на један специфичан начин. Глаголима са

¹⁰ О овом типу објекатске допуне в. Ивић (1995).

¹¹ На ту појаву тзв. ситуационе допуне уз глаголе перцепције указала је М. Ивић (1995: 133).

истим или сличним карактеристикама ваљало би приступити на идентичан начин јер би се таквим обједињавањем и повезивањем у мање или веће целине, моделе постигла већа прегледност и бољи увид у најважније типске структурне односе који владају у глаголском систему.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан, Јо. Д. (1974). *Лексическа семантика. Синонимическе средства језика*. Москва: Издање „Наука“.
- Апресјан, Јо. Д., Палл, Э. (1982). *Руски глагол — венгерски глагол. Управлење и сочетаемост*. Будапешт.
- Гортан-Премк, Д. (1977). О неким питањима двојакe глаголске рекције. *Јужнословенски филолог*, XXXIII, св. 1–2. Београд, 237–246.
- Ђукановић, Ј. (1991). Примена модела валентности у српскохрватској лексикографији. *Научни састанак слависти у Вукове дане*, 20, бр. 2. Београд, 191–199.
- Енгел, У. (1980). Способност везивања језичких елемената и поређење језика. Семантички проширен појам валентности и његова применљивост у контрастивној лингвистици. *Зборник радова Института за стране језике и књижевности*, св. 1. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевности, 35–63.
- Енгел, У., Микић, П. (1982). Валентност глагола у речницима. *Зборник радова Института за стране језике и књижевности*, бр. 4. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевности, 287–291.
- Ивић, М. (1995). Искривљање директног објекта у (стандардном) српскохрватском. *Лингвистички огледи*. Београд: Словограф, 113–136.
- Ивић, М. (2002). Нека размисљања о лексикографско-лексиколошким проблемима. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ — Нови Сад: Матица српска, 23–27.
- Иричанин, Г. (1997). Валентност и речник — контрастивно поређење (немачки — српски) према зависности граматицком моделу манхајмске школе на примерима глагола са препозиционалном допуном. *Научни састанак слависти у Вукове дане*, 26, бр. 2. Београд, 441–448.
- Киршова, М. (1997). Нека запажања поводом структуре рекцијског речника. *Научни састанак слависти у Вукове дане*, 26, бр. 2. Београд, 433–439.
- Микеш, М., Јунгер, Ф. (1979). Рекцијски односи у глаголској синтагми. *Контрастивна граматица српског и мађарског језика*, 5. Нови Сад: Институт за мађарски језик, књижевност и хунгаролошка истраживања Филозофског факултета у Новом Саду.
- Михајловић, Ј. (1998). Рекција у двојезичним речницима руског и српског језика. *Славистика*, год. II. Београд, 162–168.
- Мразовић, П. (1979). Развој теорије граматике зависности. *Грамастичка теорија, контрастивне студије и настава страних језика*, св. 1. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевности Филозофског факултета, 7–67.
- Мразовић, П., Вукадиновић, З. (1990). *Грамастичка српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци: Издавачка књижевност Зорана Стојановића — Нови Сад: Добра вест.
- Петровић, В. (1986). Принципи за израду речника глаголских допуна у српскохрватском језику. *Књижевност и језик*, XXXIII, бр. 3–4. Београд, 10–17.
- Петровић, В., Дудић, К. (1989). *Речник глагола са грамастичким и лексичким доунама*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства — Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Петровић, В. (1993). Прилог класификацији допунских конструкција у српскохрватском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XVI/2. Нови Сад: Матица српска, 109–132.

- Радовановић, М. (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића — Нови Сад: Добра вест.
- Самарија, М. (1986). Допуне у савременом хрватском књижевном језику. *Радови Завода за славенску филологију*, 21. Загреб, 1–32.
- Станојичић, Ж., Поповић, Љ. (1992). *Граматишка српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства — Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Тенџер, Л. (1988). *Основи структурног синтаксиса*. Москва: „Прогресс“.
- Тополинска, З. (2002). Шта тражим у речнику? *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ — Нови Сад: Матица српска, 33–37.

S u m m a r y

Gordana Štrbac

A TYPE OF MORPHOSYNTACTIC DICTIONARY

Compilation of a morphosyntactic dictionary which would describe valence of Serbian verb requires setting of certain principles. Semantics criterion as starting point in this process appears justified, because the verbs with the same semantics have the same formal characteristics.

The first step in this process is to establish the semantics structure of verb. The semantics structure is the one that influences the valence characteristics of verb. In described morphosyntactic dictionary valence formula and the definition of verb's meaning reflect the appropriate semantics structure.

НЕНАД ИВАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ЗНАЧЕЊА ИЗВЕДЕНИХ АПСТРАКТНИХ ИМЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (на материјалу из Речника САНУ и Речника МС)

У раду се истражују творбени и семантички аспекти изведених апстрактних именица у српском језику. Анализом процеса творбе различитих типова ових именица издвојени су фактори који утичу на формирање њихове семантичке структуре. Дата структура је затим изложена у другом делу рада, где су, на основу лексикографских дефиниција у описним речницима САНУ и МС, изведене апстрактне именице систематизоване према типовима односа између творбених основа и форманата.

Кључне речи: лексичко значење, описни речници српског језика, изведене апстрактне именице, творбена основа, творбени формант.

1.1. Изведене апстрактне именице, које у српском језику настају суфиксалном творбом од именица, придева и глагола, данас чине најбројнији скуп лексичко-семантичке групе апстрактних именица у целини. Велика бројност ових именица последица је творбене супстантивизације (поименичавања) апстрактних појмова који су садржани у различитим морфолошким класама речи.¹ То значи да се именице настале (префиксално-)суфиксалном творбом најчешће поимају као резултат семантичке транспозиције других врста речи (неизведених апстрактних именица, именица конкретног значења, придева, глагола, па и прилога). Производи тог процеса транспозиције јесу, дакле, изведене апстрактне именичке речи са сопственим граматичким, семантичким и синтаксичким обележјима. Семантичка структура ових именица, посматрана на материјалу наших великих описних речника (САНУ и МС) предмет је највећег дела нашег рада.

1.2. Семантички и граматички посматрано, поменуто својство ступања у процес семантичке транспозиције отвара једно важно питање везано за апстрактну лексику, које ћемо на овом месту само дотаћи. Ради се, наиме, о граматичкој природи апстрактних лексема, која, како се чини, тежи томе да буде искључиво именичка. Доказе за ову тврдњу налазимо у самом процесу смисаоног и лексичког уобличавања

¹ Да би се потцртала њихова разлика од изведених, неизведене апстрактне именице се, стога, понегде у литератури називају још и „изворним“.

апстрактних појмова, током којег их говорници, у највећој мери, супстантивизују — путем суфиксалне (ређе префиксално-суфиксалне) творбе. На овај начин формирају, творбени тип изведених апстрактних именица утире пут даљем ширењу деривационог процеса на нове лексеме (Тјапко 2005: 100 и д.).

1.3. У току творбе изведених апстрактних именица, значење њиховог творбеног форманта комбинује се са значењем творбене основе.² Многа неразјашњена питања око овог споја, која укључују и недостатак јасно дефинисаних семантичких критеријума за проверу конверзије и лексикализације као појава сродних суфиксалној творби (Тафра 2005: 101–102 и 118–119), замагљују детаљно сагледавање односа две наведене компоненте. Ипак, Чернејко (1997: 225–226) упућује на закључак да се у процесу творбе, денотативном значењу именице, додаје или глагола који стоје у основи апстрактне именице, придодaje сигнификативно значење њеног творбеног форманта.³ Тада долази до појаве да су, у семантичкој структури овако изграђених именица, доминантне сигнификативне семе као непроменљиве семантичке компоненте творбеног типа, са којима се слажу подређене денотативне семе различитих појмова који са њима улазе у процес транспозиције.

На ову тврдњу ћемо, ипак, ставити две ограде. 1) Споменути превага у значењу коју поседују творбени форманти над творбеним основама, ипак, није у једнакој мери изражена код свих изведених апстрактних именица. Она пре свега зависи од контекста у којем је именица употребљена, а познато је да готово и не постоји код именица које као мотивну реч имају глагол. Апстрактне именице изведене од глагола задржавају највише семантичких и граматичких особина своје творбене основе, што мотивише њихово формално-граматичко одвајање од остатка апстрактних изведених именица (в. т. 1.4. и 1.5.). 2) Са друге стране, одређена група творбених форманата апстрактних лексема не поседује чисто сигнификативне, већ и конотативне, експресивне компоненте значења. Такве су, на пример, именице изведене формантима *-нја*, *-штина* или *-лук*, код којих преовлађују конотативне семе. Веома тесна повезаност, као и узајамно надопуњавање мотиватора експресије и апстракције у оваквим случајевима маркирано је у описним речницима квалификаторима функционално-стилске вредности (Ристић С. 2002: 95). Тако, на пример, именице изведене суфиксом *-штина*, редовно бивају оквалификоване као *ћрезр(иве)*, *ћеј(орашћивне)*, *аугм(еншћашћивне)*, *ћогрд(не)* и сл. Други начин за истицање експресивности изведених апстрактних именица садржан је у самој лексикографској дефиницији (на пример, лексема *мајсторија* дефинисана је формулацијама вредносног значења: *лукаво изведен ћосћућак*, *лукаво смишљено и вешћо изведено дело*, и синонимима *лукавсћиво*, *ћрећредења-*

² Да бисмо означили елементе творбе речи, у раду ћемо се служити искључиво појмовима „творбена основа“ и „творбени формант“.

³ Под термином *сигнификаћ* подразумевамо заједничко диференцијално обележје апстрактних именица одређеног творбеног типа, а под термином *деношћ* њихово индивидуално лексичко значење.

иштво, смицалица, марифетлук (Р. САНУ 1. б.); а лексема мајсторство, у истом речнику, неутралнијим формулацијама типа: *савршена вештина, вичност у каквом послу, највиши домаћи востигнути у неком стваралаштву*, и синонимима *рутина* и *савршенство* (Р. САНУ 1.).

1.4. Већ је споменуто да именице изведене из глагола поседују посебну семантичку структуру, која их разликује од остатка изведених апстрактних именица.⁴ Основна одлика овог типа именица јесте исказивање „процеса опредмећене (глаголске) радње или стања“ (Терзић 1969: 36). Поред других елемената значења, примећујемо да се у овом поименичењу глаголске радње, најчешће, имплицитно подразумева и њен вршилац: *освештање, бомбардовање, скакање* и сл. То ове именице чини погодним за употребу у оним функционалним стиловима који захтевају пре свега економичан и тачно формулисан израз: у пословно-канцеларијском и новинско-публицистичком (Терзић 1969: 85). Такође, то их и разликује од осталих изведених апстрактних именица, што, као што је већ речено, мотивише њихово граматичко и смисаоно одвајање у засебан скуп. Тако, на пример, у Барић 1997, „радне именице“ изведене од глагола описују се одвојено од „апстрактних, мислених“, тако да се стиче утисак како именице ових двеју творбених основа не припадају истом значењском пољу.

Особина глаголских именица да показују „апстрактну безвременску глаголску радњу у самосталној употреби“ (Терзић 1969: 45), омогућава њихово свођење на ограничен број заједничких значења, чему не подлежу остале изведене апстрактне именице. Стога се и у речницима апстрактна значења ових именица не дефинишу, већ се оне упућују на глагол из којег су потекле. Велико је питање, међутим, да ли би њихова семантичка анализа и лексикографска обрада у описним речницима, пре свега у Речнику САНУ, изнедриле тек основне семантичке компоненте глагола који им леже у основи, или пак засебне значењске структуре. До њиховог дефинисања, за сада, долази тек у случајевима конкретизације значења. Имајући у виду све наведено, у начелу се слажемо са О. Ристић (1969: 44–45) када тврди да „апстрактне именице ... означавају разне процесе или резултате глаголских радњи, затим стања, расположења, осећања, особине и слична значења у вези и са глаголима и са придевима ... што значи да именице образоване од глагола и придева имају додирних тачака и да се својим значењима преливају једне у друге“. Иако их, дакле, сврставамо међу апстрактне, ипак ћемо одвојити именице са глаголском основом у засебан одељак, пре свега због наведене способности њиховог свођења на заједничка значења.

1.5. Као што видимо, дефинисање изведених апстрактних именица у описним речницима представља посебан проблем, коме треба посветити нарочиту пажњу. Типском поступку за обраду именица са глаголом у основи можемо придружити препоручени поступак обраде

⁴ Овде се позивамо пре свега на подврсту глаголских именица „са значењем процеса глаголске радње“, типа *иливање, њевање, улегнуће, предузеће* (Терзић 1969: 34), код којих је дата разлика најјаче изражена.

осталих изведених апстрактних именица, који је, барем у теорији, такође типски: у Упутствима за израду великог описног речника САНУ, предлаже се да се њихова значења дају општом дефиницијом и синонимима: „Чл. 260: За апстрактне именице на *-ост*, *-ство*, *-ота*, *-оћа*, *-ина*, и сл. давати најпре општу дефиницију: особина (или стање, или стање и особина, или својство) онога који је ... онога што је ... (ту долази придев који је у основи те апстрактне именице), па евентуално додати 2–3 синонима ради допуне дефиниције“. И овде, тек резултативна, односно конкретизована значења ових именица наводе се засебно: „Апстрактне именице могу имати и резултативно значење, па је за такво значење потребно увести засебну тачку и дефиницију“. Колико год да свођење апстрактних значења именица на један образац повољно утиче на економично лексикографско маркирање читаве те групе, примећујемо како, на срећу, дефиниције апстрактних именица у нашим описним речницима махом излазе из оквира оваквог начина описивања: поред већ поменутих квалификатора који истичу њихову експресивност, уочили смо да се дефиниција именица неких творбених типова (уп. нпр. *-ота* : *-штина*) увек допуњава синонимима тачно одређених творбених типова, или упућује на њих (*-ота* са *-ост*; а *-штина* са *-лук*)⁵; као и чињеницу да се, генерално, апстрактне именице врло ретко строго дефинишу тако како је прописано: мотивисана великом количином прикупљене грађе, њихова лексикографска дефиниција врло често излази из заданих оквира. Све ово чини наше описне речнике значајним полазиштем при идентификацији значења разних творбених типова изведених апстрактних именица.

1.6. Апстрактне именице са именицама и придевима у основи поделили смо на три целине, према оним компонентама значења њихових творбених форманата за које сматрамо да играју највећу улогу у одређењу значења именице у целини (што, разуме се, не искључује постојање прелазних категорија). У прву целину сврстали смо *именице неутралне коноџације*, са творбеним формантима *-ост*, *-ина*, *-ство*, *-оћа*, *-ота*, *-ба*, *-ило* и *-је*; у другу, *именице експресивне коноџације* (у највећем броју случајева негативне експесије): *-штина*, *-лук*, *-ија*, *-отиња*, *-еж*; док се у трећој налазе именице са творбеним формантима који су задужени за грађење *интернационализама*: *-изам* и *-ија*. Апстрактне именице које у основи имају глаголе одвојене су у засебну целину.

Именице неутралне коноџације

2.1. Именице изведене формантом *-ост*, које су у Речнику САНУ и Речнику МС представљене са више од 7500 обрађених лексема, представљају водећи творбени модел *nomina abstracta attributivitatis* у савременом књижевном језику. Велика бројност ових именица, међутим, појава је новије природе, будући да Вуков *Рјечник* из 1818. годи-

⁵ Поменута појава сведочи о синонимији творбених форманата апстрактних лексема, о којој су већ писали Ристић О. 1969 и Бошковић 1978.

не броји тек 36 лексема на **-ост**, које се у *Рјечнику* по бројности чак налазе иза именица на **-ина** и **-ство** (Тјалко 1997: 264).

Именице изведене уз помоћ форманта **-ост** махом означавају:

а. Истицање особина, стања и појава, затим моралних особина и душевних својстава (позитивних или негативних), способности, ставова и сл., који су садржани у мотивној речи: *јестивости, нагости, благости, безобразности, верности, гийкости, лаконости, људскости, нестијалности, ошторности, њодлости, њравичности, рајтоборности, сийидљивости, жгољавости, млишавости, човекољубивости, љигавости, њокварености*;

б. осећања, емоционална и ментална стања или расположења која прате одређене животне ситуације: *блажености, жалости* (Р. САНУ 1. а.), *радости, веселости, немилости, слабости, узбуђености, шашавости* и сл.;

в. објективно неизмерљив, индивидуално перципиран период времена који се проводи у једном одређеном стању: *младости, сшарости, жалости* (Р. САНУ 1. б.), *ѡрошлости, садашњости, вечности*.

г. Значење именица овог творбеног типа с временом почиње да се проширује и на свет конкретних појмова (Клајн 2003²: 179; Драгићевић 2001: 26). Код појединих лексема на **-ост**, запажа се развој конкретног именичког значења, примарног или секундарног. Примарно конкретно значење ове именице поседују када упућују на конкретне, физичке појмове (на пример, *свейлости* и *ѡечности*); док се именице *младости* или *сшарости* (у значењу скупа особа одређене старосне групе) или *благости, нежности, глупости* (у значењу поступка) конкретизују метонимјским трансформацијама, те је код њих конкретно значење контекстуално условљено, и јавља се напоредо са апстрактним.

2.2. Апстрактне именице изграђене уз помоћ форманта **-ство** у српском језику такође су веома бројне. Гранање значења овог творбеног типа зависи најпре од његових мотивних речи које, према Чернејко (1997: 32) имају опште значење скупности, потенцијално неограниченог мноштва — па га, према том критеријуму, можемо разврстати на следеће именичке групе:

а. са значењем особина, стања, схватања и поступака у вези са карактерно-емоционалним склопом људске личности. Услед свега овога, оне се најчешће употребљавају субјективно: *дивљаштво, мајсторство, дамство, мекушиство, достојанство, јунаштво, неверство, ѡриѡворство, неваљалство, мужанство, ѡифѡинство*;

б. са значењем привремених или трајних стања у којима се неко објективно налази: *ројство, заробљеништво, чланство, деѡињство, богаштво, ѡодсшанарство, сусшанарство*;

в. са значењем (професионалних) делатности, вештина, занимања, често и привредних грана, дефинисаних мотивном речју: *новинарство, аѡѡѡекарство, банкарство, кулинарство, воћарство, рајарство, рибарство, виноградарство, ранарство, лимарство, ѡилимарство, ѡодрумарство, шумарство*;

г. са уопштеним значењем активности: *сшваралаштво, ѡрегалаштво, ѡосредништво*;

д. са значењем звања, чинова, титула, функција и других служби: *власителнстџво*, *десјојстџво*, *калуђерстџво*, *џајстџво*, *џоглаварстџво*, *стџарешинстџво*;

ђ. са значењем узајамних односа и веза између људи, уз истовремено значење стађа проистеклог из тог односа: *џобрајтџмстџво*, *брајстџво*, *џријатџелстџво*, *сродстџво*;

е. са значењем колектива, те подзначењем национално организованог колектива: *свештџенстџво*, *грађанстџво*, *сељашџиџво*, *раднџиџиџво*, *чиновнџиџиџво*; *срџстџво*, *хрвајстџво*, *јеврејстџво*;

ж. са значењем филозофских праваца, идејних погледа, општеполитичких опредељења, верских покрета или струја: *богомилстџво*, *џро-свештџиџелстџво*, *хегелџјанстџво*, *левџичарстџво*, *сектџаџиџво*, *џаганстџво*, *каџтоличанстџво*, *мухамеданстџво*, *муслиманстџво*, *иконоборстџво*, *киџоборстџво*.

з. Именице са значењем установа, које су метонимијски конкретизоване, такође представљају бројни скуп у оквиру овог творбеног типа (Клајн 2003²: 187): *начелстџво*, *министџарстџво*, *џредседнџиџиџво*, *застџуйнџиџиџво*.

2.3. а. Формант **-ина** служи за извођење оних апстрактних именица које су углавном мотивисане значењем описних придева. Такви су примери *бистџрина*, *близина*, *џојлина*, *веђина*, *жусџџрина*, *врлина*, *вешџина*, *милина*, *силина*, *дебљина*, *ведрина*, *горчина*, *љуђина*, *брзина*, *бистџрина*, *јачина*, *стџарина*, *давнина* и други. Стога, оне најчешће бележе значење особине, својства или стађа означеног придевом (ређе прилогом) који им лежи у основи. Међутим, овај формант није нарочито продуктиван у творби апстрактних именица, а, сразмерно томе, ни у творби именица са значењем људских особина, које су у овом творбеном типу изражене само у мањој мери (Драгићевић 2001: 147).

б. Већ је примећено (Драгићевић 2001: 147) да многе од именица на **-ина** развијају и конкретна значења, у циљу изражавања предмета или појава које садрже особину исказану мотивном речју. Један од најмаркантнијих случајева јесте онај са просторно мотивисаним значењем именица: у примерима *кривина*, *џусџојољина*, *стџрмина*, *чисџина*, којима се означава физичко пространство, значење је сасвим конкретизовано; код именице *дивљина* оно се јавља напоредо са апстрактним, што је случај и са именицама *висина*, *дебљина*, *ширина*, *дубина*, којима се означавају димензије предмета, али и конкретна растојања у физичком свету.

в. У случајевима када се јавља конкуренција овог са другим творбеним формантима апстрактних именица (**-ост**, **-ођа**, **-ота**), долази до семантичке диференцијације творбених типова, те именице на **-ина** развијају конкретна значења, а именице изведене другим формантима — апстрактна: „*сировина* је сиров, непрерађен материјал, а *сировост* особина, *јаловина* је јалова земља, а *јаловост* — особина“ (Драгићевић 2001: 147). Изузетак од овог правила представља усамљени однос *џојлина* : *џојлођа*.

2.4. а. Истраживање спроведено на корпусу лексема у Речнику САНУ и Речнику МС показало је да су творбени форманти за грађење апстрактних именица **-оћа** и **-ота** ту заступљени у готово подједнакој мери. Међутим, именице на **-ота** дефинишу се у највећем степену њиховим синонимима који имају творбене форманте **-ост**, **-ина** и **-оћа** (**јаснота**: *в. јасносћ*; **глувота**: *в. глувоћа*; **пустота**: *пустош, празнина*; **висота**: 1. *в. висина*; 2. *дубокомисленост, айстракћност*; **теснота**: *тесноћа*; **самота**: *самоћа*; **топлота**: = *топлина*; **врелота**: *врелина*), уз појаву проширивања речничке дефиниције тек код најфреквентнијих лексема (*лејоћа, чистоћа, нагоћа, благоћа*), и то на значења осећања, утиска, доживљаја, моралног стања — где се, готово редовно, јавља и њихова метонимијска конкретизација. Са друге стране, код именица са творбеним формантом **-оћа** чешће се јавља развијена дефиниција, организована око семантичке компоненте стања или особине (*лакоћа, мекоћа, шанкоћа, крајкоћа, рејкоћа, илјикоћа, џрудноћа, самоћа, тврдоћа, лакоћа, чистоћа, мирноћа, слиоћа, илахоћа, чврстоћа*), готово без синонимијског упућивања на именице са формантом **-ота**.

б. О пореклу ова два форманта и њиховом међусобном односу пише Бошковић (1978: 150–151), где утврђује семантичку истоврсност именица изведених помоћу њих. Тврдња да се формант **-оћа** јавља у далеко већем броју случајева од форманта **-ота** (Клајн 2003²: 183), са могућим образложењем да се ради о форманту млађег порекла (Бошковић 1978: 153), ипак не може бити подржана простим упућивањем на број ових именица, који је, како смо утврдили, у речницима готово истоветан — већ пре на њихову семантичку структуру и статус у описним речницима. Именице на **-ота** не обрађују се према упутствима за дефинисање апстрактних именица, нити им се дефиниција проширује, већ се њихово значење синонимима усмерава ка именицама других творбених типова. Стога је тешко утврдити нијансе у значењу овог творбеног типа. Именице на **-оћа**, са друге стране, имају стабилнију семантичку структуру и, према томе, и ширу лексикографску дефиницију, односно сразмерно мањи број синонимских дефиниција у речничкој грађи — што знатно олакшава њихово одређење према посебним значењима.

2.5. Уз помоћ форманта **-је** граде се именице које имају апстрактна значења у следећим случајевима:

а. Када је њихова мотивна реч придев, те оне тада обично означавају људске особине, стања или осећања (*здравље, веселе, џошћење, гостољубље, родољубље; обиље, сујеверје, лицемерје, безумље*).

б. Горњим значењима именица с придевом у основи можемо придружити још и она која у себи садрже значењске компоненте времена (*стиолеће, џојушарје, џовечерје*); поступка или поступања (*безделе, насиље*); те стања или околности у друштву (*безакоње*).

в. Црквенословенски формант **-ије**, као еквивалент форманта **-је**, у епохи црквенословенског језика служио је за творбу апстрактних именица махом везаних за црквену сферу живота: *жииције, бденије*,

знаменије, обретиеније, њреображсеније, безлобије, владичестивољубије, другољубије, само су неке од њих.

2.6. Уз помоћ творбених форманата *-да* (*њравда, кривда, нењравда, исњравда*) и *-оба* (*злоба, његоба, ругоба, њескоба, сњрахоба, његоба, сеоба, деоба*) придодатих придевским основама, граде се апстрактне именице са значењем придева који им лежи у основи. Ове именице, у својој речничкој дефиницији, најчешће садрже напоре изложена апстрактна и конкретна значења. Код именица датих творбених типова, једно од значења (апстрактно или конкретно) јавља се као семантичко полазиште, за којим следи оно друго; уп. нпр. **неправда**: 1. *нењраведно, нењравично, нехумано или незаконито дело, чин*; 2. *сњање без њравде, одсуство, нењостојање њравде, њраведности, њравичности*; или **ругоба**: а. *ружноћа*; б. *ружна особа, наказа*.⁶

2.7. а. Формантом *-ило*, придодатом на основу описних придева, граде се апстрактне именице са значењем придева у основи, попут: *дрхњавило, бљешњавило, шашавило, мрхњавило, грозњило, бесњило, буњило, бенавило, блисњавило*.

б. У посебну групу издвајамо именице са значењем боја, код којих преовлађују конкретна значења (*црвњило, њлаветњило, модрњило, шарњило, сивњило, зелњило, белњило*).

У речницима, ове се именице најчешће дефинишу својим синонимним еквивалентима на *-ост*, уз појаву конкретног значења као секундарног (уп. **блисњавило**: 1. *в. блисњавости*; 2. *оно шњо се блисња (злашњо, драго камење и сл.)*).

Именице експресивне коноћације

3. Како је већ споменуто, именице експресивне конотације имају двојаку семантичку функцију: поред пружања обавештења о нечијем поступку или поступцима, чину, начину размишљања и деловања, моралним ставовима и сл. садржаним у њиховом денотативном значењу, оне истовремено служе и за истицање говорниковог негативног става према исказаном денотату.⁷ Значај говорниковог става најчешће доминира над значајем обавештења које је исказано именицом. Стога је значење самих изведених именица експресивне конотације двојако условљено: поред избора творбеног форманта, оно је у великој мери одређено и избором мотивне речи која им стоји у основи. То значи да говорници заузимају негативан став само према појмовима одређене

⁶ У свим оним случајевима када творбени модел именица бележи и апстрактна и конкретна значења, за утврђивање степена његове апстракције у контексту најчешће се користи *крићеријум бројивости*. Полази се од тога да именице употребљене у конкретним контекстима могу имати граматичку множину, док оне употребљене у апстрактним не могу, што потврђују и примери из речника (уп. нпр. „Село се побуни с *нењравда*, које је чинио Јуре при вијећању“ (Р. САНУ конкр.) : „На овоме свијету ... краљује насиље и *нењравда*“ (Р. САНУ апстр.).

⁷ Ретки изузеци од овог правила везани су за говорников став, а не за степен експресивности саме именице: у неким случајевима, он је позитиван (в. т. 3.4. а).

врсте, при чему критеријуми за избор тих појмова представљају основ за семантичко одређење датих именица, и најчешће су психолошке и(ли) социјалне природе; али и да овакав однос творбене основе и форманта условљава избор одређених појмова (попут назива етничких групација), који на други начин не би могли да уђу у скуп апстрактних именица у целини.

Метонимијска конкретизација именица експресивне конотације креће се од значења особина и ставова према значењу учињеног поступка. Стога не чуди то да, у датом процесу, именице не само да задржавају елементе своје експресивности већ ту експресивност у великој мери и интензификују.

3. 1. Формантом -штина, односно његовим сложеним варијантама **-овштина/-евштина** и **-уштина**, у српском језику настају апстрактне именице пејоративне конотације, обележене квалификаторима *џре-зр(иво)*, *џеј(орайивно)*, *аугм(енџајивно)*, *џогрд(но)* и сл. Квалификатори ове врсте углавном су присутни у речничким дефиницијама именица датог творбеног типа.

Именице изведене формантом **-штина** најчешће се групишу око следећих мотивних речи:

а. личних именица (имена, презимена, назива појединих организација): *донкиховиштина*, *достојевиштина*, *хамлејтовиштина*, *џиранделовиштина*, *глембајевевиштина*, *мухамедовиштина*, *карамазовиштина*, *гестџајовиштина*, *информбировиштина* — када означавају скуп особина, ставова, поступака сличан датим особама или организацијама у њиховој основи;

б. заједничких именица: *будалаштина*, *лујештина*, *сиромаштина*, *малограђаништина*, *буржујаштина*, *џојовиштина*, *џарџизаништина* — које, поред значења особина или ставова, метонимијском трансформацијом, најчешће могу добити значење конкретног поступка или чина;

в. етничких именица: *немштина*, *лајиништина*, *аустријаништина*, *иџалијаништина*, *американиштина*, *францушиштина* — у значењу негативно реципиране културе и начина живота појединих народа;⁸

г. описних придева негативног значења: *безобраштина*, *неџодоштина*, *лукавиштина*, *рђавиштина* — где формант **-штина** обележава интензификацију негативног значења мотивне речи.

3.2. Један број апстрактних именица изведених уз помоћ форманта **-лук**, према Радић (2001: 66), у стању је да „појачано исказује семантичку компоненту радње, тј. дејства“: *зеленашлук*, *киџошлук*, *лојовлук*, *џроданлук* и сл. Према нашем мишљењу, готово све апстрактне именице на **-лук** данас поседују конотативну компоненту која упућује на пејоративно поимање семантичког садржаја који лежи

⁸ Именице на **-штина** са етницима у основи дефинисане су у описним речницима на два начина: 1) уз помоћ квалификатора *џеј(орайивно)*, *честџо џеј(орайивно)* или *обично џеј(орайивно)*: *немштина*, *иџалијанштина*, *аустријаништина*, *латинштина* и сл., и 2) без помоћи квалификатора: *енглештина*, *француштина*. Према нашем мишљењу, компонента пејоративности ипак је пренета и на другу групу ових именица.

у њиховој основи, у шта се можемо уверити обратимо ли пажњу на избор лексема које улазе у основу овог творбеног типа. Именице на *-лук* се граде:

а. од заједничких именица експресивне конотације: *зврндовлук*, *нићковлук*, *лојовлук*, *лажовлук*, *баксузлук*, *хајдуклук*, *курварлук*, *иасја-лук*, *глујалук*, *дангублук*, *грабежлук*, *дријачлук*. Тада оне имају значење поступака својствених скуповима особа које се могу обухватити њиховим мотивним речима. Примеса пејоративности проширује се, при том, и на оне именице, данас застареле, које су у основи имале вршиоце радње, односно носиоце одређених занимања (*ишљарлук*, *ка-сайдлук*, *шегрљлук*, *чобанлук*);

б. од властитих именица, при чему описни речници бележе само *франковлук*, са значењем поступака сличних поступцима припадника Франкове фашистичке организације;

в. са описним придевима или именицама у основи настају: *не-сџашлук*, *беснилук*, *дивљаклук*, *џроданлук*, *шерешлук*;

г. од глагола се граде *крканлук* и *мазлук*, а од прилога *џабалук*.

3.3. Релативно ограничен број апстрактних именица са значењем поступка, стања, расположења или понашања, експресивно маркираних, изведен је од именичких, придевских и глаголских основа уз помоћ творбеног форманта *-ија*: *ђаволија*, *мајсџорија*, *охолија*, *џогибија*, *хаварија*, *бежанија* и сл.

3.4. а. Уз помоћ форманта *-отиња*, од основа именица и придева, изводе се апстрактне именице са значењем негативних стања: *зеботиња* (*сџтрадање од сџудени*, *хладноће* — Р. САНУ), *голотиња* (*џош-џуна неодевеност џела или његових делова*, *нагост* — Р. САНУ 1. а.), *босотиња* (*сџтање онога који је бос*, *који иде бос*; *сџтање необувених ногу* — Р. САНУ 1. а.), *сувотиња* (*сџтање кад се од невоље мора јести само џосна храна* — Р. МС 1), *чамоџиња*, *сироџиња*, *глујоџиња*, *лошоџиња* и сл. Позитивно значење, такође експресивно маркирано, има само мали број именица на *-отиња*, попут: *лејоџиња*, *красоџиња*, *јакоџиња* и *благоџиња*.

б. Веома је уочљива склоност овог творбеног типа према метонимјским трансформацијама, тако да се конкретно значење именица на *-отиња* у описним речницима савременог језика јавља напоредо са апстрактним. Тако, на пример, именица *сувотиња* у Р. МС се под 2. дефинише као *гладан човек*, *гладница*; а именица *босотиња* у Р. САНУ под 2. као *бос*, *сиромашан свџт*, *сироџиња*, уз истовремено задржавање елемената своје експресивности.

3.5. а. Апстрактне именице пејоративне конотације настају у српском језику и уз помоћ творбеног форманта *-еж*. Како се углавном граде од глагола несвршеног вида (при чему је понекад тешко различити налази ли им се у основи глагол или придев), оне служе за означавање мање или више негативног става говорника према некој радњи која се врши, одвија пред његовим очима: (*користио*)*грабеж*, *гадеж*,

*срамеж, дремеж, гњавезж, глибежж, смрдеж, лавезж, бридеж, мр-
твежж, врвежж, мајежж.*

б. Именице које као мотивну реч имају придев, показују велику склоност ка конкретизацији метонимијским путем: *гњилезж, сийнежж, слабежж, младежж, лудежж.*

Именице са интернационализмима у основи

4. Апстрактне именице које су настале процесом творбе из придева интернационалног порекла, групишу се око неколико специфичних творбених форманата, од којих су најфреквентнији **-изам** и **-ија**.

4.1. Именице изграђене уз помоћ форманта **-изам** веома су бројне, и значењски се могу поделити на следећих неколико целина:

а. именице које означавају специфичну особину, појаву или стање постојања: *алтируизам, егоизам, цинизам* (особине); *снобизам, каријеризам, магнетизам* (појаве из живог или неживог света); *хероизам* (стање херојства);

б. именице са значењем политичког, верског или друштвеног уверења заснованих на општим принципима; или на филозофским и религиозним идејама и уверењима појединачца: *ајсолутизизам, империјализам, кайтијализам, колонијализам, комунизам, материјализам, идеализам, социјализам; јеховизам, будизам, њројшеститијизам;*

в. именице са значењем хроничних болести изазваних превеликим дозама неке супстанце: *алкохолизам;*

г. именице које означавају појам лошег опхођења према одређеним социјалним групацијама: *расизам, сексизам;*

д. именице са значењем научног или стручног термина: *србизам, шурцизам, дијалектијизам, силогизам, ашавизам, магнетизам, галванизам* и сл.

4.2. Формант **-ија** такође је веома продуктиван у творби апстрактних именица различитих значења, које у основи имају интернационализме (*демагогија, ексиресија, конфузија, тијранија, њровизија, ревизија, имџлозија, ексџлозија* и сл.). Формант **-(а)ција**, као његова подваријанта, служи за творбу апстрактних именица попут: *дериџација, тијрадиџија, градаџија, инкубаџија, џојталџија, леџација, кристџализаџија, денунџијаџија, иницијаџија, рекреџија, национализаџија* и сл. Многе од ових именица накнадно развијају конкретна именичка значења: *доџијаџија, рејрезентијаџија, формаџија, локаџија* и сл. Будући да се именице овог творбеног типа граде и од придевских и од глаголских основа, можемо их сврстати у обе помепуте класе.

Познато је, такође, да се одређене апстрактне именице (*глобализација, демагогија, тијранија, цинизам, егоизам, каријеризам* и сл.) радо користе као средства експресивизације говорног исказа (Ристић С. 2004: 209).

Глаголске именице

5. Као што је већ утврђено (Терзић 1969, Ристић О. 1969), глаголске именице у српском језику представљају посебну лексичко-граматичку врсту, са општим значењем номинализације глаголске радње, односно апстрактне представе процеса те радње и њеног вршиоца. „Поставља се питање: какву представу у нашој свести оставља права глаголска именица као појам. Пре свега она оставља представу апстрактног протицања радње именички уобличене. Ту апстрактност даје глаголска основа“ (Терзић 1969: 37). Стога је семантика апстрактних именица овог творбеног типа у нашим речницима ограничена на упућивање на њихову творбену основу, тј. на основу глагола из којег су потекле. У српском језику, оне се граде уз помоћ форманата *-ње* (*-ење*), *-ће*, *-ај* (палаталне варијанте: *-љај* и *-јај*), *-ба*, *-идба*, *-(а)к*, *-ка*, *-ица*, *-ња*, *-ет*, *-(и)ло*, *-ација* и других.

Потенцијал конкретизације глаголских именица, у ком процесу се њихова речничка дефиниција такође мења, није незнатан. О томе говори Терзић (1969: 41–42): „(Глаголске) именице ... често могу значити имена предмета, имена објеката радње (имање, решење, здање, предузеће ...). Код извесног броја речи овог творбеног типа, апстрактни вршилац рање постепено се губи, и процес радње прелази у чин, или резултат, или предмет радње. То опредмећивање је очигледно у контексту, а осим тога везано је са категоријом глаголског рода и вида“. Из овога следи да се све глаголске именице, према свом семантичком садржају, могу поделити на две велике групе: 1) глаголске именице апстрактно-процесуалног значења и 2) именице које значе не само процес глаголске радње већ чешће њен резултат, чин, предмет радње (Терзић 1969: 84). Тако, на пример, именице са формантом *-ње* (*-ење*), које представљају једну од најпродуктивнијих творбених категорија у српском језику, у свом примарном значењу често бивају везане за радње у вези са свешћу, мишљењем или резултатима мисаоних процеса: *мишљење*, *мњење*, *јамћење*, *сневање*, *освешћење*, *сећање*, *уображење*; или за стања са мање или више наглашеном темпоралном компонентом: *боловање*, *живљење*, *безакоње*, *изобиље*. Конкретизација ових именица наступа постепено, преко оних глаголских радњи које, као секундарно, развијају предметно значење (*једене*), па све до конкретног значења као примарног: *наређење*, *саопштијење*, *издање*, *решење*, *уверење*; при чему варијанте ових именица са несвршеним глаголима у основи задржавају апстрактна значења: *наређивање*, *саопштавање*, *издавање*, *решавање*, *уверавање*. Тако је и са многим другим глаголским именицама: код именица на *-ај*, на пример, конкретизација се креће у правцу темпоралне компоненте поимане као једнократне, краткотрајне или тренутне радње: *ојкуцај*, *завеслај*, *обрџај*, *издисај*, *шрејшај*, *шрзај*; док се код именица на *-ба* конкретизација креће у правцу резултата глаголске радње: *жалба*, *молба*, *шужба*, *наредба*, *уредба*, итд.

* * *

Творбена категорија изведених апстрактних именица у српском језику данас обједињује највећи број апстрактних лексема у целини, са растућим потенцијалом употребе специфичних творбених типова. Она, истовремено, садржи и највећи број апстрактних именица које се *формално* могу идентификовати као апстрактне. Стога не чуди велики број радова, махом дијакхронијски усмерених, који су код нас написани на ту тему.

Наш рад је био оријентисан према синхроној семантичкој идентификацији и опису значења изведених апстрактних именица у српском језику. У ту сврху, користили смо материјал из великих описних речника САНУ и МС. Именице смо поделили на четири велике целине, према оним елементима њиховог значења које смо сматрали најмаркантнијим. Проучавајући значења различитих творбених типова изведених апстрактних именица, закључили смо да се процеси њихове синонимије, полисемије и експресивизације одвијају махом преко творбених форманата, око којих се групишу и саме творбене основе; као и то да су изведене апстрактне именице свих типова често подложне метонимијским конкретизацијама — при чему семе задужене за њихову апстракцију и експресивизацију нису показале тешњу узрочно-последичну повезаност.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1986: Стјепан Бабић, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику (нацрт за граматику)*, Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности — Глобус.
- Барић 1997: Еугенија Барић и др., *Хрватска грамика, друго, њомемијено издање*, Загреб: Школска књига.
- Бошковић 1978: Радосав Бошковић, „Развитак суфикса у јужнословенској језичкој једници“, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 49–175.
- Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (творбена и семантичка анализа)*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Клајн 2003²: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику (други део — суфиксација и конверзија)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Конески 2003: Кирил Конески, *Зборообразувањето во савременој македонској јазик (второ њоравено издание)*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- ОРСЈ: Мирослав Николић, *Обрајни речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2000.
- Премк 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Р. МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика 1–6*, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Р. САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и умјетности, њом 1–16*, Београд, 1959–2001.
- Радић 2001: Првослав Радић, *Турски суфикси у српском језику (са освртјом на сјање у македонском и бугарском)*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 17, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Ристић О. 1969: Олга Ристић, „Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника“, *Јужнословенски филолог XXVIII/1-2*, Београд, 219–320.
- Ристић С. 2002: Стана Ристић, „Експресивна лексика у дескриптивном речнику“, *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе (зборник)*, Београд: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Ристић С. 2004: Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику (теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти)*, Монографије, књ. 1, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Скок 1971: Петар Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика I-IV*, Загреб: ЈАЗУ.
- Тафра 2005: Бранка Тафра, *Од ријечи до рјечника*, Загреб: Школска књига.
- Терзић 1969: Александар Терзић, „Структурно-семантичке одлике глаголских именица творбеног типа *-ние*, *-ение*, *-тие* у руском и *-ње*, *-ење*, *-ће* у српскохрватском језику“, *Анали Филолошког факултета 9*, Београд: Филолошки факултет у Београду, 29–93.
- Тјапко 1997: Галина Георгијевна Тјапко, „Обрада семантике придевских изведеница са формантима *-оша* и *-оћа* у 'Српском рјечнику' (1818) В. С. Караџића и особине њиховог функционисања у почетној фази српског књижевног језика“, *Научни саставак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд, 263–269.
- Тјапко 2005: Галина Георгијевна Тјапко, *Развитие отвлеченной лексики у у сербском литературном языке*, Москва: МГИМО–Университет.
- Упутства за израду Речника САНУ, интерни спис Института за српски језик САНУ, Београд.
- Чернејко 1997: Л. О. Чернејко, *Лингво-филозофски анализ абстрактног имени*, Москва.

S u m m a r y

Nenad Ivanović

THE MEANING OF DERIVED ABSTRACT NOUNS IN THE SERBIAN LANGUAGE (based on the SANU and Matica Srpska Dictionaries)

In the process of the formation of derived abstract nouns in Serbian the semantic content of the stem blends with the semantic content of the word-forming suffix in order to produce a semantically independent unit of meaning. Analysis of the word-forming process concerning various types of derived abstract nouns has shown that significant meaning, contained in the word-forming suffixes, play a greater role in the constitution of the lexical meaning than denotative, which belong to the stem.

According to the relation between the stem and the word-forming suffix, that is, the relation between the denotative and significant sememes, derived abstract nouns fall into four categories: 1) Nouns with neutral connotation; 2) Nouns with expressive connotation; 3) Nouns having international words as stems and 4) Gerunds. Within each category we gave an account of the polysemous structure of different word-forming suffixes.

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

НЕКИ АСПЕКТИ ПРАГМАТИЧКЕ УПОТРЕБЕ ДЕМИНУТИВНИХ ИМЕНИЦА¹

У раду се анализира лексичко значење деминутивних именица, које се по ред регуларног семантичко-деривационог односа између деривационе основе и суфикса, одликује и додатним семантичким компонентама оствареним у прагматичкој функцији.

Кључне речи: деминутив, лексичко значење, деривациони однос, комуникативни контекст, говорни чин, прагматика, лексикографија.

0. Обрада деминутивних именица у граматикама и речницима српског језика подразумева два аспекта, који нису строго раздвојени — граматички и лексиколошки. Граматички аспект тиче се морфолошке категорије деминутива у оквиру морфологије (и морфонологије) и творбе речи, док се лексиколошки аспект тиче деминуције као семантичке категорије, чија се лексичка значења системски дефинишу у речницима. Први аспект, граматички, усредсређен је на структуру и функцију суфикса којима се творе деминутиви, као и на проблем граматичке спојивости основе и суфикса, а други аспект, лексиколошки, бави се семантичким реализацијама деминутива као самосталних лексема, односно бави се лексичким значењем умањења, хипокористичности, шаљивог значења, пејоративности, ироничности, презривости, еуфемистичности и других сличних значења која се могу обухватити значењем деминуције.

1. Лексичко значење деминутивних именица одликује се широким семантичким спектром захваљујући неограниченој спојивости именица са деминутивним суфиксима, као и семантичком потенцијалу садржаног у семи 'мало', 'умањено'. Појмовне реализације крећу се, почев од сфере конкретног до сфере апстрактног, од садржаја реализованог конкретним десигнатом до садржаја испољеног у комуникативној функцији.

1.1. Деминуција се традиционално дефинише као умањење величине неког физичког ентитета (исп. Taylor 1991: 144–145), односно

¹ Рад је прочитан на *Шеснаестом конгресу Савеза славистичких друштва Србије и Црне Горе*, одржаном у Врњачкој Бањи 6–8. октобра 2005. године.

као изражавање умањења појма садржаног у мотивној речи. Овај тип деминуције карактеришу реално умањење појма и чврста семантичка повезаност деминутивне и мотивне именице. Међутим, употреба деминутива у комуникацији прагматички је условљена, а самим тим и сложености, тако да се семантика деминутива не може свести само на значење на које се упућује традиционалним приступом. Стога за одређење значења деминутива треба узети у обзир целокупну комуникативну ситуацију. Наиме, прагматичка употреба деминутивних именица примарно се не односи на реално умањење појма мотивне именице, већ је у служби комуникативне функције условљене ситуационим контекстом. У комуникацији, дакле, деминутивне именице, поред тога што означавају реално умањење мотивне именице, имају и додатне семантичке компоненте које имају функцију деловања на адресата.

1.2. Семантичко-прагматичка сложеност деминутивних именица представља проблем за лексикографе зато што уобичајено дефинисање ових именица, које пружа информације о творбеној структури (в. Ћорић 1994: 259), понекад не обухвата и додатне семантичке компоненте које деминутивне именице могу имати. Тако, на пример, значење деминутивне именице *кућица* поред десигнативног значења 'мала кућа', може имати и конотативно значење 'мила, драга кућа'. Међутим, деминутивна именица *кафица*², која је истог творбеног типа као и именица *кућица*, значење реализује у контексту, конкретно у одређеним говорним ситуацијама. То значи да деминутивне именице истог творбеног типа, као што су поменуте деминутивне именице, иако имају обележје 'конкретно' нису једнаке на плану употребе.

1.3. Говорне ситуације подразумевају прихваћени конвенционални поступак, који има и „одређени конвенционални учинак, а [...] тај поступак у себе укључује и исказивање одређених речи — што чине одређене особе у за то одређеним околностима“ (Ostín 1994: 36). Иначе, у српском језику употреба деминуираних облика избегава се у случајевима када за њима нема језички регулисане примарне потребе (в. Грицкат 1995: 9). Као типичан случај употребе деминутива у одређеним говорним ситуацијама издвајамо деминутиве за називе јела и пића: *кафица*, *ракијица*, *йивце*, *колачић*, *йорјица*, *йийица*, јер ови деминутиви имају илокутивну снагу. Наиме, они могу бити израз говорниковог осећања пријатности и задовољства, које у њему изазива присуство саговорника, а, с друге стране, ови деминутиви могу бити и израз говорникове жеље да се саговорник послужи понуђеним јелом или пићем. У првом случају употребе деминутива реч је о говорниковој жељи да искаже блискост и фамилијарност са саговорником, а у другом случају реч је о појачаном деловању на саговорника, пошто се умањењем ентитета утицај на саговорника само привидно ублажава. Привидно ублажавање утицаја на саговорника представља једну од говорникових стратегија исказивања учтивости.

² У српском језику употреба деминутива *кафица* у говорном чину понуде конвенционализована је, па се гост често нуди исказом: „Хоћемо ли једну кафицу?“ (исп. Грицкат 1995: 10).

2. Сложеност семантике деминутива објашњавана је у лингвистичкој теорији когнитивне оријентације, посебно у теорији прототипа (исп. Jurafsky 1996, Ricca 1998, Taylor 1991), која је феномен деминуције посматрала и у сфери друштвених односа. Тако се у лингвистичкој теорији издвајају деминутивне именице којима се релативизира појам времена, односно квантитета, а за које је у тамошњој литератури усвојен назив *апроксимативни деминутиви* (енгл. *approximative diminutive*) (в. Taylor 1991: 146) и чија је употреба конвенционализована. Могли бисмо рећи да је један од тих деминутива донекле именица *часак*, која се може јавити у исказима типа: (*Извиниће*) *само на часак*, *Могу ли на часак*. У првом исказу употребом деминутивне именице *часак* жели се умањити нарушавање ситуације, а у другом жели се ублажити узнемиравање саговорника. Међутим, у говору се чешће уместо деминутивне именице *часак* употребљавају прилог *часком* или неутралне именице за означавање кратког временског периода као што су: *час*, *шренушак*, *секунд*, *минути*. Разлог томе је чињеница да је деминутив *часак* архаичан и Ирена Грицкат (1995: 9) његову употребу тумачи као траг некадашњег чешће коришћеног учтивог изражавања (тзв. хонорификације) као одлике нашег славеносрпског раздобља (ауторка истиче функцију учтивости у руском језику — *Посидим здесь ещё часок, Я только на минутку или на минуточку* — ради постизања ненаметљивости, чак и понизности). У неким језицима³ употреба апроксимативних деминутива је конвенционализована и представља пратећи елемент учтивог комуникативног понашања.

Релативизација времена, односно квантитета не мора се исказати само деминуираним именицама које у основи означавају време, као што је поменута именица *часак*, већ је то могуће учинити и именицама које у основи означавају и нешто друго. Таква је на пример деминутивна именица *чашица*. Најављујући своју кратку посету пријатељу, говорник ће рећи саговорнику *да долази „(само) на чашицу (ракије)“*. Употребом деминутива *чашица* у поменутој говорној ситуацији говорник жели да истакне: *да се неће дуго задржати*, али и *да неће љубоко ићи, само до једне чашице*. Примећујемо да се употребом деминутива *чашица* умањује, релативизира како време трајање посете тако и количина пића, што значи да деминутив *чашица* у овом контексту добија карактер апроксимативног деминутива.

Као што смо већ истакли, апроксимативни деминутиви се углавном јављају у функцији исказивања учтивости. На повезивање апроксимативних деминутива и учтивости утицала је потреба да се релативизација времена прошири и на сферу међуљудских односа.

3. На основу изложеног можемо да закључимо да у истраживање феномена деминуције треба укључити, поред традиционалног приступа, који се најбоље огледа у лексикографији, где семантичка дефиниција *дем. од х* подразумева *мало х*, и друге приступе којима се обухватају

³ Конвенционалну употребу деминутива у значењу релативизације времена, којом се постиже učinak сличан конвенционалној употреби деминутива *часак* у српском језику, Taylor (1991: 146) је анализирао на примеру из италијанског језика.

и додатне семантичко-прагматичке компоненте деминутива, а које се реализују у говорним ситуацијама. Тако, деминутив *кафица* не означава 'малу количину кафе', *тортица* не означава 'малу торту', а *чашица* не означава 'малу количину ракије', већ се њихово значење реализује у контексту и зависи од намере говорника, од саговорника, од целокупне говорне ситуације и других комуникативних циљева. Дакле, сема *мало* није искључиво семантички модификатор конкретног десигната мотивне именице, већ је привидно умањење појма којим се постиже ублажавање дејства исказа у функцији изражавања учтивости, фамилијарности, блискости.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат 1995: Ирена Грицкат, „О нским особеностима деминуције“, *Јужнословенски филолог* LI, Београд, стр. 1–30.
- Zgusta 1991: Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo.
- Jurafsky 1996: Daniel Jurafsky, "Universal Tendencies in the Semantics of the Diminutive", *Language*, Vol. 72, No. 3, pg. 533–578.
- Матијашевић 1998: Јелка Матијашевић, „Деривациони модели као аксиолошка средства“, *Славистика*, књ. II, Београд, стр. 78–83.
- Ostin 1994: Dž[on] L. Ostin, *Kako delovati rečima*, Novi Sad.
- Прџић 1997: Твртко Прџић, *Semantika i pragmatika reči*, Novi Sad.
- Ристић–Радић–Дугоњић 1999: Стана Ристић — Милана Радић–Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање*, Београд.
- Ricca 1998: Davide Ricca, "Wolfgang U. Dressler and Lavinia Merlini Barbaresi. Morpho-pragmatics: Diminutives and intensifiers in Italian, German and other languages", *Journal of Pragmatics* 29, 493–504.
- Taylor 1991: John R. Taylor, *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, Oxford.
- Ђорић 1994: Божо Ђорић, „Творбено и лексичко значење“, [у:] *Научни састајанак слависта у Вукове дане 22/2*, Београд, стр. 257–263.
- Ђорић 1995: Божо Ђорић, „Стилистички аспекти деривације“, [у:] *Научни састајанак слависта у Вукове дане 23/2*, Београд, стр. 103–108.

S u m m a r y

Vladan Jovanović

SOME ASPECTS CONCERNING PRAGMATICAL USE OF DIMINUTIVES

This paper presents the analyses of pragmatical use of diminutives, depending on communicative context and relations between communicators. The meaning of some diminutives is realized in context, depending on intentions of both the adressant and the adressat, communicative situation and aims. The diminutive seme *malo* is not a semantical modifier of concrete designate of motive noun only, but frequently reduces the semantical content of motive noun seemingly. Using diminutives to seemingly reduce the semantical content of motive noun alleviates the effect of statements used to express politeness, familiarity and closeness.

МИРЈАНА ГОЧАНИН
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНО ГНЕЗДО ЛЕКСЕМЕ РАДИТИ

У раду се разматрају могућности творбеног сегментирања и семантичког варирања лексема које улазе у састав деривационог гнезда глагола *радити*.

Кључне речи: семантичко-деривационо гнездо, сегментација, семантичко варирање, творбена основа, творбени формант, префиксална твореница, префиксално-суфиксална твореница, сложеница, метафора, метонимија, платисемија, регуларна полисемија.

Уводне напомене

Предмет истраживања у овом раду биће утврђивање потенцијала семантичког варирања и деривационог развијања лексеме *радити* као основне.

Основну грађу за ово истраживање представљаће семантичко-деривационо гнездо глагола *радити* дато у Семантичко-деривационом речнику, Свеска 2¹. Грађа за ово гнездо, као и сва друга дата у Речнику, узимана је из *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице

¹ Семантичко-деривациони речник, Свеска 2 (у штампи); основни текст СДГ *радити* урадила је ауторка овог рада, а редакцију проф. др Даринка Гортан-Премк. Табеле је направила проф. др Вера Васић.

Легенда: 0 — основна лексема; 1 (2, 3 ...) — степени дериват; 1 (2, 3 ...) редни број деривата датог степена; < — од; ТО — творбена основа; ПР — префиксална твореница; ^пПР — префиксирана префиксална твореница; ПР_с — префиксално-суфиксална твореница; ^пПР_с — префиксирана префиксално-суфиксална твореница; С — сложеница; ^пС — префиксирана сложеница; У, С — морфофонолошка промена; -∅ — нулта творбена морфема; ← од / према; → види.

Скраћенице: адм. — административни; вулг. — вулгарно; гл. имен. — глаголска именица; гл. прид. трп. — глаголски придев трпни; деадј. имен. — деадјективна именица; деверб. имен. — девербативна именица; дем. — деминутив; екон. — економски; заст. — застарело; зоол. — зоолошки; импф. — имперфективни глагол; интр. — интранзитивни глагол; итер. — итеративни глагол; квалит. прид. — квалитативни придев; квалиф. — квалификатор; књж. — књижевни; ков. — кованица; колек. имен. — колективна именица; мат. — математички; медиј. — медијални глагол; мех. — механика; необ. — необично; парт. перф. акт. — партицип перфекта активног; пеј. — пејоративно; посес. прид. — посесивни придев; прил. — прилог; пф. — перфективни глагол; покр. — покрајински; релац. прид. — релациони придев; рефл. — рефлексивни глагол; терм. — термилошки; тр. — транзитивни; физ. — физички; А — акузатив; D датив; G — генитив; I — инструментал; L — локатив; Det — детерминатор; Obj — објекат; R — реченица; S — субјекат.

српске [РМС] и део је активног савременог књижевнојезичког фонда српског језика. Дати лексемски корпус допуњаван је грађом из *Речника српскохрватскога књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности [РСАНУ], што је доследно назначавано у фуснотама.

Лексема је навођена у облику потврђеном у РМС са преузетим значењем изузев неких код којих је извршена значењска модификација или допуна постојеће дефиниције.

Сегментирање лексеме подразумева одређивање творбене основе и творбеног форманта. Творбена основа је несамостална јединица која је носилац семантичке информације и има графемску вредност, а творбени формант укључује творбену и граматичку морфему и уочљив је само у номинационим, основним облицима лексеме (в. Гортан-Премк 1997: 10–15).

СДГ: **радити**²

ТО₁: *рад-*; ТО: *рађ-*

0 **рад-ити**, -им импф. 1. а. и тр. обављати какав посао, бити заузет каквим послом; правити. б. интр. бити трајно ангажован на неком послу, бавити се каквом делатношћу као занимањем; бити у радном односу. в. интр. трудити се око нечега, настојати на нечему, управљати своју делатност у одређеном правцу. г. интр. чинити, поступати. д. безл. (о некоме, о нечему) односити се (на некога, на нешто), тицати се (некога или нечега).³ 2. интр. а. правити покрете, кретати се. б. бити у фази, у стању активног дејства, функционисати, обављати пословну активност, пословати. в. производити неки учинак, имати утицај, деловати. г. догађати се, збивати се. 3. тр. а. правити, стварати, израђивати; спремати, припремати. б. обрађивати, обделавати (земљу, имање). 4. разг. обмањивати, варати.

² Према Скоку (1971–1973) од лексеме *радићи* изводе се прид. на -*њи радни* (*дан*), *нерадан*, поименичен на -*ик* м према ф на -*ица радник* (*са-*, *су-*) према *радница* (*са-*, *су-*) с придевима *радников*, *раднички*, *радничин*, апстрактум *радничтво* (*су-*), затим прид. на -*ен раден*, поименичен *раденик* м према *раденица* ф, потом прид. на -*ин радин* (*нерадин*) с апстрактумом *радиносћ*, затим прид. на -*љив радљив*, на -*ићи радићи* проширено на -*њи радићњи*, поименичен на -*ак радићак* поред *радићак*. Префиксалне глаголске изведенице су најчешће са *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *се-*, *об-*, *по-*, *по-*, *раз-*, *са-*, *су-*, *у-*; итератив на -*ва-* -*рађиваићи* јавља се само с префиксима, а деминутиви су на -*укайћи* *рађукайћи*, -*ушкайћи* *радушкайћи*. Скок бележи и поствербале: *рад*, *нерад*, *израда*, *зарада*, *обрада*, на -*џ израдак*, а од лексеме *радићи* изведене су и радна именица на -*лица* м према -*лица* ф, *радилац* према *радилица*, на -*иша радиша* м с придевом *радишан*, па апстрактум на -*ња радња* ф, *ћредрадња* према нем. *Vorarbeit* = поименичени парт. перф. акт. *радионица*. Вук не бележи лексему на -*евина* *ћрерађевина*, која је изведеница од *ћрерађиваићи*, према типу *очевина*, *грађевина*.

³ РМС бележи израз који потврђује употребу овог глагола у неличном облику са морфемом *се* + [о + *Л*]: *ради се о чијој кожи*.

Транзитивност глагола *радићи* омогућава метонимијско семантичко варирање засновано на трансформацији и модификовању објекта ((*савесно*) *радићи* (*свој*) *ћосао*, *радићи* (= *обрађиваићи*) *земљу*, *радићи* *илустрације* *ћисцу* (*за књигу*)), као и метафоричну дисперзију (*радићи* (*обрађиваићи*) *родићјеље*).

РМС не бележи трп. прид. *рађен*, -а, -о, који би био 1-степени дериват гл. *радићи*.

[+Obj (A), /I/+ (na +L)]⁴

- 1₁<0 **рад-ø** м деверб. имен. 1. свесна људска делатност чији је циљ постизање корисног учинка.⁵ 2. а. обављање, вршење одређеног посла, задатка; делатност, активност. б. кретање, радња, функционисање (какве направе, органа и сл.). в. активан, непосредан (хемијски, механички и др.) утицај, дејство. 3. а. производ, творевина, дело. б. предмет на коме се ради, који се израђује. 4. врста стручног посла, заната и сл. 5. терм. физ. производ компоненте силе у правцу кретања и пређеног пута.
- 1₂<0 **рад-ан**, -дна, -дно квалит. прид. који воли да ради, вредан, марљив, приљежан.
- 1₃<0 **рад-ен**, -а, -о квалит. прид. → 1. радан. 2. радни.⁶ 3. (у имен. служби) м *nomen agentis* радник.
- 1₄<0 **рад-еник** м *nomen agentis* → радник.⁷
- 2₁<1₄ **раденнк-ов**, -а, -о посес. и релац. прид. који припада раденику, који се односи на раденика.
- 1₅<0 **рад-еница** ж *nomen agentis* → радница.
- 2₂<1₄ **раденнч-кн**, -а, -о релац. и посес. прид. који се односи на раденике, који припада раденицима.
- 1₆<0 **ради-лац**, -оца м *nomen agentis* онај који је вредан, радан.
- 1₇<0 **ради-лица** ж 1. *nomen agentis* она која је вредна, радна, радница. 2. терм. мех. челична осовина клипног мотора са унутрашњим сагоревањем, која преко клипаче претвара транслационо кретање клипа у ротационо и тако врши рад. 3. терм. зоол. (обично с додатком: пчела) пчела са жаоком која гради саће, прерађује нектар у мед, одгаја потомство и чува гнездо. 4. (у атриб. служби) а. вредна, радна. б. *nomen agentis* који врши рад (о машини, строју).
- 1₈<0 **ради-лиште** с 1. *nomen loci* место где се нешто ради, изграђује, земљиште намењено подизању нечега.
- 1₉<0 **ради-ло** с *nomen instr.* средство за рад.
- 1₁₀<0 **рад-ин**, -а, -о квалит. прид. 1. радан. 2. радни. 3. (у имен. служби) м *nomen agentis* онај који је вредан, радан, радиша; радник, тежак.

⁴ Петровић–Дудић (1989) наводе уз овај глагол и следеће допуне: А (неживо) + D (живо); А (неживо) + за + А (живо, колектив). Глагол *радийи* – бити у стању активног дејства, одређује се као формално непрелазан, тј. S (живо и колектив; неживо) + P.

⁵ Уз ово значење забележене су синтагме: *физички* ~, *умни* ~, *производни* ~, *групи* ~, *колективни* ~, *научни* ~.

⁶ У РМС ово је значење дато са квалиф. заст. (Ђ. Јакшић).

⁷ Две су могућности настанка лексеме *раденнк*: прва је по моделу: *йрид. йворбена основа* + -ик (ако се претпостави значење *онај који је раден*), а друга по моделу: *гл. йворбена основа* + -еник (ако се претпостави значење *онај који (вредно) ради*). У првом случају *раденнк* би био 2-степенни, а у другоме 1-степенни дериват; значење деривата *раденнк* упућује на други начин творбе.

- 2₃<1₁₀ **радин-ица** ж помен agentis она која је вредна, радина, радилица.
- 2₄<1₁₀ **радин-ост** ж деадј. имен. 1. својство онога који је радин, онога што је радино, марљивост, вредноћа. 2. делатност, рад уопште.⁸
- 1₁₁<0 **рад-иња** ж помен agentis радница; надничарка.
- 1₁₂<0 **ради-она** ж помен loci → радионица.
- 1₁₃<0 **ради-оница** ж помен loci а. просторија у којој се нешто израђује или поправља. б. просторија, соба за рад уопште; лабораторија.
- 2₅<1₁₃ **радионич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на радионицу, на радионице.
- 1₁₄<0 **рад-иша** м помен agentis вредан, радан човек, добар радник, прегалац.
- 1₁₅<0 **рад-ишан**, -шна, -шно квалит. прид. радан, вредан, марљив.
- 2₆<1₁₅ **радишно** прил. на радишан начин, вредно, марљиво.
- 2₇<1₁₅ **радишн-ост** ж деадј. имен. особина онога који је радишан, радљивост.
- 1₁₆<0 **рад-љив**, -а, -о квалит. прид. који воли да ради, радан, вредан.
- 2₈<1₁₆ **радљив-ост** ж деадј. имен. особина онога који је радљив, вредноћа, марљивост.
- 2₉<1₁ **рад-ни**, -а, -о релац. и квалит. прид. који се односи на рад, који је у вези са радом, који служи за рад.
- 1₁₇<0 **рад-ник** м помен agentis 1. а. онај који ради, обавља одређени посао, онај који се бави одређеном делатношћу (било умном, било физичком). б. онај који се претежно бави физичким радом, који обавља физичке послове. в. човек који воли да ради, онај који добро ради, радиша. 2. мрав који ради, добавља храну, одржава гнездо, негује младе.
- 1₁₈<0 **рад-ница** ж помен agentis жена радник. 2. терм. зоол. (обично с додатком пчела) радилица (3).
- 2₁₀<1₁₇ **раднич-ки**, -а, -о релац. и квалит. прид. који се односи на раднике, који је у вези са радницима.⁹
- 2₁₁<1₁₇ **раднич-тво** с колек. имен. ← радник; радници, радничка класа.
- 1₁₉<0 **рад-ња** ж 1. а. терм. адм. акт, чин, покрет; поступак, дело.¹⁰ б. рад (2–5). в. терм. мат. (обично с одредбом: рачунска) начин, облик израчунавања: четири рачунске радње (сабирање, одузи-

⁸ У првome је значењу лексема *радиносѝ* настала по моделу: *радин+осѝ*. У другоме пак значењу лексема је могла настати по моделу: *рад+иносѝ*; додуше, творбени формант *-иносѝ* нико не бележи; он би се могао претпоставити на исти начин као што је претпостављен и формант *-инсѝво* (Клајн 2003: 189).

У РМС са квалиф. необ. *радиносни*, -а, -о — који служи, који се употребљава за рад (Ујевић).

⁹ Уз ово значење наведене су синтагме: ~ *класа*, ~ *самоујрављање*, ~ *савети*, ~ *јокрејш*.

¹⁰ У РМС са квалиф. покр. и *рађа* ж радња (1, 2) (Косор, Ђоровић).

мање, множење, дељење). г. писмени рад, расправа, студија и сл. 2. а. терм. адм. организација (обично мања, с мањим бројем радника) у чијем оквиру неко обавља своју привредну делатност. б. помен loci просторија за обављање такве делатности, радионица, дућан, продавница.¹¹ 3. терм. књиж. а. догађај, збивање. б. ток збивања у каквом литерарном делу. в. део чина (у позоришном комаду), сцена, појава.

1₂₀<0 рад-њи, -а, -о квалит. прид. → радни.¹²

2₁₂<1₁₉ радњ-ица ж дем. ← радња.

1₂₁<0 рад-уцкати, -ам импф., тр. дем. ← радити.

1₂₂<0 рађ-евина ж 1. оно што је израђено, производ, рад. 2. материјал који је за обраду, грађа, сировина. 3. разг. обмана, подвала.

1₂₃<0 рађе-ње с гл. имен. ← радити.

ПР2₁<ПР1₁ дорад-а ж деверб. имен. дотеривање, усавршавање као свршетак рада.¹³

ПР2₂<ПР1₁ дорад-ак, -тка м деверб. имен. завршна обрада, свршетак каквога рада.

ПР1₁<0 до-радити, -им пф., тр. 1. докраја, потпуно, сасвим израдити, дотерати, угладити. 2. добити, стећи каквим радом.

[/1/+Обј (А); /2/ +Обј (А+I)¹⁴]

ПР2₃<ПР1₁ дорађ-ен, -а, -о гл. прид. трп. ← дорадити.

ПР3₁<ПР2₃ дорађен-ост ж деадј. имен. особина онога што је дорађено, дотераност, заокруженост.

ПР3₂<ПР2₄ дорађива-ње с гл. имен. ← дорађивати.

ПР2₄<ПР1₁ дорађ-ивати, -ујем импф. и итер., тр. ← дорадити.

ПР2₅<ПР1₂ зарад-а ж 1. деверб. имен. оно што се радом заслужи, што се за рад добије, награда. 2. терм. екон. а. разлике између куповне и продајне цене; оно што је добивено тргујући. б. оно што претекне иза трошкова на животне потребе.¹⁵

ПР1₂<0 за-радити, -им пф., тр. 1. а. радом заслужити, добити као накнаду за рад. б. својим поступцима заслужити. 2. добити, стећи.

[/1/+Обј (А); /2/+Обј (А+I)]

зарадити се медиј. добити посао, запослити се; отпочети нађени посао; унети се у посао.

¹¹ У оквиру ове одреднице забележене су синтагме: *тврговинска* ~, *занайска*, *обријничка* ~.

¹² Ова лексема се данас може сматрати застарелом, а у РМС је потврђена примерима С. Ђоровића и А. Шеное.

¹³ РСАНУ са квалиф. ков. *дорадити*, -а, -о — који се односи на дораду (Борба 1947).

¹⁴ Оваква рекција глагола *дорадити* не одговара значењу под (2), али може бити оправдана примером *дорадити књигу илустрацијама* (у смислу обогатити, допунити).

¹⁵ РСАНУ са квалиф. покр. и *зарадак* — мала, скромна зарада и *зарадба* — зарада.

- ПР₃<ПР₂ **зарад-ица** ж дем. ← зарада.
- ПР₂₆<ПР₁₂ **зарад-ница** ж награда коју прима робијаш за свој рад.
- ПР₂₇<ПР₁₂ **зарађ-евина** ж → зарада.¹⁶
- ПР₃₄<ПР₂₈ **зарађива-ње** с гл. имен. ← зарађивати.¹⁷
- ПР₂₈<ПР₁₂ **зарађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← зарадити.
- ПР₃₅<ПР₂₈ **зарађив-ач** м *nomen agentis* онај који зарађује.¹⁸
- ПР₂₉<ПР₁₃ **израд-а** ж деверб. имен. 1. процес рада, потребан да се што изради, израђивање. 2. начин, каквоћа рада на израђеном предмету.¹⁹
- ПР₂₁₀<ПР₁₃ **израд-ак**, -тка м → израђевина.
- ПР₃₆<ПР₂₉ **израд-ан**, -дна, -дно релац. прид. 1. који се односи на израду, произвођачки. 2. који се може обрађивати, обрадив (о земљи).²⁰
- ПР₂₁₁<ПР₁₃ **израд-ба** ж деверб. имен. → израда.
- ПР₃₇<ПР₂₉ **израд-илачки**, -а, -о релац. прид. који се односи на израду, на начин израде неког дела.²¹
- ПР₂₁₂<ПР₁₃ **изради-тељ** м *nomen agentis* → израђивач.²²
- ПР₁₃<0 **из-радити**, -им пф., тр. 1. а. направити, начинити што ручним или механичким радом. б. разрадити, обработити. в. увежбати радом, дотерати, усавршити. 2. а. створити, остварити. б. направити, изазвати, проузроковати. 3. свршити какав посао, постићи што за себе или другога, испословати. 4. радом добити, стећи, зарадити, привредити. 5. (кога) вулг. подвалити (коме), преварити.
[+Obj (A)]
- израдити се** медиј./рефл. постати бољи, савршенији у раду, изградити се, усавршити се.
- ПР₂₁₃<ПР₁₃ **израд-љив**, -а, -о квалит. прид. који се може израдити, обработити, обрадљив, коме се може дати свакојака форма.²³
- ПР₃₈<ПР₂₁₃ **израдљив-ост** ж деадј. имен. особина или својство онога што је израдљиво.

¹⁶ Ова лексема преузета је из РСАНУ (Продановић).

¹⁷ У РМС са квалиф. заст. *зарадња* — посао, рад, печалба; зарађивање (Лесковар).

¹⁸ РСАНУ са квалиф. необ. бележи лексему *зарадник* — припадник произвођачке, продуктивне друштвене класе.

¹⁹ РМС бележи са квалиф. покр. под (3) — оно што се добије радом, зарада.

РСАНУ бележи именицу *израђење* квалиф. заст. — гзрада (Милићевић). Ова лексема може се сврстати у класу *nomen actionis* јер значењем указује на глаголски процес.

²⁰ Овај придев је преузет из РСАНУ (Дедијер).

²¹ РСАНУ бележи ову лексему, а не бележи имен. *израдилац*, те је стога дата оваква сегментација.

²² Ова лексема је преузета из РСАНУ.

²³ РМС не бележи овај придев, али бележи именицу деривирану од њега, па су и одредница и објашњење преузети из РСАНУ.

- ПР2₁₄<ПР1₃ **израд-укати**, -ам импф., тр. дем. ← израдити, зарадити, заслужити.
- ПР2₁₅<ПР1₃ **израђ-евина** ж оно што је израђено, производ рада, рукотворина.
- ПР2₁₆<ПР1₃ **израђ-ен**, -а, -о 1. гл. прид. трп. ← израдити. 2. квалит. прид. радом измучен, исцрпен.
- ПР3₉<ПР2₁₆ **израђен-ост** ж деадј. имен. својство или особина онога што је израђено, израђеност, умешност, вештина.
- ПР3₁₀<ПР2₁₇ **израђива-ње** с гл. имен. ← израђивати.
- ПР2₁₇<ПР1₃ **израђ-ивати**, -ујем импф., тр. ← израдити.
- ПР3₁₁<ПР2₁₇ **израђив-ач** м *nomen agentis* онај који је нешто изradio или израђује.
- ПР4₁<ПР3₁₁ **израђивач-ица** ж *nomen agentis* женска особа која што израђује.
- ПР1₄<0 **на-радити**, -им пф., тр. 1. направити, починити. 2. стећи радом, зарадити.
- нарадити се** медиј. дуго, доста радити, уморити се радећи.
- ПР1₅<1 **не-рад** м изостанак свесне активности, беспослица, доколица.
- ПР1₆<1₂ **не-радан**, -дна, -дно квалит. прид. 1. а. који не воли да ради, који проводи време у беспосличењу, лењ. б. који се проводи у нераду, беспосличарски. 2. (одр.) у току којег се обуставља посао.
- ПР1₇<1₅ **не-раденица** ж *nomen agentis* → нерадница.
- ПР1₈<1₁₀ **не-радин**, -а, -о квалит. прид. → 1. нерадан (1). 2. (у имен. служби) м нерадник.
- ПР1₉<1₁₄ **ие-радиша** м *nomen agentis* нерадник.
- ПР1₁₀<1₁₅ **не-радишан**, -шна, -шно квалит. прид. нерадан.
- ПР1₁₁<1₁₇ **ие-радник** м *nomen agentis* нерадан човек, лењивац, ленштина, беспосличар.
- ПР1₁₂<1₁₈ **не-радница** ж *nomen agentis* нерадна жена, лењивица.
- ПР2₁₈<ПР1₁₁ **нераднич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на нераднике.
- ПР2₁₉<ПР1₁₁ **нераднич-тво** с *не-рад*, беспосличење, нераднички живот.
- ПР1₁₃<1₁₉ **не-радња** ж → *не-рад*; исп. радња (16).
- ²⁴ ПР3₁₂<ПР2₅ **нуз-зарада** ж додатна, допунска зарада.²⁴
- ПР2₂₀<ПР1₁₄ **обрад-а** ж *деверб.* имен. 1. пољски радови на земљи око усева. 2. давање облика, уобличавање, усавршавање. 3. обрађивање, анализа. 4. припремни радови за изradу чега, сређивање рукописа за штампање.²⁵
- ПР2₂₁<ПР1₁₄ **обрад-ба** ж *деверб.* имен. → *обрада*.
- ПР2₂₂<ПР1₁₄ **обрад-ив**, -а, -о квалит. прид. који се може, који се да обрађивати.

²⁴ Лексема је преузета из РСАНУ.

²⁵ У РМС са квалиф. покр. и *обрадња* (Томић).

ПР1₁₄<0 **об-радити**, -им пф., тр. 1. а. извршити све радове на земљи потребне за добијање плода с ње, обделати (земљу). б. дати у одређеном облику (педагошки). 2. прередити; радом усавршити, дотерати. 3. уредити, средити. 4. убедити, уверити, придобити за нешто, наговорити.
[+Obj (A); /4/+Obj (za+A)]

ПР2₂₃<ПР1₁₄ **обрад-љив**, -а, -о квалит. прид. → обрадив.

ПР3₁₃<ПР2₂₄ **обрађива-ње** с гл. имен. ← обрађивати.

ПР2₂₄<ПР1₁₄ **обрађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← обрадити.

ПР3₁₄<ПР2₂₄ **обрађив-ач** м *nomen agentis* онај који обрађује.

ПР2₂₅<ПР1₁₅ **одрад-а** ж *deverb.* имен. оно што се одради, рад као узврат за дуг.

ПР1₁₅<0 **од-радити**, -им пф., тр. 1. радећи отплатити дуг. 2. урадити оно што је требало, што се могло ислужити, одслужити.²⁶
[+Obj (A)]

ПР3₁₅<ПР2₂₆ **одрађива-ње** с гл. имен. ← одрађивати.

ПР2₂₆<ПР1₁₅ **одрађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← одрадити.

ПР1₁₆<0 **нод-радити**, -им пф., тр. извршити све претходне радње, припремити.
[+Obj (A)]

^{mp}ПР2₂₇<ПР1₄ **по-нарадити**, -им пф., тр. починити, учинити, урадити подоста чега.
[+Obj (A)]

^{mp}ПР2₂₈<ПР1₁₅ **по-одрадити**, -им пф., тр. редом одрадити.
[+Obj (A)]

ПР1₁₇<0 **по-радити**, -им пф., тр. 1. узнастојати, потрудити се да се што оствари, постигне, побринуту се, постарати се, заузети се за што. 2. свршити, обавити (какав посао) 3. извршити редом све, једно за другим. 4. нешто мало, неко време радити.
[+Obj (A)]

ПР1₁₈<1₁₇ **пред-радник** м *nomen agentis* вешт и искусан радник који врши припремне радове и предводи у послу.

ПР1₁₉<1₁₈ **пред-радница** ж *nomen agentis* жена предрадник.

²⁶ РМС бележи *од-* као префикс под (1в) — потпуно извршење какве радње, окончање каквог стања (*одрадиџи*, *одсијавиџи* и сл.). Клајн (2002: 265) наводи префикс *од-* и глагол *одрадиџи* као пример чисте перфектизације. Могли бисмо са семантичког аспекта говорити и следеће — радња у дужем, али завршеном периоду, што би представљало посебну врсту перфективности (*одслужиџи*).

РМС не бележи трпни придев *одрађен*, -а, -о, који би био 2-степенни дериват глагола *одрадиџи*.

ПР2₂₉<ПР1₁₈ **предраднич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на предраднике.

ПР1₂₀<1₁₉ **пред-радња** ж припремни радови који претходе главној радњи.

ПР3₁₆<ПР2₁₆ **пре-израђен**, -а, -о квалит. прид. превише израђен.

ПР2₃₀<ПР1₁₈ **прерад-а** ж деверб. имен. 1. преобраћање, измена чега у процесу рада, довођење чега у стање спремности за употребу, давање чему коначног облика прерађивањем, преправком. 2. припремање, спремање за сетву, за сађење. 3. претварање једног елемента у други путем асимилације код биља. б. претварање нижег душевног доживљаја у виши.

ПР2₃₁<ПР1₁₈ **прерад-ба** ж деверб. имен. → прерада.

ПР1₂₁<0 **пре-радити**, -им пф., тр. 1. а. подврћи обради, претворити у што радом, обрадом. б. преобратити путем каквог процеса, учинити корисним, подесним за што. 2. преправити, преиначити и подвргнути допунској обради, учинити друкчијим, изменити.²⁷

[+Obj (A)]

прерадити се медиј. провести у раду сувише много времена, више него што треба, преморити се.

ПР2₃₂<ПР1₂₁ **прерад-љив**, -а, -о квалит. прид. који се може прерадити.

ПР3₁₇<ПР2₃₁ **прерад-ни**, -а, -о релац. прид. који се односи на прераду.

ПР2₃₃<ПР1₂₁ **прерађ-евина** ж производ прераде (1), оно што је прерађено.

ПР2₃₄<ПР1₂₁ **прерађ-си**, -а, -о гл. прид. трп. ← прерадити.²⁸

ПР3₁₈<ПР2₃₄ **прерађено** прил. са одговарајућом обрадом, са прерађивањем.²⁹

ПР3₁₉<ПР2₃₄ **прерађен-ост** ж деадј. имен. стање преморености настало прекомерним радом.

ПР3₂₀<ПР2₃₅ **прерађива-лац**, -оца м помен agentis → прерађивач.

ПР3₂₁<ПР2₃₅ **прерађива-ње** с гл. имен. ← прерађивати (се).

ПР2₃₅<ПР1₂₁ **прерађ-ивати (се)**, -ујем импф. и итер., тр./медиј. ← прерадити (се).

ПР3₂₂<ПР2₃₅ **прерађив-ач** м помен agentis човек који прерађује што.

²⁷ У РМС са квалиф. покр. под (3) — учинити, извршити, посвршавати све или много чега (Ранковић).

²⁸ Лексема није забележена у прегледаним речницима, али је уврштена у СДГ због њених деривата са не-.

²⁹ Лексема је уврштена у СДГ аналошки према прилогу *нейпрерађено*, који је преузет из РСАНУ.

ПР4₂<ПР3₂₂ **прерађивач-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на прерађиваче.³⁰

ПР2₃₆<ПР1₂₂ **прирад-о** м деверб. имен. стварање производа, производња.

ПР2₃₇<ПР1₂₂ **прирад-ан**, -дна, -дно релац. и квалит. прид. који се односи на прирад, производан.

ПР1₂₂<0 **при-радити**, -им пф., тр. радом стећи, произвести, привредити. [+Obj (A)]

ПР2₃₈<ПР1₂₂ **прирад-ник** м помен agentis онај који прирађује, привредник.³¹

ПР3₂₃<ПР2₃₈ **прираднич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на прираднике.

ПР3₂₄<ПР2₃₈ **прирађива-ње** с гл. имен. ← прирађивати.

ПР2₃₉<ПР1₂₂ **прирађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← прирадити.

ПР2₄₀<ПР1₂₃ **прорад-а** ж деверб. имен. свестрана обрада, разрада, проучавање чега.

ПР1₂₃<0 **про-радити**, -им пф., тр./интр. 1. потанко проучити што, свестрано се упознати са чим, обрадити, разрадити. 2. почети радити, деловати. 3. провести у раду неко време.³² [+Obj (A)]

прорадити се медиј. постати радљив, вредан, провреднити се.

ПР3₂₅<ПР2₄₁ **прорађива-ње** с гл. имен. ← прорађивати (се).

ПР2₄₁<ПР1₂₃ **прорађ-ивати (се)**, -ујем импф. и итер., тр./медиј. ← про-радити (се).

ПР1₂₄<1₁₉ **против-радња** ж радња која је у супротности другој радњи.

ПР2₄₂<ПР1₂₅ **разрад-а** ж деверб. имен. подробнија обрада, развијање какве теме, замисли, плана и др.

ПР2₄₃<ПР1₂₅ **разрад-ба** ж деверб. имен. → разрада.

ПР1₂₅<0 **раз-радити**, -им пф., тр. 1. подробно, у појединостима обрадити. 2. припремити, оспособити за привредну експлоатацију, за интензивну производњу. 3. разгибати, размрдати. [+Obj (A)]

разрадити се медиј. дати се на усрдан рад; развити, проширити послове.

³⁰ Уз ово значење наведене су синтагме: ~ *радиносћ*, ~ *индустрија*.

³¹ РМС не бележи именицу *прирадница*, која би била 2-степени дериват глагола *прирадићи*.

³² Глагол *прорадићи* може бити и транзитиван — проучити нешто (*прорадићи задајке*), и интранзитиван — почети радити (*машина је прорадила*).

Не бележи се трпни придев *прорађен*, -а, -о, који би био 2-степени дериват глагола *прорадићи*.

- ПР2₄₄<ПР1₂₅ **разрађ-ен**, -а, -о гл. прид. трп. ← разрадити.
 ПР3₂₆<ПР2₄₄ **разрађено** прил. са детаљном, опширном обрадом.
 ПР3₂₇<ПР2₄₄ **разрађеп-ост** ж деадј. имен. особина онога ко је разрађен, опширна, детаљна обрада.
 ПР3₂₈<ПР2₄₅ **разрађива-ње** с гл. имен. ← разрађивати.
 ПР2₄₅<ПР1₂₄ **разрађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← разрадити.
 ПР1₂₆<0 **са-раднџи**, -им пф., тр. извршити, завршити неки посао, урадити.
 [+Obj (A)]
- ПР1₂₇<1₁₇ **са-радник** м nomen agentis 1. онај који с киме сарађује, помагач у неком послу. 2. назив или саставни део назива неких звања.³³
- ПР1₂₈<1₁₈ **са-радница** ж nomen agentis она која с киме сарађује.
 ПР2₄₆<ПР1₂₈ **сараднич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на сараднике.
 ПР2₄₇<ПР1₂₈ **сарадниш-тво** с заједнички рад, сарађивање, сарадња.
 ПР1₂₉<1₁₉ **са-радња** ж сарађивање, сарадништво.
 ПРс2₁<ПРс1₁ **сарађива-ње** с гл. имен. ← сарађивати.
 ПРс1₁<0 **са-рађ-ивати**, -ујем импф., интр. радити са неким на истом послу.
 ПР1₃₀<0 **с-радџи**, -им пф., тр. посвршавати послове, порадити (најчешће око летине).
 [+Obj (A)]
- ПР3₂₉<ПР2₄₈ **срађива-ње** с гл. имен. ← срађивати.
 ПР2₄₈<ПР1₃₀ **срађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← срадити.
 ПР1₃₁<1₁₇ **су-радник** м nomen agentis → сарадник.
 ПР1₃₂<1₁₈ **су-радница** ж nomen agentis → сарадница.
 ПР2₄₉<ПР1₃₂ **сураднич-ки**, -а, -о релац. прид. → сараднички.
 ПР2₅₀<ПР1₃₂ **сурадниш-тво** с → сарадништво.
 ПР1₃₃<1₁₉ **су-радња** ж → сарадња.
 ПРс2₂<ПРс1₂ **сурађива-ње** с гл. имен. ← сурађивати.
 ПРс1₂<0 **су-рађ-ивати**, -ујем импф., интр. → сарађивати.
 ПР1₃₄<0 **уз-радџи**, -им пф., тр. а. заузети се, потрудити се (да се што уради). б. обавити послове, урадити.
 [+Obj (A)]
- ПР2₅₁<ПР1₃₄ **узрађ-ивати**, -ујем импф. и итер., тр. ← 1. узрадити. 2. обрађивати.³⁴

³³ Уз ово значење наведене су синтагме: ~ *листџа*, ~ *новина*, *научни* ~, *стџручни* ~.

³⁴ РМС не бележи гл. имен. *узрађивање*, која би била 3-степенни дериват глагола *узрађивати*.

- ПР₁₃₅<0 **у-радити**, -им пф., тр. 1. оградити, прекопати, поорати. 2. прерадити, оплеменити (сиров материјал). 3. скројити, сашити. 4. направити, израдити. 5. извести, створити, извршити. 6. а. учинити, поступити. б. извести, учинити нешто неприлично, причинити.
[+Obj (A)]
- C1₁<ПР₃₂₃ **дрв-о-прерађивач** м помен agentis онај који прерађује дрва.³⁵
- C2₁<C1₁ **дрвопрерађивач-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на прерађиваче или прерађевине дрвета.³⁶
- C1₂<0 **земљ-о-рад-о** м → земљорадња.³⁷
- C1₃<1₁₇ **земљ-о-радник** м помен agentis човек који се бави обрађивањем земље као главним занимањем, ратар, тежак.³⁸
- C1₄<1₁₈ **земљ-о-радница** ж помен agentis женска особа земљорадник.
- C2₂<C1₃ **земљораднич-ки**, -а, -о релац. прид. који се односи на земљораднике.³⁹
- C2₃<C1₃ **земљорадниц-тво** с 1. колек. имен. земљорадници. 2. земљорадња.
- C1₅<1₁₉ **земљ-о-радња** ж обрађивање земље, ратарство, грана пољопривреде која се бави обрађивањем земље и гајењем корисних биљака.
- C1₆<ПР₂₃₅ **полу-прерађевина** ж полупродукт, полупроизвод, недовршен фабрички производ коме је потребна завршна обрада.⁴⁰
- C1₇<2₄ **само-радиност** ж деадј. имен. својство онога који ради самостално, по властитој иницијативи.
- C1₈<1₁₉ **само-радња** ж самосталан стваралачки рад из сопствене побуде, обављање рада без помоћи другог.

Закључна разматрања

Гнездо има 167 лема. Бележи се 35 деривата (изведених од основног глагола *радиџи* и његових првостепених деривата), 113 префиксалних твореница, 4 префиксирани префиксалне творенице, 4 префиксално-суфиксалне творенице и 11 сложеница. Од 23 првостепена деривата, 16 је именица, 6 придева и 1 глагол. Именице означавају вршиоца радње (*раденик*, *раденица*, *радилац*, *радилица*, *радиња*, *радиша*,

³⁵ Лексема је преузета из Николић (2000: 1376).

³⁶ Лексема је преузета из РСАНУ.

³⁷ У РМС је ова лексема обележена квалиф. заст.

Поред овог облика у РСАНУ са квалиф. заст. и *земљерад* (С. Јовановић).

³⁸ РСАНУ са квалиф. заст. и покр. *земљорадац* и *земљорадин* (Вук, Веселиновић, Миодраговић).

³⁹ Уз ово значење наведене су синтагме: ~ *задруга*, ~ *јосоа*.

⁴⁰ Лексема је преузета из РСАНУ.

радник, радница), место вршења радње (*радилишће, радиона, радионица, радња* (у једном значењу)), производ рада (*рађевина*), средство за рад (*радило*), а јавља се и девербативна именица *рад* и глаголска *рађење*. Интересантно је да међу првостепеним именичким дериватима нема ниједне моционе именице; вршилац радње женскога рода никад се не именује индиректно, додавањем моционог творбеног форманта на именицу мушкога рода. Придевима се упућује на изразиту склоност према раду (*радан, раден, радин, радишан, радљив, радњи*). Глагол *радуцајати* има значење субјективне оцене.

Од 12 другостепених деривата, 6 је именица, 5 придева и 1 прилог. Именице означавају особину онога што је исказано придевом у творбеној основи (*радиносћ, радишносћ, радљивосћ*), означавају вршиоца радње (*радиница*) или колектив (*радништво*), а могу имати и значење субјективне оцене (*радњица*). Сви придеви су релациони мада могу имати и компоненту посесивности или квалитативности (*радеников, раденички, радионички, радни, раднички*), а творбена основа им је именичка. Прилог *радишно* указује на начин вршења радње при чему се испољава особина исказана придевом *радишан*.

Датих 35 лексема настало је суфиксацијом. Сви првостепени деривати имају глаголску творбену основу, те је њихова семантика у уској вези са мотивним глаголом *радијати*. Другостепени деривати имају придевску или именичку творбену основу.

Префиксација је врло продуктиван творбени процес у овом гнезду. Првостепене префиксалне творенице (ПР1) настале су слагањем префикса и одговарајућих творбених лексема: 1) глаголи су добијени слагањем префикса *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *об-*, *од-*, *иод*, *ио-*, *ипре-*, *ири-*, *иро-*, *раз-*, *са-*, *с-*, *уз-*, *у-* и лексеме *радијати*; 2) именице су настале слагањем *не-*, *ипред-*, *иرويив-*, *са-*, *су-* и лексемā *рад*, *раденица*, *радиша*, *радник*, *радница*, *радња*; 3) придеви су творени слагањем *не-* и лексемā *радан*, *радин* и *радишан*. С обзиром на то да префикси модификују значење мотивне лексеме, добијене именице са значењем *попеп agentis* од *радника*, *раднице* постају *нерадници*, *ипредрадници*, *сарадници*, *сурадници*. Показује се да 6 именица и сва 3 придева остварују антонимски однос са творбеном лексемом. Свих 16 првостепених префиксалних глагола перфективног су вида, а треба нагласити да чак њих 11 даљом суфиксалном деривацијом ствара имперфективне глаголе: *дорадити* → *дорађивати*, *зарадити* → *зарађивати*, *израдити* → *израђивати*, *обрадити* → *обрађивати*, *одрадити* → *одрађивати*, *иперрадити* → *иперађивати*, *ирирадити* → *ирирађивати*, *иоррадити* → *иоррађивати*, *разрадити* → *разрађивати*, *срадити* → *срађивати*, *узрадити* → *узрађивати*. Глаголи *нарадити*, *иодрадити*, *иорадити*, *урадити* немају према себи имперфективне глаголе. Глагол *сарађивати* није настао суфиксалном творбом од гл. *сарадити*; њихова семантика не допушта да их сматрамо видским парњацима. Оба глагола су првостепене творенице: *сарадити* настаје префиксалном творбом (*са-* + *радити*), а *сарађивати* комбинацијом префиксалне и суфиксалне творбе (*са-* + *рађ-* + *ива-*

џи). Префикси, својом значењском компонентом, доприносе перфективности првостепених глагола, који тако постају опоненти мотивном имперфективном глаголу *радиџи*. Већина ових глагола има своја деривациона гнезда, и то: *доредиџи* — 6 лексема, *заредиџи* (*се*) — 8 лексема, *израдиџи* (*се*) — 17 лексема, *нарадиџи* (*се*) — 1 лексема, *обрадиџи* — 7 лексема, *одрадиџи* — 4 лексеме, *џерадиџи* (*се*) — 13 лексема, *џирадиџи* — 6 лексема, *џрорадиџи* (*се*) — 3 лексеме, *разрадиџи* — 7 лексема, *срадиџи* — 2 лексеме, *узрадиџи* — 1 лексема. Глаголи *сарађиваџи* и *сурађиваџи* су првостепене префиксално-суфиксалне творенице (ПР_с1).

Од 53 другостепене префиксалне творенице (ПР2), 26 је именица, 14 глагола и 13 придева. Принцип творбе датих лексема подразумева суфиксацију префиксираних творбене основе. Сви глаголи, 23 именице и 9 придева имају глаголску творбену основу, а код преостале 3 именице и 4 придева основа је именичка. Другостепени глаголи имперфективног су вида и чине видски пар са творбеним првостепеним префиксалним глаголом у основи. Глагол *израдукаџи* носи значење субјективне оцене, а именице *израђевина* и *џерађевина* значе производ одређене радње. Другостепене префиксирани префиксалне творенице (^пПР2) су глаголи *џонарадиџи* и *џоодрадиџи*, а глаголске именице *сарађивање* и *сурађивање* одређујемо као префиксално-суфиксалне творенице (ПР_с2) због творбене структуре глагола од којих су изведене. Додавањем суфикса *-а*, *-ба*, *-џ* или *-ак* на глаголску творбену основу настаје 14 девербативних именица. Другостепени трпни глаголски придеви доследно се појављују као мотивна лексема у творби трећестепених деадјективних именица. Квалитативни придеви на *-ив-*, *-љив-*, *-ан-*, *-на*, *-но* добијени су суфиксацијом префиксираних глаголских основа, а релациони на *-чки*, *-а*, *-о* (као аломорф *-ски*, *-а*, *-о*) суфиксацијом именичких творбених лексема.

Од 29 трећестепених префиксалних твореница (ПР3), 22 су именице, 5 је придева и 2 прилога. Показује се да 10 глаголских и 5 именица са значењем вршиоца радње има другостепени глагол као мотивну лексему, а 5 их има придевску творбену основу. Именице *заредиџа* са значењем субјективне оцене и префиксирана (^пПР3) *нуззарада* имају именичку творбену основу. Придеви су релациони и имају именичку творбену основу изузев префиксираниог (^пПР3) придева *џреузрађен*, *-а*, *-о*, коме је мотивна лексема придевска. Прилози *џрепрађено* и *разпрађено* носе значење особине исказане придевима *џрепрађен*, *-а*, *-о* и *разпрађен*, *-а*, *-о* и указују на начин вршења радње.

Именица *израђивачица* и придев *џрепрађивачки*, *-а*, *-о* представљају четворостепене префиксалне творенице (ПР4), које имају именичку творбену основу.

Од 8 сложеница, само 2 имају другостепене деривате.

Глагол *радиџи* је у основном значењу имперфективан и транзитиван па пружа бројне могућности за творбу лексема.

Из овог гнезда издвојићемо именице са значењем вршиоца радње и објаснићемо њихову творбу. То су лексеме: *раденик, раденица, радилац, радилица, раденица, радиња, радиша, радник, радница, нераденик, нерадиша, нерадник, нерадница, њедрадник, њедрадница, сарадник, сарадница, сурадник, сурадница, израдишељ, њрирадник, зарађивач, израђивач, израђивачица, обрађивач, њперађивалац, њперађивач, дрвоњперађивач, земљорадник и земљорадница*.

Дате именице добијене су суфиксалном или префиксалном творбом, а сложенице комбинацијом слагања и суфиксације. Узевши у обзир морфолошке и семантичке критеријуме, као најпродуктивнија, показује се структура са глаголском творбеном основом (*рад-еник, рад-еница, ради-лац, ради-лица, рад-иња, рад-иша, рад-ник, рад-ница, изради-шељ, њрирад-ник, зарађив-ач, израђив-ач, обрађив-ач, њперађив-алац, њперађив-ач; рад-<радићи; изради-<израдићи; њрирад-<њрирадићи; зарађив-<зарађиваћи; израђив-<израђиваћи; обрађив-<обрађиваћи; њперађив(а)-< њперађиваћи*). Глагол *радићи* јавља се као мотивна лексема именицама *раденик*⁴¹, *раденица, радилац, радилица, радиња, радиша, радник, радница*, а као творбени форманти издвајају се: *-еник, -еница, -лац, -лица, -иња, -иша, -ник, -ница*. Лексема *раденица* има творбени модел: *њридевска њворбена основа + -ица* будући да јој се приписује значење 'радина, вредна жена'. Префиксални глаголи *израдићи, њрирадићи* и суфиксалном творбом добијени глаголи *зарађиваћи* (у основи је гл. *зарадићи*), *израђиваћи* (у основи је гл. *израдићи*), *обрађиваћи* (у основи је гл. *обрадићи*), *њперађиваћи* (у основи је гл. *њперадићи*) основни су носиоци семантичке информације код твореница *зарађивач, израдишељ, израђивач, обрађивач, њперађивалац, њперађивач, њрирадник*, а као агентивни творбени форманти појављују се: *-ач, -шељ, -лац, -ник*. Лексема *израђивачица* носи значење 'женска особа која што израђује; женски израђивач', па ћемо у сегментацији имати творбену основу *израђивач* и моциони творбени формант *-ица*. То је једина моциона именица која је забележена. У свим датим примерима творба је суфиксална иако лексеме на првом месту у линеарном поретку имају префикс.

Именице *нераденик, нерадиша, нерадник, нерадница, њедрадник, њедрадница, сарадник, сарадница, сурадник, сурадница* настале су слагањем префикса *не-, њред-, са-, су-* и творбених лексема *раденик, радиша, радник, радница*. Овакву творбу карактеришемо као префиксалну, а лексеме називамо префиксним твореницама (в. Клајн 2002: 189).

Сложенице *дрвоњперађивач, земљорадник, земљорадница* имају творбену структуру састављену од по две основе. Именичке творбене основе представљене су лексемама *дрво, земља*, а глаголске мотивним речима *њперађиваћи, радићи*. Као агентивни творбени форманти појављују се: *-ач, -ник, -ница*.

Треба напоменути да прегледани речници нису доследни у бележењу именица којима се означавају женске особе — вршиоци радње

⁴¹ О могућности двојакe сегментације ове лексеме в. фусноту 7.

па тако, поред лексема *израдиџељ* или *обрађивач*, нема образовања за женска лица *израдиџељка* или *обрађивачица*. У случајевима обележавања женске особе вршиоца радње, јављају се два типа моционе деривације: 1) интегрална моција (*израђивач* — *израђивачица*) и 2) суплетивна моција (*радник* — *раденица*). Други тип моције је неупоредиво чешћи и јавља се у чак 8 примера (88,89%): *радник* — *раденица*, *радилац* — *радилица*, *радник* — *радница*, *нерадник* — *нерадница*, *ћредрадник* — *ћредрадница*, *сарадник* — *сарадница*, *сурадник* — *сурадница*, *земљорадник* — *земљорадница*. Интегрална моција⁴² је остварена једино у примеру *израђивач* — *израђивачица*.

Гнездо лексема *радиџи* показује одређени степен семантичког варирања код првостепених деривата. Појава метонимије бележи се у релацији *онај који врши глаголску радњу* ↔ *оно чиме се врши глаголска радња, оруђе* у другој и четвртој семантичкој реализацији лексема *радилица*. Дакле, *радилица* је 'она која ради (машина, осовина ради)' и 'оно чиме се ради (неко ради уз помоћ машине, осовине као средства)' (в. Гортан-Премк 1997: 63).

Именица *радник* у другој семантичкој реализација везује се за *мрава*, који је вршилац радње. Ако прихватимо да се у секундарним семантичким реализацијама јавља платисемија са обележјем мултиференцијалности, настала метонимијским варирањем са индуктором у архисеми, онда је у овом значењу остварен пренос у субјекту вршења радње са човека на животињу (*мрава*). Лексемом *радилица* упућује се на 'женску особу која ради (која је радна), на пчелу која ради (која је радна), на осовину која ради (врши рад) и на машину која ради (врши рад)'. Требало би закључити да су дати деривати добијени понављањем истог модела морфолошко-семантичког варирања који је сличан платисемији, али нема узајамног односа једног значења са другим, те се стога говори само о радијалној везаности за мотивну реч (в. Гортан-Премк 1997: 64).

Могло би се говорити и о постојању агентивне улоге оруђа за вршење радње (Ивић 2002: 18) на примеру *машине* и *осовина* као *ћроћоћићских оруђа за вршење радње*. С обзиром на то да су два ентитета укључена у реализовање акције *радиџи* — 'особа која ради користећи се машином, осовином (управља том машином, осовином)' и 'предмет којим ради, управља (машина, осовина)', поставиће се питање о хијерархијски надређеном појму који ће преузети субјекатску позицију у реченици. Ако је према критеријуму одговорности говорник одређен за квалитет остваривања акције *радиџи*, онда *ћредмети* — *сћроводник вршења радње (машина, осовина)* обавља функцију субјекта, а предикатом се упућује на то 'како служи ономе чему је намећен' односно 'машина (осовина) добро ради', што је управо тзв. *ћелићна сћецификација* датог предмета.

⁴² Ако бисмо, поред именица, у обзир узели и придеве *раден* и *радин* у именичкој служби, онда би се овај тип моције јавио и у примерима: *раден* — *раденица*, *радин* — *радиница*.

Табела 1а.

1-степ.	2-степ.	ПР1	ПР2 / ^{вр} ПР2	ПР3 / ^{вр} ПР3/ПР4	ПР4	ПРС1 / ПРС2
						са-рађ-ивати сарађива-ње
						су-рађ-ивати сурађива-ње
		до-радити	дорад-а дорад-ак дорађ-ен, а, о дорађ-ивати	дорађен-ост дорађива-ње		
		за-радити (се)	зарад-а зарад-ница зарађ-евина зарађ-ивати	зарад-ица нуз-зарада зарађива-ње зарађив-ач		
		из-радити (се)	израд-а израд-ак израд-ба изради-тель израд-љив, а, о израд-укати израђ-евина израђ-ен, а, о израђ-ивати	израд-ан, дна, дно израд-илачки, а, о израдљив-ост израђен-ост пре-израђен, а, о израђива-ње израђив-ач израђивач-ица		
		на-радити (се)	ио-нарадиџи			

1-степ.	2-степ.	ПР1	ПР2 / ^{вр} ПР2	ПР3 / ^{вр} ПР3/ПР4	ПР4	ПРС1 / ПРС2
	2-степ.	об-радити	обрад-а обрад-ба обрад-ив, а, о обрад-љив, а, о обрађ-ивати	обрађива-ње обрађив-ач		
		од-радити	одрад-а одрађ-ивати <i>ио-одрадиѝи</i>	одрађива-ње		
		под-радити				
		по-радити				
		пре-радити (се)	прерад-а прерад-ба прерад-љив, а, о прерађ-евина прерађ-ен, а, о прерађ-ивати (се)	прерад-ни, а, о прерађено прерађен-ост прерађива-ѝац прерађива-ње прерађив-ач прерађивач-ки, а, о		
		при-радити	прирад-ѳ прирад-ан, дна, дно прирад-ник прирађ-ивати	прирадни-ѝи, а, о прирађива-ње		
		про-радити (се)	прорад-а прорађ-ивати (се)	прорађива-ње		

1-степ.	2-степ.	ПР1	ПР2 / ^ш ПР2	ПР3 / ^ш ПР3/ПР4	ПР4	ПРС1/ ПРС2
		раз-радити (се)	разрад-а разрад-ба разрађ-ен, а, о разрађ-ивати	разрађено разрађен-ост разрађива-ње		
		са-радити				
		с-радити	срађ-ивати	срађива-ње		
		уз-радити	узрађ-ивати			
		у-радити				
рад-о	рад-ни, а, о	не-рад				
рад-ан, дна, дно		не-радан, дна, дно				
рад-ен, а, о						
рад-еник	раден-ов, а, о раденич-ки, а, о					
рад-еница		не-раденица				
рад-и-лац						
рад-и-лица						
рад-и-лиште						
рад-и-ло						
рад-ин, а, о	радин-ица радин-ост	не-радин, а, о				
рад-иња						
ради-она						

1-степ.	2-степ.	ПР1	ПР2 / ^{ип} ПР2	ПР3 / ^{ип} ПР3/ПР4	ПР4	ПРС1 / ПРС2
ради-оница	радиониџ-ки, а, о					
рад-иша		не-радиша				
рад-ишан, шна, шно	радишно радишн-ост	не-радишан, шна, шно				
рад-љив, а, о	радљив-ост					
рад-ник		не-радник пред-радник са-радник су-радник	нераднич-ки, а, о нерадниш-тво предраднич-ки, а, о сараднич-ки, а, о сарадниш-тво сураднич-ки, а, о сурадниш-тво			
рад-ница	раднич-ки, а, о радниш-тво	не-радница пред-радница са-радница су-радница				
рад-ња	рад-ња радљ-ица	не-радња пред-радња против-радња са-радња су-радња				
рад-њи, а, о						
рад-уцкати						
рађ-евина						
рађе-ње						

Табела 16.⁴³

	C1	C2
<ПР ₃₂₃	дрв-о-прерађивач	дрвопрерађивач-ки, а, о
	земљ-о-рад-љ	
<1 ₁₇	земљ-о-радник	
<1 ₁₈	земљ-о-радница	земљораднич-ки, а, о земљорадниш-тво
<1 ₁₉	земљ-о-радња	
<ПР ₂₃₅	полу-прерађевина	
<2 ₄	само-радиност	
<1 ₁₉	само-радња	

Табела 2

	именице	придеви	прилози	глаголи
1-степени	16	6		1
2-степени	6	5	1	
ПР1	16	3		16
ПР2	24	13		12
прПР2				2
ПР3	21	4	2	
прПР3	1	1		
ПР4	1	1		
ПРс1				2
ПРс2	2			
C1	8			
C2	1	2		

⁴³ У табелама 1а. и 1б. представљен је деривациони статус лексема, а у табели 2 дати су статистички подаци за деривациони и категоријални статус лексема.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гортан-Премк 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Ивић 2002: Милка Ивић, „О појму 'одговорност' и 'агентивној' улози оруђа за вршење радње“, *Јужнословенски филолог* LVIII, Београд, 15–22.
- Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слагање и йрефиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд — Нови Сад.
- Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део: Суфиксација и конверзија*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд — Нови Сад.
- Николић 2000: Мирослав Николић, *Обраћни речник српскога језика*, Матица српска — Институт за српски језик САНУ — Палчић, Нови Сад — Београд.
- Петровић-Дудић 1989: Владислава Петровић — Коста Дудић, *Речник глагола са грамађичким и лексичким дојунама*, Завод за уџбенике и наставна средства — Завод за издавање уџбеника „Свјетлост“ — Завод за уџбенике и наставна средства, Београд — Нови Сад — Сарајево.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Матица српска — Матица хрватска, IV–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Скок 1971–1973: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, JAZU, Zagreb.

Р е з ю м е

Мириана Гочанин

СЕМАНТИЧЕСКО-ДЕРИВАЦИОННОЕ ГНЕЗДО ЛЕКСЕМЫ РАБОТАТЬ

В настоящей статье рассматривается потенциал семантического варьирования и деривационного развития лексемы *работать* как основной. Все лексемы в гнезде находятся в Словаре сербскохорватского литературного языка Матицы сербской (РМС) и в Словаре сербскохорватского литературного и народного языка Сербской академии наук и искусств (РСАНУ). Анализ показывает что в деривационном гнезде является 60 первостепенных, 65 второстепенных, 29 третьестепенных и 2 четверостепенных лексем.

Метонимия, метафора, платисемиа (широкозначность) и регулярная полисемиа как семантические варьирования осуществляются у основной лексемы и у первостепенных дериватов.

Прикази

Милка Ивић, *О речима. Когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике. Лингвистички огледи, њеи*, Библиотека XX век 151, Београд, 2005, 139 стр.

Едиција XX век свој каталог обогатила је још једном — петом, књигом огледа Милке Ивић. Књига садржи четрнаест радова, насталих од јуна 2002. године до почетка јануара 2005. године, а објављених у различитим домаћим публикацијама. Радови су разврстани у две целине, а критеријум за то, по ауторкиним речима, јесте да „оно што се излаже у радовима сврстаним у прву групу иде за тим да утре пут неким теоријски релевантним увидима у ствари, док су запажања изнета у радовима друге групе првенствено културолошки релевантна“. Из самог наслова и поднаслова књиге види се да је реч о најактуелнијим приступима у проучавању језика, заправо лексике. Теме су тако изабране да могу привући пажњу не само стручњака него и сваког ко се за језичке теме занима, а књига је такође доступна свима и по своме језику и стилу.

Прво поглавље *Когнитивни и граматички аспекти* (7–101) броји девет радова, у којима ауторка, из угла когнитивне лингвистике и уз одличну обавештеност о стању и токовима истраживања како на светској тако и на српској лингвистичкој сцени, расправља о семантичким и граматичким аспектима појединих лексема или слојева лексике у српском и другим језицима.

У првом раду „Когнитивни и граматички аспекти евалуације изразом ДОБАР (-А, -О)“ (9–20) разматра се семантичко-синтаксичка употреба овог придева — најпре критеријуми по којима се нека културна средина одлучује за евалуативну карактеризацију овом лексемом, а потом и који су ентитети подложни овом типу детерминације. Како ауторка уочава и показује, занимљиво је понашање ове лексеме на синтаксичком плану: њена употреба у атрибутској функцији је недвосмислена, али у предикатској постоје рестрикције. Употреба овог придева у предикату пре свега зависи од тога да ли је особина која се придевом исказује ефемерног карактера и да ли је она тако устројена да је податна свесној контроли, па је тако могуће рећи: *Перица је био добар у аутобусу*, али реченица у којој је његов учитељ носилац ситуације није могућа. Ауторка истиче да израз *бити добар* значи 'пона-

шати се у складу са моралним нормама³, а може имати и прилошку евалуативну вредност у спојевима овог придева и локатива глаголске именице акционог значења у примерима типа: *Он је добар у мачевању* и везом придева *добар* са предлошко-падежном конструкцијом за + акузатив: *Тај чај је добар за айетийи*.

Следећи рад „О именицама у парапроминалној служби“ (21–30) посвећен је бољем сагледавању оних номиналних лексичких јединица које се својом анафорском службом приближавају категорији прономена. Полазећи од става Е. В. Падучеве да постоје две врсте именичких анафорских израза: класификатори (*Уйознали смо Перину ћерку. ДЕВОЈКА нам се дојала*) и дескриптивни модификатори (*Уйознали смо Перину ћерку. ЉУБАЗНА ДЕВОЈКА све нас је ойчинила*), Милка Ивић ово разврставање допуњује. Она даље разликује две врсте дескриптивних модификатора: (А) они којима се карактеризаторско својство може изнети као објективна датост: *Разговарали смо о сѝрина Дари. СТАРА ЖЕНА још увек живи шако сама у шај огромној кући* и (Б) они којима се карактеризаторско својство представља као плод субјективне оцене говорника: *Разговарали смо о сѝрина Дари. ЈАДНА ЖЕНА још увек живи шако сама у шај огромној кући*. Даље, ауторка класификаторски семантизоване именице сврстава у две групе: тоталне (*човек*) и парцијалне (*младић*) класификаторе. Такође, овде запажа и то да и оне именице које нису предодређене за улогу класификатора у одговарајућем комуникативном контексту могу то бити, као нпр. *брош* и *йоклон* у примеру: *Куйила сам Мири брош за роћендан. ПОКЛОН јој се много дойда*. Ауторка истиче још једну могућност класификатора, а то је да језици могу да „удружујући класификаторски семантизовану именицу с неком за то одговарајућом језичком формом, остваре неодређену, неспецификовану идентификацију људске јединке — уп. у српском *један човек, једна жена, један йрофесор, један лекар* и сл., у енглеском *a man, a woman, a professor, a doctor* итд.“ (27). Закључак је да парапроминалну анафорску функцију могу вршити оне именице које имају улогу хиперонима, а задатак је да се утврди „које су све именице, и под којим условима, оспособљене [...] за семантичко-синтаксичку улогу хиперонима, а самим тим и за обављање парапроминалне анафорске функције“ (29).

Насупрот претходном раду, у коме се говори о условима под којима именице могу добити анафорску функцију, у раду „О неким особеностима личних заменица у процесу анафоризације“ (31–43) ауторка жели да укаже на одређене околности под којима заменице губе анафорску службу. Набраја такве случајеве идући од универзалних, за све језике, ка особеним, за поједине језичке групе и појединачне језике. Међу универзалне случајеве спада *дивергентина анафора* када је посредни однос метонимијом условљене индиректне референције, па је немогуће рећи: *Пекић је шамо, лево, на горњој йолици. Мораћемо ГА однеши мајштору на коричење, сав је раскуйусан*. Други универзални случај немогућности остваривања анафорске прономинализације јесте „неизбежна последица те околности да такве појаве као *назѝб* не остварују своје постојање изван оног бића које их поседује“ (33), што се илу-

струје примером: *Јован је кишобран имао јуче, али њега сад има неко други* : **Јован је назеб имао јуче, али њега сад има неко други*. Поређењем српског са пољским и руским, ауторка истиче да је у „савременом стандардном српском, међутим, морфологизација предикатске именице инструменталом [...] изобичајена тако да је личној заменици ускраћена могућност да одговарајућим морфолошким ликом, тј. формом инструментала, сигнализује своју улогу анафорског корелата такве именице“ (34). Такође, она наводи и објашњава разлику између словенских језика и енглеског, у погледу тога да прономинална анафора у словенским језицима може бити исказана елипсом: *Марија каже да је /Ø/ купи́ла нов шешир* : *Mary says that SHE has bought a new hat*. У вези са употребом прономиналне анафоре исказане личној заменицом напомиње се да „информативна прозирност прономиналне анафоре, у одређеном случају ’затаји‘“ (37), а и језици се разликују по инвентару и могућности употребе лексичких и граматичких средстава за остваривање тог феномена. Нпр. говорницима српског језика су избрисане бројне двозначности употребом *себе* и *свој*. Такође, за српски језик је специфично то да се неодређеност може сигнализovati анафорски употребљеним изразом *један*, а одређеност личној заменицом: *Тражио ми је новине И ја сам му дао ЈЕДНЕ* : *И ја сам му ИХ дао*. Проблем је и то што се код анафорске заменице очекује да њен род буде конгруентан са родом антецедента, међутим, код именица код којих влада несагласје између стварног рода и његовог морфолошког показатеља, то није случај.

Рад „Неочекиваност и њене прагматске ознаке у стандардном српском“ (45–52) посвећен је теми веома модерној у светској лингвистици, а о којој код нас досад није писано. Милка Ивић овде истражује „избор и функционисање оних прагматских средстава помоћу којих представник стандардног српског језика упозорава своје саговорнике да је, противно њиховом очекивању, оно о чему их он својим исказом информише — стварност“ (45). Ауторка разматра околности под којима говорник ма ког језика „саопштени му податак о неком актуелном стању ствари неминовно доживљава као својеврсну новост“ (47). Истиче да су у српском језику *још* и *већ* најтипичније прагматске партикуле и на бројним примерима показује могућност употребе и функционисања ових партикула у реченицама типа: *Она је (већ) ојџиуџовала* и *Она (још) није ојџиуџовала* и сл., наводећи њихове значењске нијансе. На крају рада ауторка отвара питање о теоријској вредности тих „значењских датости које се, под описаним околностима, надовезују на основну реченичну информацију захваљујући сигнализаторској функцији прагматске партикуле *већ*?“ (51). У дискусији о руском *уже*, које одговара нашем *већ*, Милка Ивић је понудила одговор да је то средство за реченичну кондензацију оперативно на нивоу пресупозиција, а когнитивистима поставља задатак да дају коначан одговор на ово питање.

Два наредна рада представљају поређење употребе појединих лексема у језику Вуковог и нашег времена, што је више пута било предмет ауторкиног интересовања. У раду „О лексичком обелодањивању појма ’заменици / замењивати некога неким’ у српском језику на-

шег и Вуковог времена“ (53–64) полази се од данашње неправилне употребе глагола *мењаџи* (*Крга мења Павковића*) уместо *замениџи*, а даље се анализирају глаголи који покривају то семантичко поље. У употреби су данас видски парови *замениџи* / *замењиваџи* и *одмениџи* / *одмењиваџи*, с тим што се у другом пару јавља конотација „а такво новонастало стање ствари, тј. растерећеност онога ко је замењен / кога друга особа замењује од обавеза о којим се ради, на његову је добробит“ (55). Такође је у оптицају и пар *смениџи* / *смењиваџи*, који није забележен у Вуковом *Рјечнику*. У то време је такво семантичко устројство имао пар *измениџи* / *измењиваџи*, који је покривао семантичко поље поменута три пара глагола, а именица је била *измена*, што одговара значењским нијансама данашњег низа: *замена*, *одмена*, *смена*. Милка Ивић истиче и да је занимљив однос семантичке употребе других префиксираних глагола у нашем и Вуковом времену: *изјесџи*, *јавиџи* / *јављаџи* (*некога*) према *џријавиџи* / *џријављиваџи* (*некога*). У складу са поставкама когнитивне лингвистике ауторка оним што је исказано језичким средствима покушава да открије менталну позадину и да укаже на социолошке и психолошке факторе употребе језичких средстава.

У жижи пажње ауторкиног интересовања у раду „О одредби *разговешно* и поводом ње“ (65–71) јесте разлика у некадашњој и садашњој примени регулативних принципа повезивања прилога *разговешно* са глаголима комуникативних радњи (*говориџи*, *џричаџи*), као и чињеница да сагледано стање ствари у том погледу недвосмислено потврђује умесност разврставања прилога са функцијом предикатске одредбе на два посебна синтаксичко-семантичка типа: на тоталне и на парцијалне модификаторе датог глаголског значења. Док је у српском језику нашег времена одредба *разговешно* везана за глаголе говорења, у Вуково време то се односило и на писање, па и шире — на јасност, прецизност уопште. Ауторка закључује: „прво је примењиван принцип својеврсне семантичке разуђености, који је осигуравао велику ширину употребе тој речи, а потом је превагнуо други принцип, који је њој ту ширину знатно сузио. Такво је сужавање у складу са законима културног и интелектуалног израстања сваке дате средине — с повишењем њене интелектуализованости неминовно се повишава и потреба за попуњавањем наслеђеног вокабулара лексемама које ће, на одговарајући начин, обелодањивати сваку накнадно освојену тананију појмовну изнијансираност“ (70). Оваква истраживања важна су с једне стране за историју језика, а са друге за когнитивну лингвистику и разумевање менталне слике света одсликане у језику и њене измене од Вука до данас.

Радам „Значењска подспецификованост лексеме *сџвар*“ (73–81) Милка Ивић, подстакнута бројним иностраним радовима, осветљава семантику и функционисање ове лексеме у српском језику, полазећи од чињенице да у многим језицима постоје лексеме које се појављују у различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том се на одговарајући начин прилагођавају сваком окружењу. Овакве лексеме које се могу прилагођавати контексту јесу *семантиччки џодсџецификоване лексеме*. Како закључује Милка Ивић, лексема *сџвар* има „лек-

сичко значење довољно широко, уопштено, да по себи не представља препреку околионалном свођењу те именице на парапрономен“ (76) и тада корелира са анафорско-демонстративном заменицом или са заменицом *нешћо*. Међутим, уочава се и „један услов, а то је да прономинално упућивање обавезно мимоилази с ва жива бића“ (77). Када лексема *стћвар* семантички функционише као анафорска заменица тог типа, обавезно добија као одредбу заменицу, нпр.: *Она стћвар се није смела догодити. То треба шћо њре средићи*, а када има значење *нешћо*, она је обавезно везана категорија, увек има детерминатор (*разне стћвари*, *неке стћвари*) или је подложна процесу плурализована (*једна стћвар*, *две стћвари*, али тада се може употребљавати као објекат само уз перфективне глаголе). Њено је значење зависно од прагматског контекста, а захваљујући високом степену подспецификованости може покрити најразличитије комуникативне ситуације.

Милка Ивић у раду „О српским партикулама ПА и МА (из перспективе и 'фативне' и 'реактивне' функције језика)“ (83–93) врши непосредно конфронтирање ових партикула уз извођење одговарајућих теоријских закључака о томе, са посебном пажњом на оне језичке функције својствене дијалогу — *фативну* и *реактивну*. На крају ће уследити закључак: „као формална ознака коришћења у дијалошком тексту речца *ја* испољава немаркирану природу (у јакобсоновском смислу термина *маркираност*) будући да је њој доступно обелодањивање фативне функције и без реактивне значењске компоненте, и са њом, док се *ма*, с погледом на тај исти критериј, одликује, напротив, *маркираношћу* — чињеница је, наиме, да без реактивне емфатичне означености ова партикула није у стању да обавља сигналну улогу која нам је, овом приликом, била предмет разматрања“ (92).

Последњим радом у овом делу „Појам *verum focus* и његово сигнализовање у савременом стандардном српском“ (95–101) ауторка осветљава когнитивни појам *verum focus* (посебно фокусирање категорије истинитости (*verum*) у оквиру неког посебног разговора) и његову оперативну моћ у дијалозима у којима саговорници нису подједнако упућени у предмет разговора. Издвајају се две врсте ситуација: А) „питање–одговор“, обично кратак, којим се потврђује истинитост онога што се пита: *Зар је он њен оцац? Јесте* и Б) реаговање једног говорника на неупућеност другог у оно о чему се разговара: *Сви се њоломише око њега као да је он дирекћор, као да од њега све зависи. Он ЈЕСТЕ дирекћор. Зар је могуће да ти шћо не знаш?!*. У другом делу рада ауторка утврђује језичка средства којима се реализује ова појмовна категорија: ортогоничка, граматичка и лексичка. Изучавање ове категорије и средстава за њено реализовање, тј. средстава којима се исказује разликовање по критеријуму *истћинићо* / *неистћинићо*, значајно је не само за опис природе било ког језика већ и за наставу језика.

Други део књиге насловљен *Кулћуролошки аспектћи* (103–135) садржи пет радова, који обелодањују неке чињенице из наше језичке и културне историје.

Занимљивим радом „Писмено обраћање са *џи* / *Ви* у Карађорђевој и Милошевој Србији“ (105–107) Милка Ивић нас обавештава о томе да се и у Карађорђево време у Србији знало за *pluralis reverentiae*, тј. за почасно обраћање појединцу множинским обликом. Пратећи Карађорђеву преписку, ауторка утврђује да то није било доследно, већ да је ту посредни оно што је и данас својствено необразованом човеку: почиње се са *Ви*, али се у даљем тексту прелази на *џи*. Ауторка ово чак и датира (све до фебруара 1813. године, када је писар постао Стојан Ненадовић). Својим пажљивим и проницљивим увидом у језичку грађу Милка Ивић нам скреће пажњу и на то да је Вук у примени *pluralis reverentiae* био доследан, али је често употребљавао титулу уместо *Ви* и рушио правила конгруенције (нпр. *Надам се да сће до сад Ваша Свјетлости ђримили и моју облигацију*, из преписке).

Рад „О Вуковом *ујраво*“ (109–113) говори о неподударности семантичке вредности данашњег и Вуковог *ујраво*, које одговара нашим *искрено* и *џачно*, а који нису регистровани у Вуковом *Рјечнику*. Одговор на то Милка Ивић види у томе што су ови изрази својствени славеносрпским и руским текстовима, а Вук је желео аутентичне народне речи. Такође, ова лексема није заживела код осталих писаца тог времена, а разлог томе је то што су „прилози *искрено* и *џачно* имали с једне стране, према себи одговарајуће привевске форме (*искрен*, *џачан*), а с друге могућност и комбиновања са не- (*неискрено*, *неџачно*), и успостављање компаративне граматикализације (*искрено* / *искреније* / *најискреније*, *џачно* / *џачније* / *најџачније*), дотле је лексичка јединица *ујраво* била свега тога у потпуности лишена, па су људи, кад им устреба каква од тих њој недоступних обличких реализација, посезали за другачијим лексичким решењем“ (111–112).

Ауторка у раду „Кад су ’молери’ виђеним људима ’моловали и прсликавали образ““ (115–119) анализира скуп лексема које су Вук и људи његовог времена користили уместо данашњих речи *сликар*, *сликаџи*. То су: *молер*, *молеровица*, *намоловаџи*, *измоловаџи*, *џисаџи*, *џисаџи*, *џреџисаџи*, а интересантно је и то да је лексема *образ* коришћена да означи слику или портре(т). Инвентар лексике упућује и на социјално-културне прилике тога доба: српски сељак није разликовао „’молера’ — надареног уметника и ’молера’ — вештог занатлију“ (118).

Рад „*Лисмо* Бошка Петровића“ (121–126) бави се анализом лексике овог текста, уз похвалу да је писац један од ретких који своју лексику обогаћује ишчитавањем Вука. Ауторка показује како врхунско књижевноуметничко мајсторство овај писац постиже избором лексике.

Књига се завршава радом „Младен Лесковац: Вук и Мушицки“ (127–135). Анализирајући полемику између Вука и Мушицког у време успостављања књижевног језика на народној основи, Милка Ивић показује оправданост одушевљења Младена Лесковца Вуковом личношћу.

Несумњиво је да ова књига има велики значај и представља леп допринос за српску науку о језику. Најпре, овом књигом Милка Ивић осветљава српске језичке датости из перспективе једне од најмодернијих лингвистичких теорија — когнитивне лингвистике, приближавајући

поставке, методе и терминологију те теорије нашим лингвистима. Затим, полазећи од српских језичких факата, али и наводећи често примере из страних језика и поредећи поједине појаве у српском и другим језицима, проширује и употпуњује теоријске закључке на општелингвистичком плану. Такође, упоређујући језичке чињенице у појединим фазама развоја стандардног српског језика, ауторка не доприноси само бољем познавању историје српског језика него и социо-културних фактора који су његов развој одређивали, као и менталне слике света једног народа и њене промене. Овим студијама објашњене су бројне појаве не само у српском језику него и у језику уопште, указано је на различите лингвистичке феномене и тиме су отворене нове теме, па ова књига није само збир нових сазнања о језику већ одличан путоказ и смерница лингвистима за нова проучавања.

Марина Сџасојевић

Срето Танасић, *Синтаксичке шеме*

По осми пут Библиотека *Пућ у речи*, издавачке куће Београдска књига, понудила је читаоцима књигу, која се, овога пута, бави синтаксичким темама. Реч је о књизи управо таквог наслова — *Синтаксичке шеме*, аутора Срете Танасића¹. Настала као плод вишегодишњег рада, књига доноси двадесет аутономних радова, раније објављених у различитим домаћим и иностраним публикацијама. Свестан чињенице да су неки од њих данас тешко доступни српском читаоцу, јер је реч о публикацијама са простора бивше Југославије (сарајевски часопис *Књижевни језик*), или изван ње (пољске публикације), аутор је одлучио да их поново, неке неизмењене, неке мање или више измењене, изнесе пред јавност.

Књигу отвара ауторов Предговор у коме се, укратко, образлаже мотив за издавање и сама концепција књиге. Наиме, у књигу су ушли радови обједињени тематиком — посвећени различитим синтаксичким или претежно синтаксичким питањима савременог српског језика и, уже, синтакси предиката у српској реченици. Затим се радови нижу без издвајања у поглавља, да би на крају били наведени исцрпни библиографски подаци о сваком раду, с напоменом о томе да ли је рад за ову прилику мењан или није (примећујемо да нас је аутор, вероватно нехотице, ускратио за библиографски податак о трећем по реду раду у књизи „Збирна виšekратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи“ — *Јужнословенски филолог* LIII). Затим следи Литература (дата у виду списка свих скраћеница које се користе у радовима), изводи из две рецензије, М. Ивић и П. Пипера, Појмовни регистар, Белешка о аутору и на крају Садржај.

Први рад, „Приступ синтакси глагола“, заправо је увод у оно што следи и уједно настојање да се објасне неки од појмова који ће се у даљим радовима користити (нпр. опозиција индикатив/релатив, опозиција референцијалност/нереференцијалност, функционисање система глаголских облика, модалност, глаголски род и пасивна дијатеза и др.).²

¹ Библиотека *Пућ у речи*, књ. 8, Београд: Београдска књига, 2005, стр. 223.

² Овај рад је, касније, уз незнатне измене, објављен у *Синтакси савременог српског језика, првоста реченица* у редакцији Милкс Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005. под називом *Уводне напомене* за излагање Срете Танасића о синтакси глагола (стр. 345–352).

Иако радови у књизи нису груписани, ипак се могу уочити извесне целине. Тако су наредна два рада, „Семантика глагола и итеративност“ и „Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи“, посвећена питању итеративности у српском језику. Итеративност се овде не посматра, као што је то било уобичајено за нашу тзв. класичну литературу (нпр. Стевановић), у оквиру описа функционисања глаголског вида и времена, већ се, по узору на руске ауторе (Храковски, Књазев и др.), утврђује опозиција једна радња/мноштво радњи, а о итеративу говори као о једном типу мноштва радњи (поред дистрибутива и мултипликатива). У другом раду се уводи појам збирног мноштва радњи или збирне вишекратности, који се, на том месту, детаљно и описује, и посебно, пореди и разграничава од итеративног мноштва.

Наредна тема којој аутор посвећује пажњу јесте императивност. У раду „О императиву у савременом српском језику“ Танасић је скренуо пажњу на појаву функционално-стилске условљености употребе императива и истакао потребу да се она у будућим истраживањима детаљније испита. Свој допринос дао је у виду испитивања употребе императива у књижевно-уметничком стилу у савременом српском језику, где примећује да се, поред заповести и жеље, које се у литератури редовно везују за императив, императивом исказују и друга значења, ређе помињана или уопште не помињана, значење молбе, савета, утехе, а негираним императивом, поред забране или опомене, још и савет, молба, утехе. У даљем раду аутор испитује понашање глагола у вези са императивом и констатује да неки глаголи у српском језику не допуштају употребу императива, што је условљено њиховом лексичком семантиком.

У раду „О употреби глагола *шребайи*“ Танасић разматра однос језичке праксе и језичке норме, у вези са овим, у литератури више пута „прозиваним“, глаголом. На бројним примерима из различитих функционалних стилова, он показује како се језичка пракса и језичка норма тврдоглаво размимоилазе, још од Вука на овамо, што је, коначно, резултирало настајањем неприхватљивих конструкција типа *Они су шребало да ошйушјуу*, које ни граматички, ни семантички, нису у духу српског језика и зато их треба избацивати из употребе. Иако проблему не приступа нормативно, аутор настоји да проблем што детаљније осветли и предложи нека решења, која би могла, ако не да уклопе, онда макар да ублаже постојећи раскол. Она се, пре свега, односе на оне конструкције са глаголом *шребайи* које су у литератури неоправдано проглашаване за безличне, иако то заправо нису (*Марко шребала да ошйушјује*), и на оне у којима, по аутору, безлично употребљен глагол *шребайи* добија допуну у виду реченице (*Треба да ошйушјујем, Треба да Марко ошйушјује*).

У раду „О перфекту и плусквамперфекту имперфективних глагола“ Танасић преиспитује постојећа знања о перфекту и плусквамперфекту узимајући у обзир категорију глаголског вида. У литератури је примећено да се у српском језику плусквамперфекат од имперфектив-

них глагола употребљава врло ретко, готово никако, али објашњење за такву ситуацију не постоји. Зато се Танасић бави овим проблемом и закључује да се плусквамперфектом перфективних глагола „исказују и такве прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер је поништен неком другом радњом“ (70) и да је баш зато плусквамперфекат незаменљив перфективним перфектом. То значење се код имперфективних глагола осим плусквамперфектом постиже и употребом перфекта, те на тај начин имперфективни перфекат постаје конкурентан имперфективном плусквамперфекту. Будући краћи и економичнији он га, као zgodнији, и потискује.

Наредних неколико радова посвећено је питањима у вези са пасивном дијатезом (то су радови „Пасивне конструкције за исказивање референцијалних и неререференцијалних садашњих радњи“, „Пасивне конструкције за исказивање референцијалне и неререференцијалне прошлости“, „Опозиција референцијалност/неререференцијалност и пасивна дијатеза“ и „Пасив у научном стилу српскога језика“). У њима се посматра улога и значај опозиције референцијалност/неререференцијалност при избору језичких средстава којима ће се исказати садашња односно прошла референцијална/неререференцијална радња. Показује се да се садашња референцијална радња исказује једино тзв. СЕ-конструкцијама, док се садашња неререференцијална радња може исказати и СЕ-конструкцијама и конструкцијама са трпним придевом и два помоћна глагола у презенту, *бивајти* и *бијти* (*будем*). Прошла референцијална радња исказује се конструкцијама са трпним придевом и, ретко, рефлексивном, СЕ-конструкцијом. Неререференцијална прошлост исказује се, такође, конструкцијама са трпним придевом и, такође ретко, рефлексивном, СЕ-конструкцијом, али и конструкцијама: перфекат глагола *бивајти* + трпни придев, пасивни потенцијал и потенцијал у оквиру СЕ-конструкције, које су резервисане једино за неререференцијалну прошлост. Постоје и одређена ограничења у погледу глаголског вида, о којима се исцрпно саопштава у овим радовима. Посебна пажња усмерена је на хомонимичност пасивних конструкција и одговарајућих активних, као и на поступке који омогућавају њихову правилну интерпретацију.

И рад „Глаголи између реченице и рјечника“ бави се проблемом исказивања пасивне дијатезе у српском језику и хомонимичношћу синтаксичких средстава којима се она исказује, али сада у вези са лексикографском обрадом глагола. У центар пажње ставља се проблем разграничавања оних случајева када трпни придев има глаголску вредност, те се може употребити као пример за илустрацију глаголског значења, од оних када он такво значење нема, те га треба сматрати правим придевом и третирати као засебну речничку одредницу. На бројним примерима, углавном узетих из Речника САНУ, аутор је показао да је овај проблем константно присутан у лексикографској пракси и да га је, без обзира на солидна теоријска знања, у пракси веома тешко решити, али да се, без обзира на бројне тешкоће, то мора чинити.

У два рада о декомпоновању предиката Танасић посматра синтаксичку страну ове појаве, као и њену учесталост у књижевно-уметничком стилу. Он примећује да се појава декомпоновања одражава у позицији предиката, субјекта и ближег објекта просте реченице, као и да се глагол подвргава декомпоновању и кад се јавља у безличним глаголским облицима, и сходно томе предлаже да се терминолошко решење *декомпоновање њредикаџа* замени решењем *декомпоновање глагола* или да се поред првог уведе и ово друго.

Даље се разматра проблем исказивања агенса 1) у пасивним конструкцијама (рад „Инструментал за живо у пасивним конструкцијама“) и 2) уз девербативне именице (рад „Исказивање агенса уз девербативне именице“). Аутор показује да се у пасивним конструкцијама са трпним придевом у савременом српском језику агенс исказује конструкцијом *гениџив + од*, и да се инструментал за живо, који се некада употребљавао у овој функцији, данас више не користи у функцији агенса пасивних конструкција са трпним придевом. Уз девербативне именице агенс се може исказати именицом на два начина, посесивним генитивом и конструкцијом *од (сџране) + гениџив*, која у стручној литератури углавном није прихваћена као адекватна. Танасић показује да се ова конструкција ипак не може и не сме занемарити, јер је фреквентна у појединим функционалним стилевима српског језика (публицистичком, административном и научном) и често не постоји друго језичко средство које би је, у датим околностима, могло супституисати. Предност генитивне конструкције с предлогом *од* аутор види и у њеној нехомонимичности, за разлику од посесивног генитива, који се отелотворује као хомонимично грамаптичко решење (њиме се исказује и агенс и пацијенс).

У раду „Конструкција *џод + акузаџив* с временским значењем“ актуализује се, у литератури раније уочена и описана појава употребе акузатива с предлогом *џод* за исказивање временско значења, с циљем да се прецизира које се тачно временско значење њоме исказује. Пажња се усмерава на избор именица које се у њој могу јавити и на њихову семантику. Аутор закључује да је њихов број врло ограничен и да постоји чврсто правило које регулише њихов избор, те да у обзир долазе „само оне именице које означавају временски одсјек који се регуларно уклапа у већи временски период и представља посљедњу фазу тога периода или фазу која припада његовој другој половини“ (169). У раду „Временска употреба конструкција *на + акузаџив* и *у + акузаџив* са именицама које значе годишња доба“ испитује се њихово понашање у функцији исказивања времена вршења радње и разлике које постоје при њиховој употреби.

У наредном раду, „Супротне реченице са везницима 'него' и 'већ'“, циљ аутора је био да утврди да ли постоје синтаксичке структуре организоване другачије у односу на овакве реченице (супротне реченице са везницима *него* и *већ*), којима се исказује исти тип семантичког односа — одос супротности. Запажања и закључке до којих је дошао, аутор је поткрепио бројним примерима узетим из различитих функционалних стилова.

Последња два рада у књизи посвећена су безличним реченицама у српском језику. У раду „Безличне реченице са конструкцијом *до + генитив*“ Танасић упозорава на један тип безличних реченица који није посебно истицан у литератури и детаљно га описује и упоређује са њему сличним. То су оне безличне реченице код којих се у функцији предиката јавља копулативни именски предикат са именицом у облику генитива са предлогом *до*, нпр.: *Мада јој није било до њесме*, и мада беше уплакана, пила је и певала (Црњански). Други рад о безличним реченицама, „Безличне реченице са уопштеним агенсом“, бави се проблемом разрешавања хомонимичности ових реченица, тј. разграничавањем безличних реченица са уопштеним агенсом, образованих од прелазних глагола, код којих морфема *се* служи као показатељ њихове безличности, од пасивних рефлексивних реченица са истим глаголом, код којих је морфема *се* показатељ пасивне дијатезе. Такође, аутор поставља и уједно одговара на питање које, као ни претходно, није било постављано пред нашу научну јавност, а то је: да ли се у српском језику обавезно изоставља именица са значењем ближег објекта у безличним реченицама са уопштеним агенсом или постоје случајеви када она бива исказана, — постоје, то су оне реченице код којих се ближи објект исказује генитивом без предлога.

Књига *Синтаксичке џеме* аутора Срете Танасића значајан је допринос нашој синтакси, посебно оним њеним областима којима се аутор у овим радовима бави. Богата примерима узиманим из свих функционалних стилова нашег језика, она је добар подстрек за многа будућа истраживања или преиспитивања. Баш зато што доноси текстове који су претходно већ објављивани (неки и двадесет година раније), а сада су за ову прилику поново прегледани, пажљиво бирани, „вагани“, мењани или допуњавани, она представља збирку синтаксичких знања која су, на изврстан начин, прошла суд времена и критике. Она ће, несумњиво, бити драгоцен и свима онима који намеравају да путевима синтаксе српског језика крену, као и онима који их увелико освајају.

Ивана Коњик

Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић,
Асоцијативни речник српског језика, Део 1,
од стимулуса ка реакцији, Београд, 2005, 525 стр.

*Асоцијативни речник српског језика*¹ Предрага Пипера, Рајне Драгићевић и Марије Стефановић један је од резултата рада на пројекту *Мултидисциплинарна истраживања говорно-језичких ресурса српског језика са апликацијама у лингвистици, дефектологији и комуникацијама*, чији је носилац Институт за експерименталну фонетику и патологију говора.² Асоцијативни речник руског језика Ј. Караулова био је узор по којем је урађен *Асоцијативни речник српског језика*.

Књига се састоји из два опсежна дела: *Увод* (7–108) и *Асоцијативни речник српског језика, од стимулуса ка реакцији* (109–525). *Увод* садржи ауторске чланке у којима су изнесене теоријске поставке, резултати истраживања и тенденције у истраживањима вербалних асоцијација говорника српског језика: Предраг Пипер, *О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису* (7–23), Марија Стефановић, *Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици* (23–56), Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима* (56–81). Након овог теоријског дела презентована је азбучним редом *Селективна библиографија радова о вербалним асоцијацијама, асоцијативној методи и асоцијативним речницима*, коју је саставила Рајна Драгићевић (81–94). На крају *Увода*, под насловом *Израда асоцијативног речника српског језика* (95–102), аутори су образложили структуру и принципе израде речника; дат је потом и *Списак речи — стимулуса* (102–108).

Предраг Пипер у раду *О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису* најпре даје исцрпан историјат интердисциплинарне сарадње психологије и лингвистике, објашњава начин на који се интересовање за проучавање асоцијација пренело из психологије у лингвистику и како се то одразило на словенску лекси-

¹ Изд. Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет.

² У многим словенским земљама већ су урађени асоцијативни речници (руског, белоруског, украјинског, бугарског, пољског, словачког); рађени су једнојезично или двојезично. О томе в. и Предраг Пипер, *Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи*, Славистика, књ. VII, 2003, 22–32.

кографију. Поред ових питања, бави се и могућностима проучавања и описивања вербалних асоцијација, као и могућностима примене добијених резултата. По речима аутора, утицај психолошких тумачења асоцијација на лингвистику може се пратити од средине 19. века, а као најизразитији словенски представник психологизма у овој грани лингвистике сматра се А. А. Потебња. Више лингвистичких интересовања за асоцијације може се приметити код представника Казањске школе М. Крушевског. Од самих почетака 20. века до седамдесетих година истога века у даљим проучавањима асоцијација у оквирима лингвистике и психолингвистике основне смернице истраживања поставили су амерички научници. Већ су на самом почетку 20. века настале и прве асоцијативне анкете Кента и Розанофа (1910), а потом је према њиховој методологији настајао низ асоцијативних речника у словенским земљама. (И у другима двама прилозима могу се наћи садржајни кратки осврти на литературу.) Словенска асоцијативна лексикографија (као једнојезична или двојезична) развијала се у различитим славистичким центрима — у Москви, Минску, Кијеву, Братислави, Софији. Када говори о проучавању вербалних асоцијација и примени њихових резултата, аутор указује на значај израде асоцијативних речника, али и на значај израде речника етнокултурних стереотипа. Увид у етнокултурне стереотипе (а они су најчешће и најтипичније вербалне асоцијације) послужио би као поуздан показатељ ставова појединих народа једних према другима. Аутор закључује да би израда асоцијативних речника словенских, а и било којих других језика по сличним методолошким принципима, као и израда речника стереотипа у електронској форми, чија би се база података уредно ажурирала, омогућило поуздан увид у промене у друштвеној перцепцији стварности, увид у актуелно стање јавног мњења; пружило би сазнања о виђењима стварности и помогло у исправљању стереотипа о себи и другима. У том смислу и асоцијативни речници и речници стереотипа представљају најпоузданији инструмент етнопсихолингвистике.

Марија Стефановић на почетку свог прилога *Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици* (23–55) указује да је намена асоцијативних речника вишеструка. Асоцијативни речници се, наиме, могу користити као база за истраживања у семантици (нпр. за проверу „хипотезе о структури и елементима семантичких поља“), у синтакси („где се утврђује врста односа између облика стимулуса и реакције“), у културолошким истраживањима („где се анализирају неки од стимулуса који се сматрају уско повезаним са одређеном земљом, или различити стереотипи присутни код носилаца језика“), у књижевности („да би се видело које су најчешће (типичне) асоцијације на одређену реч“), у социологији, психопатологији, маркетингу и сл. Асоцијативни речници би били од велике користи и у настави страних језика, нпр. у вежбама за богаћење лексичког фонда, посебно у вежбама из морфологије и лексикологије, као и у говорним вежбама. Као што се види из наслова студије (и разраде по поглављима), њена пажња је усредсређена на основне поставке, концепцију и особености асоцијативне граматике (њеним утемељитељем може се сматрати Ј. Н. Караулов), у одно-

су, на пример, на њене традиционалне моделе (засноване пре свега, без обзира на унапређења теоријских поставки, на граматикама класичних језика), и само донекле сличне са теоријом интегралног речника (коју је развио Ј. Д. Апријсан). За разлику од традиционалних граматика „асоцијативна граматика има други циљ — да ... објасни везу између оног што је језик у предреализацији и стварних текстова језика — продуката реализације језичке способности“ (стр. 26). Њена основна јединица је пар стимулус-реакција. Асоцијативна граматика нам даље помаже да схватимо да у свести говорника не егзистирају одвојено лексика и граматика са својим правилима, али је та веза у њој стварна (заснована пре свега на ономе што говорник зна, чиме влада), и зато увек ужа од исцрпне листе коју нам, на пример, нуди интегрални речник. Показује се, између осталог, и да није неважан морфолошки облик стимулуса. Ј. Н. Караулов је за руски језик дао модел успостављања хијерархије односа заснованих на врстама речи стимулуса (нпр. *именица, придев, глагол, заменица*) и одговарајућих реакција. Проверу и лепо разрађену аналитичку апликацију модела М. Стефановић даје на српској грађи (оној коју пружа приложени речник), ограничавајући се на стимулус-именицу (*грло*), стимулус-придев (*црвени*) и стимулус-глагол (*говорити*). Штета је што су природа књиге као целине и томе примерен обим студије приморали аутора да (у овом делу) остане углавном начелан, с премало илустрација, или тачније — опет на нивоу „граматике“, а управо тај праг треба прећи. Претходни приговор унеколико релативизује њено завршно поглавље *Грамаџика у асоцијативним речницима руског и српског језика и нивои асоцијативне грамаџике* (ограда „унеколико“ исказује се из перспективе неспецијалисте). На стимулусу (односно гнезду у речнику) *зелен*, на пример, могао би се написати цео оглед, стручан и атрактиван лаику истовремено.

Рајна Драгићевић у чланку под насловом *Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима* (56–77) најпре говори о самом методу³ испитивања асоцијација говорника, а затим наводи примере примене теста асоцијација у семантичким истраживањима. Тест асоцијација Рајна Драгићевић примењује (и проверава) у проучавању антонима, затим придева са значењем људских особина, као и у творби речи. Свој чланак завршава закључцима добијеним из компаративне анализе коју је спровела на основу српског, руског и бугарског асоцијативног речника. На узорку три стимулуса *сипар, глуи, леи*, аутор закључује да постоји велика сличност у асоцијацијама Срба, Бугара и Руса, што указује „на културолошке, социолошке и политичке везе ових народа и на њихово заједничко искуство“ (стр. 77).

Из текста *Израда асоцијативног речника српскога језика* (95–101) читалац може сазнати нешто више о принципима израде речника. Асоцијативни речник чине одговори на 600 стимулуса, које чи-

³ Испитивање асоцијација започиње састављањем листе речи — стимулуса, која се подели испитаницима или им се те речи усмено прочитају, а потом се испитаницима објасни да на сваку дату реч треба да одговоре првом речи која им падне на памет. Одговори представљају речи-реакције.

не речи из двадесетак тематских група (*боје, звуци, облици, делови тела, емоције, особине, простор, време, нације, језици, толифика, историја, национална култура, храна, пиће, савремена наука, савремена техника*); 500 речи су речи у основном облику, а 100 речи дато је у косим облицима. На задате речи одговарало је 800 испитаника.⁴ Испитаници су били младићи и девојке између 18 и 25 година, ученици (средњих градских школа) и студенти. Анкетирање је изведено у 6 циклуса на основу 6 анкета. Испитаници су имали 6 секунди да одговоре на сваку задату реч. Читаоцима књиге представљена је *анкета бр. 5*.

Након овако опсежних трију уводних студија, презентован је *Асоцијативни речник српскога језика*. Речнички чланци су дати азбучним редом, а одговори на стимулусе распоређени су по учесталости (Нпр. *здравство болница 70; лекар 41; медицина 38... бело 28... школство 6; зелен бор 135; листи 75; трава 62 ... дрво 13; зелени трава 101; листи 59; природа 30; парк 25; бор 23*). Уколико више одговора има исту фреквенцију, распоређени су азбучним редом. На крају асоцијативног поља цифрама је представљен укупан број испитаника, укупан број различитих реакција, колико испитаника није имало одговор на дати стимулус, колико се одговора само једном појављује, колико је испитаника мушког а колико женског пола, број испитаника са друштвених и број испитаника са природних смерова.

Асоцијативни речник српскога језика Предрага Пипера, Рајне Драгићевић и Марије Стефановић је вредно дело којем ћемо се, из различитих струка (лингвистике, психологије и психопатологије, из етнологије, социологије, политикологије и сл.) и различитим поводима, више пута враћати, и сваки пут налазити нешто ново. Налазићемо по којој замерку и од ње одустајати приликом нових читања, јер ћемо схватати да ово дело није могло да садржи и откривање једног правца истраживања у нас, да обави прве истраживачке кораке и да нас, првим појављивањем, задовољи свестраним и пуним одговорима на оно што нам се чини да овде спада. Привлачно је решена и насловна страна с напоредо „раскреченим“ ћириличким Ж и снимком жабе као иконографским предлошком за то слово, с препознатљивим поступком свих наших традиционалних букварописаца.

Драгана Радовановић

⁴ Речи-стимулуси дати су на левој страни, док десну страну чине одговори-реакције на дате стимулусе.

Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић,
*Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса
ка реакцији)*, Београд, 2005, 5–525, изд. Београдска књига,
Филолошки факултет Универзитета у Београду, Службени лист.

О овоме сам речнику и писала¹ и говорила². Поновном јављању узрок је потреба да још нешто кажем.

Да укратко поновим већ речено. Књига се састоји из два дела: I. *Увод* (7–108) и II. *Асоцијативни речник српскога језика* (109–525).

У *Уводу* су дате три студије. Прва је студија посвећена појму *асоцијација*, асоцијацијама уопште у психологији и историјату термина вербална асоцијација, као и историјату истраживачких процедура заснованих на вербалним асоцијацијама у словенском и другоме лингвистичком свету. Друга је посвећена разради хипотезе Ј. Н. Караулова, према којој се искључиво на материјалу асоцијативног речника може начинити нови тип граматике — асоцијативна граматика. Трећа је студија посвећена примени асоцијативних текстова у семантичким истраживањима.

Асоцијативни речник је специјални, научни речник; намењен је специјалним научним истраживањима — лингвистичким, психолингвистичким, социолошким и другим. Његову леву страну чине речи стимулуси, а десну речи које се као реакција добијају на њих. Речник о коме говоримо има на својој левој страни 600 лексема стимулуса; то су речи из основног фонда савременог стандардног језика. Речи-стимулуси потичу из двадесетак доминантних лексичко-семантичких група: боје (*бео, жути*), звуци (*вичеш, звониши*), облици (*округао, шиши*), сродство (*ошац, сесира*), делови тела (*глава, нога*), емоције (*љубав, мржња*), особине (*добар, лош*), простор (*зајад, свуда*), време (*дан, година*), нације (*Американци, Хрваши*), језици (*српски језик, енглески језик*), политика (*демократија, санкције*), историја (*Ривна гора, Милош Обилић*), национална култура (*гусле, Косово*), савремена наука (*аџомски, експеримент*), савремена техника (*аушомаш, аушомобил*), храна и пиће

¹ *Јужнословенски филолог* LXI.

² На Коларчевом универзитету 13. марта 2006. године на презентацији *Асоцијативног речника*.

(*говедина, јабука, ракија*), најфреквентније речи (*где, школа*). За сваки стимулус прикупљено је по 800 одговора, реакција; ове су реакције дате на левој страни речника. До асоцијација испитаника долази се обично анкетом. Испитанику се задају стимулуси на које он, обично писмено, одговара првом речју која му падне на памет.

Дакле, леву страну чине речи-стимулуси, десну страну чине речи-реакције, са статистичким подацима о њиховом појављивању и о самим испитаницима. Лексема на десној страни речника директно или индиректно идентификују све што лексема на левој страни речника поседује у семантичком, граматичком, синтаксичком систему, цео њен потенцијал је ту; потребно је само да пажљиво прочитамо резултат; свака фреквентна асоцијација садржи бар један важан семантички податак. У речничком чланку коме је лева страна **богат** на десној се страни на првоме месту налази: *сиромашан* — 95 одговора, затим *следе човек* — 66, *новац* — 56, *имућан* — 57, *злајто* — 21, *моћан, љаре* — 20 ... *ауто, базен, благо њему* — 3. И ови нам одговори показују: да је антонимска лексема по правилу најфреквентнија асоцијација (*богати* — *сиромашан*), да је синонимска реакција такође честа (*богати* — *имућан*), да су семе, активне или потенцијалне, у семантичком садржају лексема *богати* — *поседавање моћи, злајта, новца*; а ове се семе налазе и у деривату *богатиштво*, на чијој су левој страни, пред антонима *сиромаштво* и: *новац, моћ, љаре, па даље, срећа, љубав, али и несрећа, па благо, раскош*, да не наводимо даље. И за психоллингвисте и за лексикологе овакви су речници кључни инструменти за различита истраживања организације менталног лексикона, а самим тим и организације лексичког система.

А лексички је систем, као и организација у њему, како ми видимо и волимо да кажемо, сличан Менделејевој табlici хемијских елемената, у којој сваки елеменат има своје одређено место у зависности од особина које поседује и у којој се зна којим ће и каквим елементима бити попуњена празна места. И ми у лексичком систему знамо да именичка творбена основа најчешће индукује, производи придевске деривате (релациони и квалитативни придеви), а ови даље именичке (атрибутивне и деадјективне именице) и прилошке, тако имамо: *грех* > *грешан* > *грешник, грешница, грешност, грешно*, па опет даље, са могућим понављањем модела, *грешник* > *грешнички, -а, -о* > *грешнички*, или низове попут овог са лексемом *зуб* > *зубар* > *зубарев, зубарка, зубарски, зубарство*. Или даље, имперфективни глагол као творбена основа обично даје 1-степене деривате: глаголску именицу (*говорити* > *говорење*), и именицу која означава вршиоца радње, *nomē agentis* (*говорити* > *говорник*), те дериват којим се именује објекат радње (*говорити* > *говор*) и дериват којим се именује место вршења радње (*говорити* > *говорница*). Од ових се 1-степенних деривата творе 2-степени деривати (*говорити* > *говорник* > *говорников, говорнички, говорништво*); иста структура је карактеристична и за микрогнезда префиксираних глаголских деривата (*говорити* > *заговорити* > *заговарати* (> *заговарање, заговарашељ*) (> *заговарашељица*), *заговорник, заговорница*). Заправо, ми знамо шта ћемо добити или шта можемо добити од

сваке просте, основне, неизведене, немотивисане речи. Знамо шта очекујемо од речи *глава*, шта од речи *нога*, а шта, нпр., од речи *нос*. Узгред, у *Семантичко-деривационом речнику*³ преко 300 речи је са лексичком морфемом *глав-*. Знамо да су све те речи са истом лексичком морфемом међусобно семантички повезане и знамо да се асоцијативно повезују дериват и реч у творбеној основи, нпр., *говорник* са *говориши*, или *богајство* са *богаји*, али не и обрнуто. Знамо да су речи које припадају истој лексичко-семантичкој групи или истој тематској групи повезане општим, идеографским значењем; тако су речи *глава*, *рука*, *нога* повезане општим значењем *делови људскога тела*. А сада, захваљујући овоме асоцијативном речнику, знамо да су ове речи и асоцијативно повезане; на стимулус *глава* реакције су, поред осталих, и *тело*, *очи*, *нога*, *враи*, *реј*, *језик*, *лобања*, *чело*, *брада*, *рамена*, *уши*, *кости*, *кожа*, *нос*, *уво*, *зуб*, *живој*; на стимулус *нога* реакције су, поред осталих, и *стојало*, *јрсти*, *тело*, *колело*, *уд*, *нокаш*, *зглоб*, *чланак*, *бутина*, *груди*, *кичма*, *кости*, *леђа*, *лиси*, *мишић*, *нос*, *јрстићи*, *руке*, *стоја*, *стојала*, *задњица*; на стимулус *нос* реакције су, поред осталих, и *уши*, *око*, *уво* и др., да не набрајамо све. И тиме се, колико засад видимо, колико је засад наше знање, наша лексичка „Менделејева таблица“, да тако кажемо, сасвим организационо уредила.

Даринка Горџан-Премк

³ Свеска 1: *Човек — делови тела*, Нови Сад, 2003.

Милорад Радовановић, *Планирање језика и други списи*

Под овим насловом појавила се у познатој издавачкој кући из Сремских Карловаца и Новог Сада још једна у низу књига Милорада Радовановића¹. Књига представља избор радова који су настали крајем посљедње деценије прошлога, двадесетог, и првих година двадесет првог вијека. То је, као што знамо, вријеме расклапања бивше (друге) Југославије, у коме се и стандардни језик у четири републике, који се звао српскохрватски, разложио на три језика: српски, хрватски и бошњачки. Како сам аутор књиге у предговору каже, то је вријеме било погодно „за разрађивање лингвистичке теорије у области *иланирања језика*, за показивање исправности раније успостављених модела у тој области знања и понашања, те време које је наметало и решавање многих практичних питања у домену планирања језика: од именована језика, преко разматрања статусних питања с њим у вези [= *иланирање стишиуса*], до расправљања о збивањима у самоме језику, у његовој супстанци (од прозодијске и фонолошке, преко лексичке и творбене, те граматичке [= морфолошке, синтаксичко-семантичке] и фразеолошке, до правописне, функционалностилске и других [= *иланирање корйуса*]“². Само подсјећања ради, овдје треба напоменути да је аутор ове књиге, професор Милорад Радовановић, наш водећи социолингвиста, и не само социолингвиста. Он се проблематиком која се обрађује у овој књизи бави већ дужи низ година. Овдје, у вези с тим, треба поменути његову књигу *Социолингвистика*.

Књига је подијељена у четири дијела различитог обима. Сваки дио има неколико радова, иза којих се наводи релевантна литература. Први, највећи дио садржи осам радова: *Планирање језика и језичка ђо-литика*, *Од „српскохрватског“ до „српског“*, *Српски језик на размеђи векова*, *Социолингвистичке теме на размеђи векова*, *Социолингвистичке теме у словенским земљама*, *Стандардни језик, његове варијанте и ђодваријанте*, *Језичке ђриликe у Босни и Херцеговини и*, на крају, *Контекстуална лингвистика и лингвистика јавне комуникације*.

¹ Milorad Radovanović, *Planiranje jezika i drugi spisi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad, 2004, 310.

² Стр. 6.

У првome раду аутор је објаснио неке социолингвистичке појмове, какви су *иланирање језика* и *језичка ѿолийшка*, затим је укратко представио и српско–хрватску језичку ситуацију, те језичку ситуацију у бившој Југославији. Послије тога аутор се бави промјенама у српском језику у другој половини двадесетог вијека. Он те промјене сагледава између два пола: балканизација и европеизација језика. Ту аутор указује на најзначајније појаве у савременом српском језику које се могу тумачити као резултати балканизације односно европеизације српског језика.

У другом раду аутор је понудио објашњење појаве с краја двадесетог вијека: један језик варијантно раслојен, разложио се на три стандардна језика. Ту појаву он је објаснио у оквирима своје теорије планирања језика у десет фаза. Најкраће, ради се, према М. Радовановићу, о промоцији варијаната једног стандардног језика у посебне стандардне језике. Кад је посриједи српски језик, М. Радовановић указује да је он у овим годинама доживио и промјене на вањском нивоу, на нивоу *иланирања сјаишуса*: српски језик је вратио своје име, односно српска варијанта заједничког језика постала је језиком, и на унутрашњем плану — на плану *иланирања корѿуса*: „промене које стандардни српски језик чине истовремено изложеним токовима (утицајима) културне и језичке »балканизације« — »европеизације«³. На извјестан начин на овај рад се наставља трећи рад — *Српски језик на размеђи векова*. Овдје се, наиме, полази од промјена које је српски језик доживио у означеном периоду и сигнирају се питања која проистичу из тих промјена. Та питања су подијељена у двије групе: инвентар екстерних питања и инвентар интерних питања. У првој групи се наводе она питања која иду у област планирања језика. Наравно, ријеч је о питањима која су данас актуелна у вези са српским стандардним језиком. У други круг иду она питања која се тичу српског стандардног језика на свим нивоима, од фонетско-фонолошког, морфолошког, творбеног, синтаксичког и семантичког, лексичког, фразеолошког, текстуалног па даље ... (стр. 105). Ту аутор даје списак тема које су отворене пред лингвистима.

Овом приликом скренуо бих пажњу читалаца и на рад под насловом *Стандардни језик, његове варијанте и подваријанте*. Рад је занимљив зато што аутор сагледава неке карактеристике српског стандардног језика данас и указује на извјесне разлике у његовим реализацијама у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини (и Крајини). Свака од ових изведби има неке своје особености. У неким случајевима ради се о таквим разликама које су екстралингвистичке нарави, у шта спада нпр. однос према утицајима са стране. То је занимљиво јер говори о језичкој политици. Наиме, већ десетак година дјелује Одбор за стандардизацију српског језика, чији је задатак да изграђује и предлаже провођење јединствене језичке политике на цјелокупном српском језичком простору. Видимо, дакле, да се та политика још увијек не остварује јединствено на цијелом српском језичком простору⁴. На из-

³ Стр. 86.

⁴ Да се код нас још увијек тешко проводи јединствена језичка политика, свједочи и случај са именовањем нове европске валуте. Иако је Одбор за стандардизацију

вјесне проблеме у вези са српским језиком у Босни и Херцеговини скреће нам пажњу и последњи рад у овоме поглављу *Језичке њриликe у Босни и Херцеговини*. Рад је, по мени, значајан јер је он међу не тако бројним радовима у којим се сагледава ситуација српског језика у новонасталим босанскохерцеговачким приликама.

Други дио књиге садржи два рада. У првом, под насловом *Ивићеви*, М. Радовановић је дао свој осврт на књигу под истим насловом, која је објављена у познатој едицији *Одговори* М. Јевтића. У питању је осврт ученика Ивићевих, компетентног да сагледа допринос академика Милке и Павла Ивића развоју науке о српском језику у другој половини двадесетог вијека — у контексту славистике и шире. Други рад носи наслов *Ивићева класификација српских дијалеката*. И овај рад је везан за промјене настале разграђивањем друге Југославије и последице које су се на језичком плану одразиле. Аутор, наиме, разматра Ивићев рад *Српски дијалекти и њихова класификација*, гдје је наш познати дијалектолог дао ново виђење српских народних говора у свјетлу српско-хрватског језичког разлаза.

Трећи дио садржи три рада. У првоме под насловом *О њјави деконјонованња језичких јединица* М. Радовановић наставља своје раније бављење појавом разлагања лексичких јединица на конструкције. Иако је та појава дотицана у неколико наврата и раније, њено мјесто у језику и лингвистичко тумачење дао је у нашој лингвистичкој науци управо М. Радовановић. Овај рад представља наставак његовог занимања за ту тему. И други рад под насловом *О ѡродуктивности номинализационих ѡроцеса* представља наставак занимања М. Радовановића темом која је актуелна у лингвистици данас. У ствари, аутор је, како сам наглашава, показао „специјалне могућности нагомилавања, уланчавања номинализованих језичких структура, а у функцији доказивања високог степена продуктивности номинализационих процеса у неким функционалним стиловама савремених језика“ и закључио „да се у оваквим питањима не ради о стварима доброга језичкога укуса хоћемо ли радије бирати именицу или глагол, но се ради о стварима прагматички мотивисане преференције неких функционалних стилова и домена њихове употребе“⁵. Ово, даље, значи да и језичка норма мора рачунати са појавама номинализације као сасвим легитимним у појединим функционалним стиловима стандардног језика. Све ово што је овдје М. Радовановић укратко рекао о појави номинализације може се шире сагледати у његовим радовима, као и радовима неких других аутора, који се наводе на крају овог текста. На неки начин се објашњење појаве номинализација у савременим језицима, и у савременом српском језику, даје и у последњем раду из овог дијела књиге — *О когнитивном и функционалном стилу*: „нема друге но управо се одредити за објашњење да културни и когнитивни обрасци, начини мишљења и сличне појаве и чињенице с њима у вези, условљавају одговарајуће грама-

српског језика предложио да се она именује као *евро*, често је и у Србији и другдје присутан лик *евро*.

⁵ Стр. 225.

тичке и лексичке обрасце, па тек онда настају, у последици тога дакле, одговарајуће одлике »функционалних стилова« неке сорте»⁶.

У четвртој дијелу се налазе два прилога: *Значење значења и Лингвистика на размеђи векова*. Аутор сам каже да су то кључни текстови за ову књигу. Први је настао као поговор књизи *Значење значења. Проучавање ујилицаја језика на мисао и наука о симболизму* Ч. К. Огдена и А. А. Ричардса, која је објављена с почетка двадесетог вијека, а коју је превео управо М. Радовановић. Око тумачења феномена значења које је дато у тој књизи сучељаваће се научници разних усмјерења током цијелог двадесетог вијека, каже нам М. Радовановић. У другом овдје објављеном раду аутор даје своје виђење лингвистике у двадесетом вијеку, у оквиру ње и славистике, и виђење лингвистике у времену које је пред нама. Један од закључака овога рада могло би бити сљедеће Радовановићево мишљење: „има пуно добрих разлога да верујемо како је будућност науке о човеку и његовом језику (у деценијама пред нама) управо у некој верзији »когнитивне лингвистике« — да је за сада, сасвим условно, тако некако назовемо“⁷.

Да, на крају, закључимо. Књига *Планирање језика и други сјиси* Милорада Радовановића говори о томе шта се дешавало са српским језиком и у српском језику на размеђи двадесетог и двадесет првога вијека. Она ће бити незаобилазна литература свима оним који се буду бавили том проблематиком код нас и у свијету. Она још једном потврђује одличну теоријску спрему аутора и за лингвистичко и за социолингвистичко сагледавање проблема српског језика данас. Зато се она с правом може препоручити свима онима који се баве савременим српским језиком, са лингвистичке и социолингвистичке стране. Кад је у питању социолингвистички приступ, тешко је заобићи ову књигу на послу језичке политике и језичког планирања. Кад је у питању унутрашња страна језика, овдје се наводи низ тема које су релевантне при опису савременог српског стандардног језика, на свим језичким нивоима — разумије се, те теме се наводе у оквиру савремених теоријских приступа изучавању језика.

Све овдје поменуто, и много чега непоменутог, разлог је да ову књигу препоручим управо читаоцима *Нашег језика*.

Срејто Танасић

⁶ Стр. 231.

⁷ Стр. 298.

Српски језички саветник¹

Након два објављена језичка поучника (*Слово о језику — књига прва* и *Слово о језику — књига друга*), оба у издању *Паршџенона*, тројица угледних београдских лингвиста, Е. Фекете, Д. Ђупић и Б. Терзић, наново су обрадовали језичку и културну јавност новом књигом. Овога пута то је *Српски језички саветник*, чији је издавач *Српска школска књига*, а који може бити схваћен као логичан наставак обавештавања наше шире културне јавности о разним, учесталим и актуелним питањима и проблемима употребе стандардног српског језика.

Разна језичка питања, очито инспирисана методичким и лингвистичким искуством, обрађена су у 92 чланка, тематски разврстана и систематизована у девет поглавља, која су насловљена према језичким областима: Језик данас, Из науке о гласовима српског језика, Облици речи, Значења речи, (Не)обичне језичке конструкције, Српски језик и страна реч, Словенске речи и имена, Језичка култура и култура језика, Правописне недоумице — ћирилица и латиница. Неке од ових тема раније су обрађиване и објављене у чланцима, с тим што су овде допуњене и иновирани новим, брижљиво одабраним, актуелним примерима из језичке праксе, док остали чланци разјашњавају и разрешавају нове проблеме и недоумице савременог говорника стандардног српског језика.

Чланак *Српски језик и његово писмо* Д. Ђупића представља одличан увод, у којем аутор образлаже и износи чињенице, најпре о Вуковој реформи језика и правописа, па о социолошким дешавањима везаним за српски, хрватски или бошњачки јазик, уз осврт на уплив стране лексике у наш језик, потом о ћирилица као српском писму и потреби за очувањем језика и нације. Е. Фекете говори о прагаоцима и посленицима у дефинисању српског језичког стања, унапређењу језичке праксе и норме, почев од Стојана Новаковића, па до данашњих радова и настојања на стандардној кодификацији савременог српског језичког стања. Пре свега је иновативно у приручницима ове врсте, али свакако пожељно, дотицање сложене проблематике везане за црквенословенски језик код Срба, као и његовог статуса у нашем језику.

¹ Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички саветник*, Службени лист Србије и Црне Горе, Српска школска књига, Београд 2005, 371 стр.

Друго поглавље садржи нове чланке, а почиње чланком Д. Ђупића *Гласови српскога језика и њихове промене*, да би се у неколико наредних чланака Е. Фекете и Д. Ђупић позабавили разрешењима примера недоумица и гласовних варијаната које муче говорника савременог српског језика (*мнење–мњење, сјасава–сјашава, радостан–радосна* итд.).

У трећем делу аутори Е. Фекете и Д. Ђупић објављују у чланцима своје одговоре на питања читалаца *Полијике* о неким морфолошким дублетима, облицима речи, промени збирних именица (*бурад*), ословљавању женских лица презименом, двојаким облицима женских презимена. Посебно је интересантно разматрање и одговор читатељки о „дакању“, тј. о претераној употреби конструкције да + презент и њеној преваги над употребом инфинитива, који је економичнији.

Б. Терзић у оквиру четврте целине разматра полисемантичку структуру словенске речи *слово*, као и порекло германских позајмица *кнез* и *краљ* у словенским језицима, упућујући на вишезначност, читав спектар значења (укључујући и фигуративна) ових лексема код нас. Д. Ђупић указује на графичку терминологију — *трансијаренџан, трансијаренџиносћ, трансијаренџино*, тј. на њихову нову употребну вредност (и „општија значења“) у политичкој терминологији, заправо низ значења — *ошворен, јасан, демократијчан* — преузетих директно из енглеског језика. Веома је занимљиво објашњење како је именица *шендер* позајмила значење из енглеског глагола, изашавши из оквира термина постала свима позната, али вероватно не увек јасна. Е. Фекете пише о (не)ваљаним употребама глагола *превазићи* и *мењати*, као и о односу и значењу облика *прежаљен* и *непрежаљен*. Језичка огрешења у пракси и језичке двосмислице објашњава на примерима односа предлога *након* и *после*, подједнако ваљаних језичких елемената, док су реченични и синтагматски типови двозначности потврђени веома илустративним примерима из новинских чланака, уз духовите дигресије аутора. *Тромљење* изазвано питањем о употреби адекватне речи за разговор о некој књизи, тиче се лексема *промоција, презентација* и *представљање*. Аутор анализира семантичка поља ових термина, појашњавајући употребну вредност сваког од њих понаособ.

У петој целини Б. Терзић говори о неким граматички погрешно употребљеним глаголским допунама (уз глаголе: *иодсејити, ујознати, консултовати се, исати, договорити, расправљати*), именским синтагмама, уз наглашавање врло фреквентне погрешне употребе предлога *по* у конструкцији *по први пут*, предлога *око*, збирних бројева, при чему наводи прецизно одабране, јасне, адекватне и духовите примере. Следи и објашњење регуларне употребе предикатске синтагме *ради се о...* Д. Ђупић указује на нејасне и непотпуне језичке конструкције у којима је именица изостављена („неразвијене и земље у развоју“), као и на неконгруентност неких реченичних спојева. Е. Фекете говори о употреби повратних глагола и „повратном односу“ између глагола и субјекта, тј. о семантичко-психолошкој мотивацији глагола блиских по значењу. Језичке грешке у спортском жаргону јасно илустрју примери из говора извештача или из новинских чланака. Интере-

сантна су значења глагола *водити* — *водити* неки *тим*, *игру*, *лојти*, али и обавезна употреба предлога *са* у фразама типа *победили смо (са) један нула*.

Осим о русизмима као позајмљеницама и њиховој творбеној и морфолошкој адаптацији у српском језику, о препознатљивим и непрепознатљивим русизмима, потом о етапама у продирању русизама у наш језик, целина *Словенске речи и имена* обогаћена је примерима из украјинског и белоруског ономастикона у преводима књижевних текстова, као и навођењем неких календарских имена византијскогрчког порекла.

У осмој теми Е. Фекете посвећује пажњу језичкој култури и стандардном језику, указујући на недостатак чврсте кодификоване опште норме о уређивању и неговању језика, о постојању недовољне свести о важности степена културе јавне речи, што не мора бити само посао и задатак лингвиста, већ и људи у медијима, као и свих оних који се служе језиком јавне комуникације. Аутор појашњава тежње и разлике између пуристичке и лингвистичке науке, тј. између одређења за језичку статистику и за језичку динамику. При томе се указује и на позитивне црте пуризма у време Вукове реформе, као и на његове слабости, посебно на неуспешно спровођење елиминације страних речи из српског језика. Како се проф. Фекете у више наврата бавио судбином туђица у нашем језику, проблемима везаним за њихову адаптацију, тако је и овде појаснио да за претерани страх од туђих речи каткад нема основа и да се у свим цивилизованим језицима одвија процес језичке интелектуализације (професионализације), без опасности по њихове интегритете. Наведени примери употребе страних речи у погрешним значењима веома су фреквентни и актуелни, нарочито у језику политике и медија (*санкција* и *санкционисасти*, *ојозиција* и *јозиција* итд.).

Б. Терзић се још једном у овом издању дотакао питања из црквено-језичке сфере. Овога пута она се тичу огрешења о појмове из ове области, а најпре погрешне употребе титула и звања црквене хијерархије, неправилног изговора ових термина у говорима одређених спикера, као и упућивања на исправно изговарање *Васкришње честитишке* избором између рускословенске и српкословенске верзије.

У оквирима последње теме аутори се баве питањима везаним за правописне дилеме и законитости, које треба применити при употреби интерпункцијских знакова, али и поштовањем правописне норме у писању скраћеница и поделом речи на слоге. Иновативан је чланак Б. Терзића о новијој појави преношења инословенске ономастичке лексике са словенских ћириличких језика у српски језик. Посебно су наглашена одступања од правописне норме која се догађају под утицајем лагиничког посредништва. По том обрасцу су источнословенска имена на *-иј* остала без финалне јоте: *Димитри м. Димитриј*, *Вићали м. Вићалиј* итд.

Сналажење у тексту и проналажење потребних информација, имена, коришћених ономастичких и других термина, скраћеница, умногоме олакшава комплетиран регистар на крају књиге.

Објављивањем овог, до сада најобухватнијег, језичког саветника тројице наших лингвиста, осим доприноса у неговању језичке културе и кодификовању језичке норме, говорници српског језика добили су поучно, практично и приручно дело, које је поуздани ослонац и саветодавац при многим језичким недоумицама. Превасходно би морао бити неизоставан и незаобилазан извор информација и приручник лекторима и коректорима, онима који презентују говорну културу у медијима (водителјима и спикерима), професорима и студентима, политичарима и пословним људима, као и свим говорницима нашег језика којима је стало до културе писања и говорења. Уверени смо да ће овај несумњиво вредан, значајан и поучан језички саветник бити од велике помоћи свим корисницима, а остаје да се надамо да ће се његов значај и практично искористити у подизању садашњег нивоа језичке културе код нас, како би у потпуности оправдао своју намену.

Нађаша Вуловић

INDIANA UNIVERSITY

AUG 31 2007

LIBRARY

НАШ ЈЕЗИК

ИЗДАЈЕ

ЛИНГВИСТИЧКО ДРУШТВО у БЕОГРАДУ

УРЕЂУЈЕ

ЉИКОЋ

Година I Бројка 1

БЕОГРАД

1932

Издавач: Институт за српски језик САНУ

Компјутерска припрема за штампу: Давор Палчић (*palcic@EUnet.yu*)
Штампа: Чигоја штампа, Београд